

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BEYNƏLXALQ İNSAN HÜQUQLARI NORMALARININ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNFORMASIYA HÜQUQU SAHƏSİNDƏ QANUNVERİCİLİYİNƏ İMPLEMENTASIYASI

İxtisas: **5603.01 – “Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları”**

Elm sahəsi: **Hüquq elmləri**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: _____ **Şahin Sabir oğlu Məmmədrzalı**

Elmi rəhbər: _____ hüquq elmləri doktoru, professor
Əmir İbrahim oğlu Əliyev

Bakı - 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. İNFORMASIYA HÜQUQU ÜZRƏ QANUNVERİCİLİYİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	20
1.1. İnformasiya dövriyyəsi üzrə qanunvericilik və informasiya hüququ sahəsi.....	20
1.2. İnformasiya qanunvericiliyində insan hüquqları və informasiya cəmiyyəti.....	44
1.3. İmplementasiya ümumdünya informasiya qanunvericiliyinin yaradılma vasitəsi kimi.....	57
FƏSİL II. BEYNƏLXALQ İNSAN HÜQUQLARI KONTEKSTİNDƏ QLOBAL İNFORMASIYA MƏKANININ NORMATİV BAZASI.....	68
2.1. Beynəlxalq informasiya sferasında insan hüquqlarının universal standartları....	68
2.2. İnformasiya sahəsində Avropa regional insan hüquqları normaları.....	78
FƏSİL III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNFORMASIYA QANUNVERİCİLİYİNDƏ BEYNƏLXALQ İNSAN HÜQUQLARININ TƏSBİTİ.....	93
3.1. İnformasiya hüquq və azadlıqlarının milli qanunvericilikdə tənzimlənməsi.....	93
3.2. İnformasiya cəmiyyəti üzrə qanunvericilik müxtəlif hüquqların və azadlıqların təminatı kimi.....	102
3.3. Virtual məkanda insan hüquqları və müasir elektron tendensiyalar.....	106
NƏTİCƏ.....	116
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	126
ƏLAVƏLƏR.....	186
a) Cədvəllər və qrafiklər.....	186
b) Bəzi beynəlxalq sənədlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı təkliflər...	192
c) İnternet məkanında insan hüquqlarının qorunması üzrə əsas prinsiplər layihəsi.....	194
İXTİSARLARIN SİYAHISI.....	201

GİRİŞ

Mövzusunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən **ilk faktor** informasiya cəmiyyətinin inkişafı və bilik cəmiyyətinə keçid dövründə insan hüquqlarının ənənəvi xarakterini dəyişməsi və yeni elektron-rəqəmsal xüsusiyyətlər alması ilə bağlı yaranan, dövlət və qeyri-dövlət subyektləri üzərində olan beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərdir. İKT-nin təsiri altında bütövlükdə hüququn rəqəmsallaşması tendensiyası nəticəsində insan hüquqlarının müxtəlif hüquq sahələri istiqamətlərində tənzimlənməsi, qorunması və təmin edilməsi metodikası dəyişmişdir. Yeni texnoloji nailiyyətlər xüsusilə informasiya hüququ sahəsinin predmetini genişləndirmiş, bu sahədə insan hüquqları mexanizmlərinin, onların əhatə dairəsinin daha dərinəndən araşdırılması zərurəti meydana gəlmişdir. İnformasiya əsrində dövlət və qeyri-dövlət subyektləri üzərinə qoyulan beynəlxalq insan hüquqları öhdəliklərinin də məzmunu yenilənmiş, bu işə əlaqədar beynəlxalq insan hüquqları normalarının milli qanunvericiliyə implementasiya konsepsiyalarını, informasiya hüququ üzrə qanunvericiliyin yeni istiqamətlərini, o cümlədən dayanıqlı rəqəmsal inkişaf və insan hüquqlarının əlaqəsinin, virtual mühitdə insan hüquqlarının, informasiya və bilik cəmiyyətlərinin normativ-hüquqi bazasının öyrənilməsini vacib etmişdir.

Əlaqədar yeni zərurətlərin və praktiki-nəzəri problemlərin mütəmadi tədqiqi, müvafiq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası, təsbiti və yenilənməsi üzrə tələblər bir çox universal və regional beynəlxalq hüquq sənədlərində məcburi və tövsiyə xarakterli müddəalar şəklində öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən digər beynəlxalq hüquq sənədləri ilə yanaşı, BMT Nizamnaməsi [252] (Preambula, maddə 1, 2, 13), İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Bill [298], BMT insan hüquqları konvensiyaları, fərdlərin, qrupların və ictimai təşkilatların insan hüquqları öhdəliklərini müəyyən edən 1999-cu il bəyannaməsi [437], insan hüquqları üzrə təhsil barədə 2011-ci il bəyannaməsi [442], Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyi [446], BMT İnsan Hüquqları Şurasının yeni texnologiyalar və insan hüquqları üzrə qətnaməsi [458], qlobalizasiya və insan hüquqları üzrə qətnaməsi [451], internetdə insan hüquqları üzrə qətnaməsi [453], insan hüquqları üzrə təhsillə bağlı ümumdünya

proqramının 4-cü mərhələsi üzrə qətnaməsi [461], BMT Baş Məclisinin insan hüquqları sahəsində fəaliyyətin gücləndirilməsi haqqında qətnaməsi [449], dayanıqlı inkişaf üçün elm, texnologiya və innovasiyanın rolu haqqında qətnaməsi [450], insan hüquqları və elmi-texniki tərəqqi üzrə qətnaməsi [435] və s. mühüm əhəmiyyətə malikdir. Regional səviyyədə isə Avropa Şurasının Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, digər konvensiyaları və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ, Nazirlər Komitəsinin alqoritmik sistemlərin insan hüquqları təsirləri üzrə tövsiyəsi [410], rəqəmsal mühitdə uşaq hüquqlarının qorunması üzrə tövsiyəsi [409], internet azadlığı üzrə tövsiyəsi [406], Avropa Şurasının İnformasiya Strategiyası [418], elektron demokratiya üzrə tövsiyəsi [404], elektron idarəçilik üzrə tövsiyəsi [402] və s. üzv dövlətlərə müvafiq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikası birbaşa Avropa İttifaqının üzvü olmasa da, informasiya hüququ sahəsində Aİ insan hüquqları normalarının da milli hüququn müasirləşdirilməsində ciddi əhəmiyyəti vardır. Bu mənada milli qanunverici qüvvədə olan Aİ müqavilələrindən [503], Fundamental hüquqlar üzrə Xartiyadan [251], Kibertəhlükəsizlik Aktından [413], Avropa Elektron Kommunikasiya Məcəlləsindən [283], kommunikasiya və texnologiyaya çıxışın təmin edilməsi üzrə direktivindən [282], Kibertəhlükəsizlik Strategiyasından [335], Avropa üçün Vahid Rəqəmsal Bazar Strategiyasından [260], İnsan hüquqları və demokratiya üzrə Fəaliyyət Proqramından [336], Avropa E-Hökumət Fəaliyyət Planından [261] və s. bəhrələnmə bilər.

Qeyd edilən beynəlxalq hüquq normalarının uğurlu implementasiyasını və Azərbaycan Respublikasının informasiya hüququ sahəsində beynəlxalq öhdəliklərini keyfiyyətli şəkildə yerinə yetirməsini milli qanunvericilik bazası vasitəsi ilə sübut etmək mümkündür. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [46], məəcəllələr, informasiya sferasında xüsusi xarakterli hüquqi sənədlərlə birlikdə beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinin insan hüquqları standartlarına cavab verir. Milli qanunverici beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasına bir neçə istiqamətdə yanaşmışdır. BMT və Avropa Şurası tərəfindən insan hüquqları yanaşmasının əsasında dayanan əsas beynəlxalq insan hüquqları sənədləri ratifikasiya edilmiş, milli

qanunvericilik müvafiq tələblərə uyğunlaşdırılmışdır. Bunu ölkə Konstitusiyasının insan hüquqları normalarında, informasiya xarakterli hüquq və azadlıqları tənzimləyən digər qanunvericilik aktlarında görmək mümkündür. İkinci istiqamət daxilində informasiya cəmiyyəti və ümumilikdə informasiya dövriyyəsinin təminatı üzrə beynəlxalq öhdəliklər icra edilmişdir. Bu zaman informasiya cəmiyyətinin qurulması və formalaşması üzrə dövlət proqramları və tədbirlər planları əsas normativ baza rolunu oynamışdır [27; 35; 36; 38]. Üçüncü implementasiya istiqaməti kimi informasiya cəmiyyətinin dayanıqlı inkişafı, ümumi iqtisadi-sosial inkişaf meyilləri, əqli mülkiyyətin qorunması və s. məsələlər üzrə qanunvericilik təkmilləşdirilmişdir [71; 52; 76; 73; 128].

Bununla belə, İKT-nin sürətli inkişafı, ictimai həyatın yeni informasiya sferalarında, yeni virtual platformalarda insan hüquqlarının tənzimlənməsi problemləri, Əşyalar İnternetinin həyatımızın bütün istiqamətlərinə nüfuz etməsi informasiya hüququ sahəsində beynəlxalq insan hüquqları normalarının implementasiya prosesində yeni-yeni suallar meydana gətirmişdir. Bütün bu nəzəri və praktiki çətinliklərin həllini dissertasiya işinin aktualıq dərəcəsini artıran **ikinci faktor** kimi qiymətləndirmək mümkündür. Çətinliklərin bir qismi konseptual xarakter daşıyaraq təkcə milli qanunverici üçün yox, implementasiya prosesində iştirak edən beynəlxalq hüquq subyektləri və vətəndaş cəmiyyəti qurumları üçün də öhdəliklər müəyyən edir. Bu mənada ən başlıca problem informasiya hüququ sahəsinin predmet dairəsinin və əlaqəli qanunvericilik bazasının əhatə dairəsinin müəyyən edilməsidir. Beynəlxalq təşkilatların və üzv dövlətlərin ekspertləri tərəfindən beynəlxalq informasiya hüququ sahəsi, bu sahə üzrə əsas nəzəriyyələrin real tətbiqi, beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinin mövqeyi, əsas termin və ifadələrin anlayışı tam işlənmemişdir. Üstəlik, informasiya dövriyyəsinin təminatında etik və hüquq normalarının vəhdəti, yeni yaranan və yaranmaqda olan insan hüquqlarının əsaslılığı araşdırılmamışdır. Praktiki aspektdən isə beynəlxalq və milli informasiya qanunvericilikləri arasında əlaqə, implementasiya metodikası, informasiya dövriyyəsinin əlaqədar hüquq və azadlıqlar üçün meydana gətirdiyi ziddiyyətlər, “İnternet İdarəçiliyi” və əlaqədar problemlər tam tənzimlənməmişdir.

Bu səbəblərdən dolayı respublikamızın informasiya hüququ qanunvericiliyində də müəyyən boşluqlar diqqət mərkəzində saxlanmalıdır, milli normativ-hüquqi baza ən son texnoloji nailiyyətlər kontekstində yenilənməlidir. Yenilənmə müasir nəzəri-konseptual əsasların formalaşdırılmasında, mövcud qanunvericilik normalarının təzələnməsində və yeni istiqamətlərdə normaların təsbit edilməsində, müvafiq davranışın tənzimlənməsində özünü göstərməlidir. Yenidən nəzərdən keçirilməli olan əsas problemlər sırasında informasiya dövriyyəsinin tam araşdırılması, bu dövriyyəyə dair normalarda ifadə və terminlərdən düzgün istifadə, məcəllələrdə hüquq pozuntularının və hüquqi şəxslər üçün məsuliyyət məsələlərinin dəqiqləşdirilməsi, qanunvericiliyin əhatə dairəsinin düzgün müəyyən edilməsi, süni intellekt, kibernetika, izlənmə, yeni informasiya təhlükəsizliyi meyarlarının tənzimlənməsi və s. mühüm yer tutur.

Mövzunun ayrı-ayrı aspektləri, o cümlədən internet, virtual mühitdə insan hüquqları, kiber məkan və təhlükəsizlik, ümumi insan hüquqları nəzəriyyəsi və praktikasısı, informasiya hüququnun nəzəri əsasları kimi problemlər üzrə həm xarici, həm də milli miqyasda beynəlxalq və daxili qanunvericiliyin təhlili əsasında müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Bu mənada informasiya idarəçiliyi, informasiya hüququ və etikası, informasiya dövriyyəsinin tənzimlənməsi, informasiya cəmiyyəti, əqli mülkiyyət hüquqları kimi istiqamətlərdə ədəbiyyatın çoxluğu başa düşülən haldır. Respublikamızda da beynəlxalq və milli insan hüquqları qanunvericiliyi, informasiya azadlığı, hüquq və azadlıqların konstitusion tənzimlənməsi və s. mövzular üzrə elmi araşdırmalar aparılmış, bir sıra nəşrlər işıq üzü görmüş, elmlər doktorluğu və fəlsəfə doktorluğu üzrə işlər müdafiə edilmişdir. Müəlliflər arasında xüsusən Ə.İ.Əliyev, T.İ.Hüseynov, Ə.İ.Sadıqov, L.H.Hüseynov, R.F.Məmmədov, Ş.İ.Əliyev, Z.A.Əsgərov, R.K.Məmmədov, G.A.Rzayeva, N.Ə.Ələkbərova, R.M.Əliquliyev, D.M.Qənbərov, A.N.İbrahimova, S.T.Məcidi, B.A.Məhərrəmov, Z.H.Əliyev, Ə.Q.Məmmədov, N.A.Adilov, F.S.Abdullayev, İ.M.Cəfərov, P.A.Bayramova, V.Ə.İbayev, K.S.İmanov, M.F.Məlikova, A.İ.Quliyev, İ.M.Rəhimov, A.M.Səfixanlı, F.S.Mehdiyev və b. adlarını çəkmək olar.

MDB məkanında, xüsusilə Rusiya Federasiyasında da informasiya hüququnun müxtəlif tərəfləri dərinlən araşdırılmış, müvafiq aspektlərdə insan hüquqları təhlil edilmişdir. Belə müəlliflərdən İ.L.Baçilo, M.A.Lapina, S.A.Babkin, V.N.Lopatin, V.M.Boyer, O.A.Qorodov, Q.V.Qraçev, L.L.Popov, E.V.Burtseva, N.N.Kovaleva, P.U.Kuznetsov, İ.M.Rassolov və b. xüsusi qeyd edilməlidir.

Araşdırdığımız məsələlər üzrə Avropa, Amerika və digər regionlardan olan müəlliflər sırasında isə J.Crawford, I.Hurd, N.G.Foster, J.Kurbalija, R.Giblin, S.M.Grieves, Y.Poullet, T.Augustine, D.Haynes, A.Henriksen, T.Hildebrandt, S.Hoffman, J.Snyder, M.T.Dousa, N.G.Taylor, F.R.Jorgensen, M.N.Kabir, M.Kamei, M. Kantardzic, H.Kelsen, A.Kellow, M.Andrew, I.E.Koch, R.Kolb, S.Sinha, L.Niglia, G.Lieve, D.Hall, A.G.A.Lloyd, F.Londras, N.Lucchi, A.G.Miller, E.L.Gillies, J.D.Rollins, J.W.Martin, A.Kandel və b. adlarını çəkmək mümkündür.

Xarici və milli ədəbiyyatda beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn müxtəlif sahələrinə, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına və informasiya hüququna dair məsələlər araşdırılsa da, beynəlxalq və milli informasiya qanunvericiliyinin əhatə dairəsi, əlaqədar insan hüquq və azadlıqlarının sistemi, milli qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması, İKT-nin təsirləri əsasında yaranan yeni hüquq və azadlıqların tənzimlənməsi, dayanıqlı rəqəmsal inkişaf və insan hüquqları, bilik cəmiyyətinin normativ bazası və bütövlükdə informasiya sahəsinə insan hüquqları yanaşmasının tətbiqi kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Məhz milli informasiya hüququna və informasiya qanunvericiliyinə beynəlxalq insan hüquqları normalarının sistem halında implementasiyası ilk dəfədir ki, ayrıca tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya tədqiqatının obyektini insan hüquqları üzrə beynəlxalq normaların sistemli formada milli informasiya qanunvericiliyinə implementasiyası və informasiya hüququ sahəsində insan hüquqlarının tənzim edilməsi, qorunması və təmin edilməsi üzrə ictimai münasibətlərin məcmusu təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini informasiya sferasında insan hüquqları, informasiya siyasəti, informasiya və bilik cəmiyyətləri, virtual məkan və bütövlükdə informasiya dövriyyəsinə dair beynəlxalq hüququn, həmçinin milli hüquq sistemində qeyd olunan

məsələlər üzrə konstitusiya hüququ, informasiya hüququ, insan hüquqları, izibati hüquq sahələrinin normaları; əlaqədar beynəlxalq insan hüquqları sisteminin və mexanizmlərinin milli dövlət və qeyri-dövlət mexanizmləri ilə, milli hüquq sistemini təşkil edən ayrı-ayrı sahələr (konstitusiya hüququ, insan hüquqları, informasiya hüququ və s.) ilə qarşılıqlı əlaqələri; araşdırılan problemlər ilə bağlı hüquq və digər əlaqəli sahələr üzrə təfsir, təhlil, elmi tənqid və proqram xarakterli ədəbiyyat, beynəlxalq və milli hüquq müdafiə təcrübəsi, presedent və hesabat materialları təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi informasiya hüququ sahəsində insan hüquqlarının nəzəri-konseptual əsasını araşdırmaq, beynəlxalq-hüquqi əsaslarının, normativ bazasının milli hüquqa tətbiqini kompleks şəkildə təhlil etmək, informasiya sahəsində beynəlxalq və milli qanunvericilik təcrübəsinin əhatə dairəsini, mahiyyətini və uyğunlaşdırılması istiqamətlərini sistemli öyrənmək, milli informasiya sferasında qorunan, tənzimlənən və təmin edilən hüquq və azadlıqların inkişafına, müvafiq normativ-hüquqi bazanın təkmilləşməsinə insan hüquqları üzrə beynəlxalq standartların təsirlərini müfəssəl surətdə tədqiq etməkdən ibarətdir.

Qeyd edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün tədqiqat işi üzrə aşağıdakı **tədqiqat vəzifələri** müəyyən edilmişdir:

- Xarici və milli hüquq ədəbiyyatından, beynəlxalq və Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyindən istifadə etməklə informasiya sahəsində insan hüquq və azadlıqlarının düzgün öyrənilməsi üçün gərəkli olan əsas konsepsiyaların, xüsusilə informasiyanın, informasiya dövriyyəsinin, informasiya qanunvericiliyinin və informasiya hüququ sahəsinin anlayışlarını və sistemini müəyyən etmək;

- İnformasiya sferası ilə əlaqəli olan hüquq və azadlıqların sistemini qurmaq, milli və beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinin əhatə dairəsini və bu qanunvericiliyə insan hüquqları yanaşmasının mahiyyətini müəyyənləşdirmək;

- Beynəlxalq və milli informasiya hüququ sahəsinin predmet elementi və informasiya hüquq münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi insan hüquqlarını və azadlıqlarını öyrənmək;

- İnformasiya cəmiyyəti, bilik cəmiyyəti, dayanıqlı inkişaf konsepsiyalarında insan hüquqlarının yerini təyin etmək;

- Qlobal informasiya sferasında insan hüquqlarına ənənəvi beynəlxalq-hüquqi yanaşmanı öyrənmək;

- Universal və regional insan hüquqları təşkilatlarının mexanizmlərini və standartlarını, xüsusilə BMT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı kimi qurumların, AIHM və AI Ədalət Məhkəməsi kimi məhkəmələrin insan hüquqları üzrə normalarının səciyyəvi xüsusiyyətlərini, dövlət və qeyri-dövlət subyektləri üzərinə qoyulan implementasiya öhdəliklərini öyrənmək;

- Ümumdünya informasiya cəmiyyəti və qlobal informasiya qanunvericiliyinin inkişafı məqsədi ilə beynəlxalq normaların milli qanunvericiliyə implementasiya metodologiyasını müəyyən etmək;

- Implementasiyanın keyfiyyətinin artırılması məqsədi ilə informasiya sferasında milli qanunvericiliyin sistemini, təsnifatını müəyyənləşdirmək;

- İnformasiya hüququ qanunvericiliyinin beynəlxalq insan hüquqları əsasında inkişaf perspektivlərini, virtual məkan və yeni texnologiyaların insan hüquqlarına təsirinin tənzimlənməsini araşdırmaq;

- İnformasiya əsrində əqli mülkiyyət, dayanıqlı inkişaf, bioetika və bu kimi digər sahələrdə informasiya hüquq və azadlıqlarının tənzimlənməsi standartlarını təyin etmək;

- İKT-nin təsiri ilə yaranan və təşəkkül tapan hüquq və azadlıqlar, informasiya təhlükəsizliyinin yeni meyarları üzrə normativ-bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini təyin etmək.

Tədqiqatın nəzəri bazası informasiya elmi, informasiya idarəçiliyi, informasiya menecmenti, informasiya dövriyyəsinin tənzimlənməsi, elektron dövlət və demokratiya, yaxşı idarəetmə, insan hüquqları yanaşması kimi istiqamətlərdə

konsepsiyalar, bu məsələlərə fəlsəfi, sosial, texniki yanaşmaları əsaslandıran nəzəri-praktiki təhlillər, ümumi insan hüquqları və beynəlxalq hüququn, xüsusi informasiya xarakterli hüquq və azadlıqların normativ bazasını təşkil edən mənbələr, informasiya və bilik cəmiyyətlərinin əsas müddəalarını sistemləşdirən ədəbiyyatdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat ümumi elmi, habelə sosial və humanitar elmlərə xarakterik metodoloji baza əsasında aparılmışdır. Araşdırılan problemlər beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı əlaqəsi müqayisəli təhlil, analiz və sintez, normativ, empirik və nəzəri mənbələrin ümumiləşdirilməsi yolu ilə, idrak metodları və prinsipləri sisteminin müxtəlif istiqamətlərə tətbiqi üsulları ilə öyrənilmişdir. İnsan hüquqları qanunvericiliyinin inkişafı, əlaqədar əqli mülkiyyət hüququ, dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal dövlət və informasiya idarəçiliyi konsepsiyalarının tədqiqində tarixi-hüquqi, müqayisəli hüquq, formal-məntiq, təsnif etmə, modelləşdirmə, xülasələndirmə və s. ümumelmi, həmçinin xüsusi metodlarla öyrənilmişdir.

Tədqiqatın normativ bazasını informasiya sferasına aid olan hüquq və azadlıqlar, öhdəlik və vəzifələr, habelə məsuliyyətin müəyyən edilməsi üzrə BMT, UNESCO, ÜƏMT, ÜTT kimi təşkilatların universal hüquq normaları, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı kimi regional qurumların normativ-hüquqi bazası, məcburi və tövsiyə xarakterli hüquq mənbələri, presedent hüququ, dövlətdaxili miqyasda isə qeyd edilən məsələlər üzrə əsas tənzimləməni həyata keçirən və insan hüquqları, informasiya hüququ, konstitusiya hüququ kimi sahələrə aid Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, məcəllələr, dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının informasiya sahəsində fəaliyyətini tənzimləyən məcburi və tövsiyə xarakterli digər normalar təşkil edir.

Tədqiqatın empirik bazasını BMT-nin əsas insan hüquqları konvensiyaları, İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Bill, insan hüquqları üzrə BMT nizamnamə və müqavilə qurumlarının sənədləri, o cümlədən Baş Məclisin, İqtisadi və Sosial Şuranın, Ali Komissarın, İnsan Hüquqları Şurasının və komitələrin tövsiyə xarakterli sənədləri, digər əlaqədar beynəlxalq təşkilatların əsas müqavilələri, Avropa Şurası və Avropa İttifaqının insan hüquqları sənədləri, proqram və strategiyaları, AİHK və AİHM, Aİ Ədalət Məhkəməsinin presedentləri, milli səviyyədə isə informasiya

hüququ üzrə qanunvericilik mənbələri, hesabatlar, informasiya və bilik cəmiyyəti quruculuğu üzrə proqram və strategiyalar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilmiş dissertasiya milli hüquq elmində ilk dəfə olaraq informasiya dövriyyəsinin nəzəri əsaslarına, informasiya qanunvericiliyinin və informasiya hüququ sahəsinin bütövlükdə informasiya dövriyyəsinin tənzimlənməsində yerinə, beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsinə, insan hüquqları və informasiya hüququ yanaşmasının konseptual və praktiki əsaslarına həsr edilmişdir. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq informasiya hüquqları və azadlıqlarının və informasiyanın insan hüquqlarına təsiri istiqamətlərinin qanunvericilik əsaslarına dair təkliflər verilmiş, yeni texnoloji nailiyyətlər, xüsusilə süni intellekt və Əşyalar İnternetində insan hüquqlarının tənzimlənməsinə dair beynəlxalq presedent hüququ əsasında tövsiyələr hazırlanmış, elektron bərabərsizliklə mübarizə informasiya cəmiyyətində bütün hüquq sahələrinin əsas prinsipi kimi təhlil edilmiş, informasiya dövriyyəsində istifadə fəallığına görə insan hüquqları və azadlıqlarının yeni təsnifatı təklif olunmuş və milli informasiya qanunvericiliyinə bu hüquqların və azadlıqların implementasiyası sonsuz davam edən bir proses kimi hüquqi cəhətdən qiymətləndirilmişdir.

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının informasiya hüququ üzrə qanunvericiliyinə beynəlxalq insan hüquqları normalarının implementasiyası məsələlərini, nəzəri və praktiki problemləri, beynəlxalq və milli normativ bazanın qlobal informasiya konsepsiyaları əsasında uyğunlaşdırılmasını əhatə edən ilk kompleks tədqiqat işidir. Tədqiqatın yeniliyi ilk dəfə olaraq informasiya dövriyyəsinə, informasiya idarəçiliyi və informasiya siyasətinə insan hüquqları yanaşmasının tətbiqində, informasiya sferası ilə informasiya hüququ qanunvericiliyinin müqayisəsində, informasiya dövriyyəsinin tənzimlənməsində insan hüquqlarının rolunun araşdırılmasında, İKT-nin insan hüquqlarına etdiyi mənfi və müsbət təsirlərin normativ tənzimlənməsinin mümkünlüyünün öyrənilməsində, informasiya sahəsində yeni təşəkkül tapan hüquq və azadlıqların təsnifatında, milli və beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi sisteminin hazırlanmasında, informasiya hüququ sahəsində insan hüquq və azadlıqlarının müasir perspektivlərinin təyin

edilməsində və s. özünü göstərmişdir. Dissertasiya işində ilk dəfə informasiya hüquq və azadlıqlarının implementasiyası metodologiyası, informasiya cəmiyyəti, bilik cəmiyyəti, dayanıqlı inkişaf, informasiya təhlükəsizliyi, virtual məkanın tənzimlənməsi konsepsiyaları daxilində insan hüquqları sistemli şəkildə öyrənilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. İnformasiya hüququ sahəsinə əlaqəsi olan insan hüquq və azadlıqlarının əhatə dairəsini, müvafiq qanunvericilik normalarının məzmununu və məqsədlərini, beynəlxalq insan hüquqları standartlarının milli hüquqa implementasiyasının əhəmiyyətini və əhatə dairəsini başa düşmək üçün, ilk öncə, informasiya qanunvericiliyinin öz məzmununu, informasiyanın özü və informasiya dövriyyəsi tədqiq edilməlidir. Bu zaman aşağıdakı nəzəri və praktiki mülahizələr irəli sürülə bilər:

1) İnformasiya informasiya elmi daxilində öyrənilir. İnformasiya texniki, fəlsəfi, sosial və s. mənə çalarları ehtiva etdiyindən onun birmənalı izahını vermək çətindir. İnformasiyanın hər bir hərəkəti tərkibində mərhələlər ehtiva edən informasiya dövriyyəsi daxilində baş verir. Dövriyyənin hər bir mərhələsində iştirakçıların müvafiq hüquq və azadlıqları vardır, bunlar təyin edilməli və qorunmalıdır. İnformasiyanın hərəkəti insan hüquq və azadlıqlarının effektiv qorunması və təmin edilməsi üçün mühümdür. “İnformasiya” termini “bilik” və “məlumat” terminləri ilə birlikdə bilik ierarxiyasının pillələrini təşkil edir. Hüquqi cəhətdən informasiya - istifadə və işlənmə prosesində müəyyən mənə əldə edən məlumatlar məcmusudur.

2) İnformasiya dövriyyəsinin əsaslandığı prinsiplərdən biri insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipidir. Dövriyyənin tənzimlənməsi üçün informasiya siyasəti, informasiya idarəçiliyi və informasiya etikası məfhumlarını hüquq və qanunvericilik normaları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. İnformasiya dövriyyəsi qanunvericiliyi əlaqədar hüquq və azadlıqlar üçün vacibdir. Bütövlükdə informasiya dövriyyəsinə subyektlərin informasiya xarakterli hüquq və azadlıqlarından istifadəsi dövriyyəsi kimi yanaşmaq mümkündür.

3) Geniş mənada informasiya dövriyyəsi qanunvericiliyi ilə dar mənada informasiya hüququ üzrə qanunvericiliyin əhatə dairəsi eyni deyil. İnformasiya

dövriyyəsi üzrə qanunvericilik və əlaqədar insan hüquqları normaları elektron kommersiya, media hüququ, vəkillik hüququ, cinayət hüququ, mülki hüquq və s. daxilində öyrənilə bilər.

4) İnformasiya dövriyyəsində insan hüquqları amili bütövlükdə hüququ və etikanı bir-birinə yaxınlaşdırır. Bu mənada informasiya dövriyyəsi üzrə qanunvericilik bizim başa düşdüyümüz ənənəvi hüquq normaları qanunvericiliyindən fərqlidir. İnformasiya dövriyyəsi üzrə qanunvericilikdə imperativ və dispozitiv hüquq normalarından başqa, davranış etikasını, informasiya mədəniyyəti xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu, implementasiya prosesinin mahiyyətini də genişləndirir.

5) İKT-nin inkişafı bir çox yeniliklər gətirməklə bərabər, insan hüquq və azadlıqlarına çətinliklər də yaradır. Onların sırasında informasiya yüklənməsi, elektron bərabərsizlik, informasiya cinayətləri, məlumatların qorunmasının pozulması, kibernetik xüsusilə təhlükəlidir.

6) Dar mənada informasiya qanunvericiliyinə insan hüquqları yanaşmasını tətbiq etmək, yəni, bütövlükdə informasiya qanunvericiliyinə insan hüquqlarını təmin və tənzim edən qanunvericilik kimi baxmaq mümkündür. Dar mənada informasiya qanunvericiliyi informasiya hüququ sahəsinin normativ bazasıdır. İnformasiya hüququ sahəsinin predmetinin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Fikrimizcə, informasiya hüququ və qanunvericiliyi son məqsədi informasiya olan ictimai münasibətləri, subyektlərin hüquq və azadlıqlarını əhatə edir və informasiya dövriyyəsinin özünü, informasiyanın hərəkətini öyrənir. Bu zaman informasiya həm ictimai, həm də mülki obyekt ola bilər.

7) İnformasiya sferasında insan hüquqları sistemini informasiya və bilik cəmiyyətləri üzrə qanunvericilik prizmasından da təhlil etmək olar. Bu zaman informasiya və bilik cəmiyyətlərinin insan hüquqları əsaslarının, demək olar ki, bütün hüquq və azadlıqlara toxunduğu meydana çıxır. Fikrimizcə, “informasiya cəmiyyəti” termini ilə müqayisədə “bilik cəmiyyəti” və ya “rəqəmsal cəmiyyət” termini daha uğurlu olsa da, “informasiya cəmiyyəti” daha geniş tətbiq dairəsinə və istifadəyə malikdir.

8) İnformasiya hüququ üzrə qanunvericilikdə əsas azadlıq informasiya və ifadə azadlığıdır. Müasir dövrdə ifadə azadlığı bir qədər siyasi məna almışdır. İnformasiya azadlığı isə təkcə informasiya əldə etmək azadlığı kimi yox, bütövlükdə informasiyanın hərəkət azadlığı kimi qəbul edilə bilər. İnformasiya əsrində ifadə azadlığını ayrıca, informasiya azadlığını isə yeni informasiya hüquqları qrupunun tərkibində nəzərdən keçirmək olar. Bu zaman yeni informasiya hüquqlarının təşəkkül tapmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn, həqiqətə olan hüquq, kibernetikənin yolverilməzliyi, həqiqi informasiyaya çatmaq hüququ və dezinformasiya ilə mübarizə, informasiya saxtakarlığından müdafiə hüququ, informasiya özbaşınalığından müdafiə hüququ və s. qabardıla bilər. Bu yöndə dövlət və qeyri-dövlət subyektləri üzərinə qoyulan implementasiya öhdəlikləri müəyyən edilməlidir.

9) Müasir dövrdə ifadə azadlığı və informasiya hüquqları informasiya sferasındakı yeganə hüquq və azadlıqlar deyil. İKT-nin insan hüquqlarına təsiri çoxşaxəli olduğundan, informasiya sferasında digər informasiya xarakterli və tərkibində informasiya elementi olan hüquqlar var. Onların sistemini və təsnifatını təklif etmək mümkündür.

10) İnformasiya sferasında hüquq və azadlıqların əhatə dairəsinin müəyyən edilməsində əsas rol beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinə aiddir. Ayrıca beynəlxalq informasiya hüququ sahəsindən və onun normativ-hüquqi bazasından danışmaq mümkündür. Beynəlxalq hüququn digər sahələrində olduğu kimi beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinin də vahid sistemi yoxdur. Bu isə milli hüquqa implementasiya prosesini çətinləşdirir. İnsan hüquqları amili əsas götürülməklə, beynəlxalq informasiya qanunvericiliyini təsnifləşdirmək mümkündür. Bu zaman ayrı-ayrılıqda insan hüquqları, informasiya və bilik cəmiyyəti, internet və yeni texnologiyalar, telekommunikasiya və mətbuat, dayanıqlı inkişaf, əqli mülkiyyət üzrə normalar qruplaşdırıla bilər. Bu qrupların hər birinə dair xüsusi implementasiya metodologiyası hazırlanmalıdır.

11) Beynəlxalq informasiya sferasına beynəlxalq ümumi hüquq nəzəriyyəsi tətbiq edilə bilər. Beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi beynəlxalq ümumi hüquq nəzəriyyəsində müəyyən olunan hüquq mənbələri formasındadır. Beynəlxalq ümumi

hüququn prinsipləri, xüsusilə əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq informasiya sahəsi üçün də keçərlidir. Bu zaman informasiya bərabərsizliyinin yolverilməzliyini, ekoloji vəziyyət haqqında həqiqi informasiyanın verilməsini Beynəlxalq Hüquq Komissiyasına təklif edilən *ius cogens* normaları layihəsi daxilində təhlil etmək mümkündür. Beynəlxalq informasiya sahəsində hüquq və azadlıqların qorunması, fərdi və kollektiv məsuliyyət məsələləri, implementasiya prosesi də beynəlxalq ümumi hüquq nəzəriyyəsi əsasında həyata keçirilməlidir.

12) Ümumdünya miqyasında BMT, ÜTT, UNESCO, ÜƏMT və b. informasiya sferası üzrə fəaliyyət göstərirlər. İnformasiya sferasına əlaqəsi olan bütün fəaliyyəti beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi ilə əhatə etmək uyğun deyil. BMT-nin fəaliyyətində insan hüquqları amili daha güclüdür. Bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Bəyannaməsinin adət hüququ norması kimi informasiya sferasına da tətbiq olunması nəzərə alınmalıdır. İnformasiya sferasında hüquq və azadlıqlar üzrə BMT mexanizmlərinin müəyyən etdikləri öhdəliklər dövlət və qeyri-dövlət subyektləri üzərindədir. BMT ailəsi təşkilatları bu məsələləri informasiya və bilik cəmiyyətləri strategiyaları daxilində də nəzərdən keçirir.

13) Beynəlxalq informasiya qanunvericiliyində regional insan hüquqları sistemlərindən danışarkən insan hüquqlarının nisbilik konsepsiyası nəzərə alınmalıdır. Respublikamıza daha uyğun beynəlxalq regional hüquq normaları Avropa Şurası və Avropa İttifaqı tərəfindən təsbit edilmişdir. Bu iki təşkilat insan hüquq və azadlıqlarını elektron dövlət, yaxşı idarəetmə, rəqəmsal hökumət proqramları daxilində də nəzərdən keçirir. Avropa Şurasının informasiya hüquq və azadlıqları üzrə fəaliyyəti daha çox AİHK və AİHM üzərində qurulmuşdur. Həm AİHM, həm də Aİ Ədalət Məhkəməsinin presedentləri İKT-nin təsiri altında insan hüquqlarını bioetika, informasiya nəzarəti, şəxsi həyatında toxunulmazlığı, informasiya xarakterli özünü təyin etmək və s. problemlər daxilində nəzərdən keçirməyi zəruri edir.

14) Aİ hüququ daxilində informasiya hüququ üzrə qanunvericiliyi və əlaqədar insan hüquqlarını tamamilə yeni yanaşma əsasında təhlil etmək mümkündür. İnformasiya hüququ üzrə Aİ qanunvericiliyində iqtisadi əsaslar daha çox nəzərə çarpır. Bu zaman Aİ informasiya hüququnda informasiya eyni zamanda həm hüquq

və azadlıqların, həm də sahibkarlıq fəaliyyətinin mülki obyektinə kimi çıxış edir. Bu da implementasiya prosesinə ikili yanaşmanı şərtləndirir.

15) İnformasiya qanunvericiliyinin beynəlxalq-hüquqi xüsusiyyətləri milli hüquqa tətbiqin xüsusi cəhətlərini ortaya çıxarır. Beynəlxalq normaların implementasiyası bu zaman dar yox, geniş mənada – həm normaların, həm də davranış qaydası və normativ məqsədin implementasiyası kimi başa düşülə bilər. Implementasiya zamanı təkcə müqavilə normaları deyil, adət hüququ və beynəlxalq hüquq prinsiplərinin də milli informasiya hüququ qanunvericiliyinə tətbiqi əsas götürülə bilər.

16) Bütövlükdə informasiya hüququ sahəsi üzrə milli qanunvericilik bir qədər mürəkkəb terminologiyaya ehtiva etdiyindən, bu istiqamətdə təfsir, təbliğat və maarifləndirmə tədbirləri artırılarsa, yaxşıdır. İnformasiya cəmiyyətində informasiya savadlılığının artırılmasına daha ciddi fikir vermək lazımdır. İnformasiya hüququ ilə bağlı bir sıra anlayışların, xüsusilə virtual məkanın tənzimlənməsi ilə bağlı terminlərin yenilənməsinə ehtiyac vardır. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunda bu baxımdan əlavə və dəyişikliklər edilməsi mümkündür. Həmçinin, milli qanunvericilikdə “informasiya”, “bilik” və “məlumat” terminlərindən istifadəyə də xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Bu zaman “informasiya azadlığı” “məlumat azadlığı” terminindən daha uğurlu ola bilər. Məlumat anlayışına “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunun yanaşması əsasında yeni tərif verilə bilər.

17) İnformasiya hüququ sahəsində milli qanunvericiliyin prinsipləri sistem şəklində təqdim edilsə, yaxşı olardı. Bu zaman “Məlumat azadlığı haqqında” Qanunun 5-ci maddəsində məlumat azadlığına dair göstərilən prinsiplərdən istifadə edilə bilər.

18) İnformasiya sferasında hüquq və azadlıqların normativ əsasları, ilk öncə, respublikamızın Konstitusiyasında təminədiyi normalarda, və hüquq və azadlıqlara dair normalarda müəyyən edilmişdir. Dövlətin üzərinə Konstitusiya tərəfindən qoyulmuş öhdəlik və vəzifələr, məqsədlər informasiya və bilik cəmiyyətində də keçərlidir. Konstitusiyanın məlumat azadlığı üzrə maddəsi daha çox media azadlığı

aspektindən qəbul edilə bilər. Digər tərəfdən isə, ayrı-seçkiliyin ləğvinə dair müddəanın da informasiya bərabərsizliyi faktorunu ehtiva etməsi daha yaxşı olardı. Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, vicdan azadlığı və digər hüquq və azadlıqlar isə müvafiq rəqəmsal kontekstdə də təhlil edilməlidir.

19) Fikrimizcə, informasiya sferasında hüquq və azadlıqların təmin edilməsi keyfiyyətini yüksəltmək üçün informasiya sferasında Ombudsman nəzarətini gücləndirmək, Ombudsmanın rəsmi səlahiyyətlərini artırmaq və ya informasiya dövriyyəsinə nəzarətlə bağlı Ombudsman aparatında ayrıca qurumun fəaliyyətini gücləndirmək mümkündür. Digər tərəfdən, əsas Ombudsmana tabe olan, onun nəzdində fəaliyyət göstərən və müəyyən araşdırma-tövsiyə funksiyalarına malik olan qeyri-hökumət qurumu xarakterində ayrıca İnformasiya Ombudsmanının təsis edilməsi də təklif edilə bilər.

20) İnformasiya cəmiyyəti üzrə milli qanunvericilik bazasında yeni rəqəmsal texnologiyaların yaratdığı problemlərlə mübarizə daha geniş şəkildə əksini tapa bilər. Qanunvericinin kibernetik, informasiya izlənməsi, informasiya oğurluğu, süni intellekt vasitəsilə informasiya toplanması, statistik informasiya toplanmasının hədləri, informasiya həqiqiliyi, Azərbaycan gerçəkliklərinin global informasiya şəbəkəsi vasitəsi ilə dünyaya çatdırılması (Dağlıq Qarabağ həqiqətləri, erməni cinayətkarlarının törətdiyi hüquq pozuntuları və mədəni soyqırım da daxil olmaqla) və s. məsələlərə münasibətinin dəqiqləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

21) İmplementasiya təkcə reallıqda deyil, virtual məkanda da insan hüquqlarını əhatə etməlidir. Reallıqda mövcud olan hüquq və azadlıqların, demək olar ki, hamısı virtual məkanda da vardır. Sosial mediada və Əşyalar İnternetində hüquq və azadlıqların təminatına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu mənada keyfiyyətli implementasiya virtual məkan iştirakçılarının müvafiq məsuliyyət məsələlərini də zəruri edir. Virtual məkanda xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdən biri əqli mülkiyyət hüquqları və informasiya hüquqlarının bəzən ziddiyyət təşkil etməsidir. İKT-nin yaratdığı informasiya azadlığı mühiti müəlliflik qanunları ilə qorunan əsərlərdən icazəsiz elektron istifadəni mümkün edir. Bu ziddiyyətlərin həllində AİHM və Aİ Ədalət Məhkəməsi təcrübəsindən daha geniş yararlanmaq, milli əqli

mülkiyyət qanunvericiliyini və praktikasını “ədalətli istifadə”, “ümumi yaradıcılıq mülkiyyəti” meyarları əsasında inkişaf etdirmək məqsədəuyğundur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti informasiya hüququ sahəsinin konseptual əsasları, predmeti, beynəlxalq informasiya hüququ, informasiya dövriyyəsi qanunvericiliyinin əhatə dairəsi, İKT-nin insan hüquqları praktikasına və nəzəriyyəsinə təsiri, əqli mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsi, informasiya qanunvericiliyinin inkişaf istiqamətləri və bütövlükdə informasiya sferasında insan hüquqlarının implementasiyası metodologiyası üzrə təkliflərin verilməsində öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq və milli hüquq normalarının müqayisəli təhlili əsasında qanunvericiliyin zənginləşdirilməsi istiqamətləri təyin edilmiş, bu istiqamətlərin müvafiq nəzəri bazası müəyyən olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatın nəticələrindən informasiya siyasətində insan hüquqları, informasiya idarəciliyində hüququn rolu, İKT və rəqəmsal hüquq, informasiya dövriyyəsində insan hüquqları, informasiya sahəsinə beynəlxalq-hüquqi yanaşma, informasiya sferasında insan hüquqları yanaşması, informasiya hüququ və etikas, kiberhüquq, informasiya cəmiyyətində hüquq və azadlıqlar, bilik cəmiyyətinin insan hüquqları əsasları, rəqəmsal əqli mülkiyyət hüquqları və s. sahələr üzrə araşdırmalarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri və əsas təkliflərdən informasiya üzrə dövlət siyasətinin qurulmasında, qanunvericiliyin müasirləşməsində, insan hüquqları üzrə beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsində, ümumi şəkildə beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasında istifadə edilə bilər. Digər tərəfdən, araşdırılan problemlər informasiya hüququ sahəsinə əlaqəli fənlərin, xüsusilə “hüquqşünaslıq” ixtisası üzrə bakalavr tədris pilləsində “İnsan hüquqları”, “Beynəlxalq ümumi hüquq”, “İnformasiya hüququ”, “Əqli mülkiyyət hüququ” fənlərinin tədrisində istifadə etmək olar. Tədqiqatda irəli sürülən məsələlər və onların həlli üzrə təkliflərdən “Beynəlxalq hüquq”, “Avropa hüququ”, “İnsan hüquqları”, “İnformasiya hüququ” və “Əqli mülkiyyət hüququ” ixtisaslaşmaları üzrə magistr tədris pilləsində də yararlanmaq mümkündür. Bunlardan əlavə, dissertasiyada əsaslandırılan praktiki yanaşma və təhlillər müvafiq dövlət

orqanları tərəfindən qarşıda duran məsələlər, məhkəmə mübahisələri, insan hüquqları üzrə şikayətlərin baxılması, informasiya şəffaflığının təmin edilməsi, informasiya təhlükəsizliyinin inkişaf etdirilməsi kimi istiqamətlərdə tətbiq edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi üzrə əldə olunan nəticələr İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının digər əməkdaşları ilə birlikdə hazırlanmış "İnformasiya hüququ" dərslində və "İnsan hüquqları, əqli mülkiyyət və informasiya: qarşılıqlı hüquqi əlaqələr" adlı dərs vəsaitində işıqlandırılmışdır. Aparılmış tədqiqatın ayrı-ayrı aspektləri və işin ümumi məzmunu hüququn aktual problemləri üzrə təşkil edilən beynəlxalq elmi-praktiki konfranslara çıxarılmışdır. Tədqiqatın başlıca müddəa və nəticələri AR Prezidenti yanında AAK-ın tövsiyə etdiyi nəşrlərdə və Lüksemburq, Ukrayna, Moldova, Litva, Rusiya kimi dövlətlərin nüfuzlu nəşrlərində dərc olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas nəticələri və yenilikləri müəllif tərəfindən BDU-nun Hüquq fakültəsində ingilis və Azərbaycan dillərində aparılan "İnsan hüquqları", "İnformasiya hüququ", "Avropa Məhkəməsi presedent hüququ", "İnsan hüquqları və informasiya azadlığı", "İnkişaf və sosial hüquqlar", "Avropa insan hüquqları sistemi", "Beynəlxalq ümumi hüquq" kimi fənlərin tədrisi zamanı istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işinin strukturu informasiya hüququ sahəsinin elmi xüsusiyyətləri, əlaqədar insan hüquqlarının səciyyəvi cəhətləri nəzərə alınmaqla, tədqiqatın məqsədləri, vəzifələri və metodologiyasına uyğun qurulmuşdur.

Dissertasiyanın həcmi Giriş 17 səhifə, I fəsil 48 səhifə, II fəsil 25 səhifə, III fəsil 23 səhifə, Nəticə 10 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 60 səhifə olmaqla, ümumilikdə 201 səhifə, 368455 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL.

İNFORMASIYA HÜQUQU ÜZRƏ QANUNVERİCİLİYİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. İnformasiya dövriyyəsi üzrə qanunvericilik və informasiya hüququ sahəsi

1.1.1. “İnformasiya” termini və anlayışı ilə bağlı

İnformasiya bizi daim müşayiət etsə də, onun leksik və məfhum kimi mənası, tərkibi, struktur keyfiyyətləri tam sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. İnformasiyanın tərifini və qaydası haqqında da vahid fikir yoxdur. Tədqiqatçılardan H. C. von Baeyer qeyd edir ki, informasiyanı başa düşmək üçün, ilk öncə, onun tərifini vermək, tərifini vermək üçün isə, ilk öncə, onu başa düşmək lazımdır, ancaq informasiyanın bütün xassələrini anlamaq və onun bütün xüsusiyyətlərini əhatə edəcək tərif hazırlamaq qeyri-mümkün məsələdir. Əgər biz müxtəlif kitabxanaları axtarsaq və informasiya haqqında yazılmış bir çox qalın kitabları araşdırsaq belə, informasiyanın tərifini işləyib yekunlaşdırmağa nail ola bilmərik [510, s. 18]. İnformasiyanın mənası və oynadığı ictimai rol haqqında da fikirlər müxtəlifdir. Bu müxtəlifliyi isə informasiyanın texniki, fəlsəfi, sosial, hüquqi və s. aspektləri əhatə etməsi ilə izah edə bilərik. İnformasiyanın təyin edilməsi, ona tərif verilməsi və əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması üzrə fikir ayrılığının daim mövcud olması başa düşüləndir. Ədəbiyyatda informasiyanın ehtiva etdiyi mənalara bağlı ekspertlərin ümumi nəticələrini qeyd etmək, fikrimizcə, yerinə düşərdi:

1) İnformasiya, ilk növbədə, texniki məna daşıyır, riyazi-fiziki məsələlərdə hesablama, təxmin etmə və s. əməliyyatların əsasında durur.

2) İnformasiya fəlsəfi mənada “həqiqət” və “məna”(anlayış) kateqoriyaları ilə əlaqədə olaraq, ümumelmi fəlsəfi əhəmiyyət daşıyır.

3) İnformasiya təsiredici xassəyə malik olub, insanların davranışını müəyyən edir, onların həyat və fəaliyyətlərini dəqiqləşdirməklə sosial funksiyanı yerinə yetirir [301, s. 2].

İnformasiyanın bir çox sahələr üçün oynadığı rolu və əhəmiyyətinin ciddiliyini dərk edən ekspertlər informasiya haqqında nəzəri konsepsiyalar “barışdırmaq” məqsədi ilə ayrıca elm sahəsi kimi “informasiya elmi” sahəsinin yaradılmasını təklif etmiş, bu sahənin əsas predmeti kimi informasiyanın müstəlif istiqamətlərdə təhlil edilməsinə ehtiyac olduğunu vurğulamışlar [299, s. 8]. Bununla belə, informasiya elmi də vahid tərifin hazırlanmasına nail olmamış, lakin müxtəlif konsepsiyaların ortaq cəhətlərinin üzə çıxarılmasında və informasiya haqqında ümumi biliklərin formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. İnformasiyanın ən sadə və başa düşülən izahlarının verilməsində informasiya elminin rolu böyükdür. İnformasiya elmi haqqında ilkin kitablardan hesab olunan “The first book of information science” kitabında informasiyanın izahı ilə bağlı qeyd olunur ki, əslində, anadan olan körpənin ətraf mühit üzrə qəbul etdiyi ilk təəssüratlar – siqnallar onun qəbul etdiyi ilk informasiyalar kimi izah edilə bilər [221, s. 5]. Öz növbəmizdə biz də informasiyanın tərifləri və konsepsiyaları arasında həddən artıq geniş müqayisə aparmadan tədqiqatımızın hüquqi xarakterinə uyğun gələn informasiyanın ümumi izahlarından birini seçə bilərik. İnformasiyanın öyrənilməsi sahəsində daha çox üstünlük qazanan 2 tip izah vardır. Bir yanaşmaya görə, informasiya üzərində işlənmiş və məna verilmiş məlumatdır [255, s. 89]. T. Chatfield məlumatın işlənmə üsullarını da göstərir. Onun fikrincə, informasiya - ona müəyyən məna verən kontekst daxilində işlənmiş, təşkil edilmiş və struktur verilmiş məlumatdır [253, s. 244]. Fikrimizcə, bu yanaşma kifayət qədər əsaslıdır. Belə ki, məlumatın informasiya üçün xammal rolu oynayaraq sonrakı istifadə dövründə müəyyən məna, əhəmiyyət əldə etməsi ilə razılaşa bilərik. Məsələn, 30 rəqəmi kontekstdən asılı olaraq riyazi məsələnin cavabı, maşın yolunda qoyulan sürət həddi, şəxsin yaşı və s. ola bilər. Bu mənada məlumatın informasiyaya çevrilməsi üçün kontekst mühüm faktordur. Bu yanaşma əsasında alimlər tərəfindən məlumatdan informasiyaya, informasiyadan isə biliyə aparan pilləkən və ya bilik ierarxiyası da təklif edilmişdir [372, s. 150]. İkinci yanaşma da birinciyə xeyli yaxındır. C. Şennon (Shannon) bu yanaşma əsasında informasiyanın subyektiv xarakter daşdığını qeyd edir [512, s. 79]. Yanaşmanın tərəfdarlarından P. Çekland (Checkland) isə qeyd edir ki, informasiya

“məlumat+məna” deməkdir, yəni, məlumata məna verməklə biz informasiya yaradırıq [371, s. 104]. Bir sıra müəlliflər ilk yanaşmanın daha obyektiv, ikincinin isə kifayət qədər məlumat müşahidəçisinin maraqlarından, istəklərindən asılı olduğunu iddia etməklə, obyektiv informasiya konsepsiyasını daha əlverişli hesab edir [230, s. 8]. Fikrimizcə, iki yanaşmadan tam surətdə birini seçib, digərindən imtina etmək məqsədəuyğun deyil. İnformasiya məlumatların istifadəsindən meydana gəlsə də, bu proses həmişə obyektiv ola bilməz. Hər hansı bir informasiyada insan faktoru varsa, müəyyən qədər nisbilik və subyektivlik əlaməti də vardır. Bu səbəbdən informasiyanın daim obyektivliyi əks etdirməsinə çalışmaq, ancaq hər informasiyada subyektivliyin olduğunu da göz önündə saxlamaq lazımdır.

Fikrimizcə, informasiya sahəsində insan hüquqlarının araşdırılması üçün görkəmli tədqiqatçı F. Maxlupun (Fritz Machlup) yuxarıda qeyd edilmiş nəzəriyyələri “barışdıran” izahını qəbul etmək daha məqsədəuyğundur. İnformasiyanın xüsusiyyətlərini öyrənən F. Maxlup belə hesab edir ki, leksik cəhətdən “informasiya” sözünün mənası hər hansı düşüncəyə, anlayışa və ya dərk olunmuş forma vermək və bu formanı ünsiyyət prosesində ötürmək – yəni, informasiya vermək deməkdir [361, s. 657]. Başqa sözlə, F. Maxlupa görə, informasiya insanın kommunikasiya (ünsiyyət) vəziyyətində meydana gəlir [330, s. 30]. Bir reallığı da qəbul etməliyik ki, cəmiyyətin inkişaf sürəti artıq məlumat və informasiya fərqliliyini xeyli azaltmışdır. Bunu etiraf edən F. Maxlup da sonralar iki termin arasında münasibətlərin tam düzgün izah edilmədiyini əsas gətirərək, əslində, onların bir-birindən ciddi fərqləndirilməyə ehtiyac olmadığını da vurğulamışdır [285, s. 74]. Ancaq yenə də hüquqi müstəvidə informasiyanın məlumatdan müəyyən mənada fərqli olduğunu həmişə nəzərdə saxlamağa ehtiyac vardır. Məsələn, “şəxsi məlumatların toxunulmazlığı”-nda “məlumat” sözü ilə “informasiya azadlığı”-nda olan “informasiya” terminlərinin mahiyyəti fərqlidir. Eyni fərqləndirmə yanaşması, fikrimizcə, milli qanunvericilik üçün də keçərlidir. Bu baxımdan “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunun [107] 2-ci maddəsində informasiyaya verilən izah bir qədər yenilənməlidir. Düşünürük ki, faktlar, rəylər, bilgiler artıq informasiya xarakteri almışdır deyə, informasiyanın izahı

“yaranmasından, təqdimat formasından, təsnifatından və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq informasiya dövriyyəsində istifadə və işlənmə prosesində müəyyən məna əldə edən məlumatlar” kimi verilsə, daha yaxşıdır.

1.1.2. İnformasiya dövriyyəsinin xüsusiyyətləri

Fikrimizcə, informasiyanın hərəkətində olan əsas xüsusiyyətləri nəzərə alaraq iki əsas hərəkət növünü fərqləndirə bilərik:

a) İnformasiyanın dövri hərəkəti – informasiya dövriyyəsi;

b) İnformasiya dövriyyəsinə şərait yaradan (təmin edən) – informasiya dövriyyəsinə köməkçi xarakterli hərəkətlər.

Hər iki hərəkət növü “informasiya dövriyyəsi” termini altında birləşir. Bu zaman bəzi informasiya hərəkətləri informasiyanın fəal dövriyyəsinə, digərləri isə bu dövriyyəni təmin edən proseslərə aid edilir. Daha sadə dillə ifadə etsək, istənilən informasiya hərəkəti informasiya dövriyyəsi ilə bağlı olaraq baş verir. Tədqiqatçılar tərəfindən informasiyanın hərəkətinin obyektiv və hərtərəfli araşdırılması üçün digər yaxınmənalı termin kimi “informasiyanın işlənmə dövriyyəsi” (information processing cycle) ifadəsi də işlənir [356, s. 26]. Hər iki ifadə informasiya hərəkətinin hüquqi təhlili və əlaqədar insan hüquqlarının araşdırılması üçün uyğun olsa da, fikrimizcə, “informasiya dövriyyəsi” terminindən istifadə etmək daha sadə olar. İnformasiyanın dövri xarakteri onun sonsuz hərəkətini təcəssüm etdirir və hər hansı bir informasiya dövriyyəsinin bitməsi başqa bir dövriyyənin başlamasına səbəb olur. İnformasiya dövriyyəsi özündə informasiyanın çoxşaxəli hərəkətini nəzərdə tutur ki, elmi araşdırmaların effektivliyi üçün tədqiqatçılar onu bir neçə mərhələyə bölür. İnformasiya dövriyyəsinə fəlsəfi, sosioloji, hüquqi, texniki, psixoloji və s. aspektlərdən yanaşmaq mümkün olduğuna görə ədəbiyyatda mərhələlərin vahid sistemini tapmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən D. Haynesin fikri ilə biz də razılaşa bilərik ki, informasiya dövriyyəsi mərhələlərinin təyin edilməsi dövriyyənin məqsədlərindən çox asılıdır [320, s. 113]. Məsələn, tədqiqatçıların bir qrupu informasiya dövriyyəsinin idarəçilikdə və biznes sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik olduğuna əsaslanaraq informasiyanın dövri hərəkətinə təşkilati-biznes kriteriyası üzrə

yanaşırlar. Onların fikrincə, bu zaman informasiya dövriyyəsi informasiyanın hiss edilməsi, üzə çıxarılması, toplanması, təşkil edilməsi mərhələləri ilə başlayır [363, s. 75]. Başqa qrup ekspertlər isə informasiya dövriyyəsini gizli informasiyanın toplanması əsasında təsəvvür edirlər. Onların fikrincə, gizli informasiya dövriyyəsi potensial informasiya daşıyıcılarının təyin edilməsi və onların etibarlılığının yoxlanması ilə başlayır [492, s. 259]. Fikrimizcə, informasiya sahəsinin hüquqi təhlili və insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən biz informasiya dövriyyəsini aşağıdakı ümumi mərhələlər şəklində araşdırma bilərik:

- a) İnformasiyanın meydana gəlməsi – yaradılması, əldə olunması, qəbul edilməsi və s. yolu ilə;
- b) İnformasiyanın təhlili – toplama, araşdırma, dəyişmə, tənqid və s. yolu ilə;
- c) İnformasiyanın təqdim edilməsi – verilmə, ötürmə, yayma, göndərmə və s. yolu ilə;
- d) İnformasiyadan istifadə - yararlanma, tətbiqetmə, araşdırma və s. yolu ilə;
- e) Yeni informasiyanın meydana gəlməsi – kombinasiya, ayırma, sistemləşdirmə, yeniliklər və s. yolu ilə.

Lakin dərhal da qeyd etməliyik ki, informasiya dövriyyəsi bir sıra çatışmazlıqları da özündə gizlədir. İnformasiya axını və ya informasiya hərəkətində biz informasiyanın yaranması, ötürülməsi, qəbul edilməsi, dəyişməsi, toplanması və s. mərhələləri ayırsaq da, əslində, bu, çox şərtidir. Mərhələlər öz yerini dəyişə bilər. Həmçinin, informasiyanın təqdim edilməsi bir şəxs üçün təqdimetmə olsa da, digər tərəf üçün qəbul etmək deməkdir. Yaxud informasiyadan istifadə informasiyadan yararlanma məqsədi güdsə də, eyni zamanda özündə tənqidi, araşdırmanı, ötürməni də ehtiva edir. Bir informasiya dövriyyəsi özlüyündə digər bir dövriyyənin başlanmasına və ya sona çatmasına səbəb ola bilər. Əsas informasiya dövriyyəsinə bitişik və ya ortaq olan digər kiçik dövriyyələr də təsəvvür etmək mümkündür. Digər tərəfdən isə informasiyanın heç də bütün hərəkət formaları informasiya dövriyyəsini təşkil etmir. Məsələn, informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı əməliyyatlar da informasiya hərəkətidir, lakin dövriyyə formasında deyil. Hər hansı bir elektron səhifə yaratmaq və ya internet səhifəsində qeydiyyatdan keçmək də informasiya hərəkətidir, ancaq

dövriyyə mərhələlərinə uyğun gəlmir. Fikrimizcə, bu kimi hərəkətləri biz informasiya dövriyyəsini təmin edən və informasiya dövriyyəsindən kənar qalmayan köməkçi informasiya hərəkətləri kimi araşdırıla bilər. Son nəticədə informasiya təhlükəsizliyi, informasiya qeydiyyatı, informasiyanın məhdudlaşdırılması kimi fəaliyyət də informasiya dövriyyəsini baş verməsini təmin edir və informasiyanın dövriyyəsini təmin edici hərəkətləri adlanı bilər. Ümumilikdə informasiya dövriyyəsi qanunvericiliyini isə tədqiqatımızın məqsədlərinə uyğun şəkildə daha qısa olaraq informasiya qanunvericiliyi adlandırmaq mümkündür.

1.1.3. İnformasiya qanunvericiliyinin əhəmiyyəti

Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, informasiyanın istənilən dövrü və başqa digər xarakterli hərəkəti həm müsbət, həm də mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Düşünürük ki, informasiyanın, informasiya dövriyyəsini və informasiya xarakterli inkişafın əsas mənfi və müsbət cəhətlərini aşağıdakı kimi təqdim etmək mümkündür (Qrafik № 1.1.1). Bütün bu təhlükələrin qarşısını almaq üçün informasiya dövriyyəsini ictimai tənzimləməyə, xüsusilə də hüquqi cəhətdən tənzimlənməyə ehtiyacı vardır. Hüquqi tənzimləmə üçün isə normativ baza – yəni, qanunvericilik əsas şərtidir. İnformasiya dövriyyəsini yalnız hüquqi tənzimləməsi informasiya hərəkətinin qanunlarını ciddi müəyyən edər, təhlükəli informasiyanın qarşısını ala, pozucuları cəzalandıra, ictimai ədaləti bərpa edə bilər. Bu məqsədə nail olmaq üçün isə normativ bazanın dəqiq və sistemli işlənməsinə ehtiyac vardır. İnformasiyanın istər dövrü, istərsə də başqa digər növlü hərəkəti etik-fəlsəfi, sosial, texniki-riyazi və s. istiqamətlərdə tənzim edilə bilər. Fikrimizcə, informasiya sferasında tənzimləmə bir neçə məqsədə nail olmaq üçün tətbiq oluna bilər ki, bu məqsədlər hüquqi tənzimləmə üçün də keçərlidir və informasiya qanunvericiliyinin əsas məqsədlərini təşkil edir:

- a) İnformasiyanın inkişaf istiqamətli və müsbət xarakterli hərəkətini təmin etmək üçün;
- b) İnformasiyanın təhlükəsizlik və qorunması keyfiyyətini qaldırmaq üçün;
- c) İnformasiya təhlükələrindən və informasiyanın mənfi məqsədlərlə tətbiqindən mühafizə olunmaq üçün.

Bununla belə, informasiya sferasında qayda-qanun yaratmaq və müsbət xarakterli inkişafı təmin etmək tək-cə hüququn və informasiya qanunvericiliyinin vəzifəsi deyil. İnformasiya sahəsində hüquq qaydaları digər növ ictimai, texniki, etik-mədəni və s. normalardan ayrılıqda təhlil olunmamalıdır. Məsələn, informasiya sahəsinin qanunauyğunluqlarını araşdırarkən informasiya xarakterli etik-mədəni normalar təsbit etmək mümkündür ki, bura informasiyanın düzgün verilməsi, təhlükəsiz informasiyanın ötürülməməsi kimi ideyaları daxil edə bilərik. Bununla əlaqədar olaraq ədəbiyyatda informasiyanın etik tərəfləri geniş şəkildə araşdırılmışdır. “İnformasiya etikası” termin kimi keçən əsrin 80-ci illərində alimlər tərəfindən təklif edilmiş, informasiyanın həqiqiliyini, keyfiyyətini, əhəmiyyət və etibarlılığını əhatə edən ümumi termin kimi istifadə edilməyə başlamışdır [302, s. 21]. İnformasiya məkanında tənzimləmə müxtəlif sosial normalar vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər. Bura ictimai əxlaqi-etik normalar, biznes davranışı normaları və ən nəhayət, hüquq normalarını aid etmək mümkündür. Hazırkı dövrdə informasiya məkanının əhatə dairəsində rəqəmsal informasiya məkanı – kiberməkanın xüsusi yer tutduğunu nəzərə alaraq, eyni sosial normaları kiberməkana da aid etmək mümkündür. Lakin informasiya məkanında olduğu kimi, kiberməkanda da hansı tip normaların tənzimləmə üçün daha çox əlverişli olduğu haqqında mübahisələr mövcuddur [487, s. 4]. Əslində, informasiya məkanının hüquq və ya əxlaq normaları ilə tənzimlənməsi bir-birindən ayrılıqda təsəvvür edilə bilməz. Fikrimizcə, informasiya sferasında hüquqi normativ qanunvericiliyin və etik normaların ayrılıqda tətbiqi müəyyən problemlər yarada bilər. Çünki həm informasiya qanunvericiliyi, həm də informasiya etikası normaları özündə həm mənfi, həm də müsbət cəhətləri ehtiva edir. Bu isə bizə bir daha onu deməyə əsas verir ki, informasiya məkanında hüquq və əxlaq normalarının vəhdəti olmalıdır. Hüquq və əxlaqın informasiya məkanında düzgün vəhdətdə tətbiqini biz haker hücumuna (həklənmə, ingiliscə “hacking”) qarşı mübarizədə bariz nümunə kimi görə bilərik. Müəlliflərin fikrincə, haker fəaliyyətinin özünün də müəyyən mədəni normalara əsaslandığına baxmayaraq, bu fəaliyyət ümumi informasiya qanunvericiliyi və etikasına ziddir [210, s. 30]. Əslində, informasiya qanunvericiliyi və etik normalara bir tamın iki hissəsi kimi də yanaşmaq

mümkündür. Belə ki, hüquq normalarının etik dəyərlərə əsaslanması şərtidir. Yəni, qanunvericilik etik dəyərlərə əməl olunmasına qanunvericilik səviyyəsində nəzarət etməlidir. Bu cür nəzarət isə informasiya sferasında yüksək informasiya mədəniyyətinin yaranmasına səbəb olur. Bu sahə üzrə ədəbiyyatda da yüksək informasiya etikasına nail olmaq üçün etik dəyərləri normativləşdirən hüquq normalarının əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmışdır [493, s. 242]. İnformasiya qanunvericiliyi ilə informasiya etikasını araşdırarkən, fikrimizcə, informasiyanın ictimai və fərdi əhəmiyyətinə də toxunmaq mühümdür. İnformasiya özlüyündə fərdləri və cəmiyyəti inkişafa yönəldən, həm də ictimai qanunauyğunluqların təyin olunmasına kömək edən bir vasitədir. Məhz informasiyanın köməyi ilə biz tarixi inkişaf proseslərini nəzərdən keçirir, ümumi qanunauyğunluqları təyin edir və gələcək fəaliyyətimizlə bağlı planlar qururuq. İnformasiyanın ictimai-mənəvi yükü vardır ki, bu yük informasiyanın əvvəlki, indiki və gələcək nəsillər arasında mövcud bağ və əlaqə rolunu oynaması ilə şərtlənir. Hazırda təhlil etdiyimiz informasiya qanunvericiliyinə də informasiyanın bu mənəvi-əxlaqi aspektindən yanaşmaq, informasiyanın qorunması və paylanması kontekstindən araşdırmaq lazımdır. Bu mənada tədqiqatçıların informasiyaya mənəvi status verilməsi təklifi ictimai, sosial, psixoloji və s. problemlərin həlli ilə üst-üstə düşür [486, s. 1].

İnformasiya qanunvericiliyinin informasiya sahəsində oynadığı rolu digər ictimai normalar və dəyərlər ilə birlikdə araşdıran daha bir sahə vardır ki, bu da informasiya siyasəti sahəsidir. Ədəbiyyatda, informasiya sahəsinin izahı ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Fikrimizcə, informasiya siyasəti sahəsini ən yaxşı təyin edən izahlardan biri Almaniyada faşizm xarakterli informasiya təbliğatının informasiya siyasəti nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmasının təklif olunduğu “A Companion to Nazi Germany” kitabında təqdim olunmuşdur və Sandra Bramana məxsusdur. Bramana görə, informasiya siyasəti informasiyanın yaradılması, işlənməsi, emalı, axını, informasiyaya çıxış və istifadə ilə əlaqədar olan qanunların, tənzimləmələrin, doktrinal mövqelərin və ictimai miqyasda təsirə malik digər qərarı vermə və təcrübələrin cəmidir [217, s. 164]. İnformasiya siyasəti sahəsində informasiya məfhumu və onun müxtəlif xassələri tədqiqat obyektidir və bu obyekt daxilində

elektron informasiya ilə bağlı məsələlər xüsusi çəkiyə malikdir. Əksər informasiyanın elektron hala keçməsi informasiya siyasəti sahəsi üçün bir çox ciddi çətinliklər yaratmışdır ki, hələ 1990-cı illərin sonunda tədqiqatçılar tərəfindən aşağıdakı spesifik problemlərə diqqət yönəlmişlər:

1) İnformasiya cəmiyyətində informasiyaya daha çox sərbəstlik vermək istəyi ilə əqli mülkiyyət hüququ tələblərinin ziddiyyəti problemləri;

2) İnformasiyaya keyfiyyət nəzarəti və informasiya standartları ilə bağlı problemlər;

3) İnformasiyanın elektron formada arxivləşdirilməsi (yəni, toplanması) və buna uyğun məsuliyyət problemləri [313, s. 13].

Fikrimizcə, ötən əsrin sonlarında elektron informasiya ilə bağlı qaldırılan məsələlər bugün də informasiya qanunvericiliyi üçün qüvvədədir və informasiya sferasında hüquq tənzimləmənin məqsədini təşkil edir. Digər tərəfdən isə göstərilən problemlər təkcə elektron informasiya sahəsində deyil və informasiyanın ənənəvi vasitələrlə yayılmasına da aiddir. Belə hesab edirik ki, digər məsələlərlə müqayisədə informasiya sərbəstliyi ilə əqli mülkiyyət qanunvericiliyi tələblərinin qarşıdurması informasiya sferasının hazırkı dövründə ən ciddi problemlərdən biridir. Qlobal informasiya dövriyyəsi və hərəkəti əqli mülkiyyət, xüsusilə də müəlliflik hüquqları ilə bağlı mühafizə tələblərinin səmərəsini sıfıra endirmişdir. Müəlliflik hüquqlarının mühafizə dairəsi altına düşən əsərlərin, yazıların, təhsil üçün vacib kitabların, məqalələrin əqli mülkiyyət qanunları pozularaq yayılması adi haldır. Müəlliflik hüquqlarının pozuntuları getdikcə daha çox hallarda transmilli xarakter almaqdadır. Bu sahə üzrə ən ciddi çatışmazlıqlardan biri isə pozucu fəaliyyətlə məşğul olan şəxsin və ya şəxslərin aşkara çıxarılmasında yaşanan çətinliklərdir. Başqa sözlə, əqli mülkiyyət sferasında müəlliflik hüquqlarını pozaraq məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq asan bir işə çevrilmişdir. Müəlliflik hüquqlarını tənzimləyən milli normalar arasında fərqlərin olması, ümumdünya əqli mülkiyyət nəzarətinin zəifliyi təhlükəlilik dərəcəsini artıran amillər sırasındadır. İnformasiyanın elektron versiyalarının meydana gəlməsi, vahid internet məkanının formalaşması, elektron mühitdə informasiyanı yaradan, göndərən və qəbul edən şəxslərin daha asanlıqla cəzasız

qalması isə vəziyyəti kritik həddə çatdırmışdır. Bu sahəni araşdıran tədqiqatçılar da internetin informasiyadan qanuni istifadəyə şərait yaratdığı kimi, müəllif hüquqları ilə qorunan informasiyadan qeyri-qanuni istifadə etməyə və bu zaman cəzasız qalmağa da şərait yaratdığını qeyd edirlər [488, s. 237].

İnformasiyanın keyfiyyətinə nəzarət və ümumiyyətlə, informasiya sferasında yoxlama-monitorinqlərin aparılması istiqamətində də ciddi boşluqlar vardır. Bu boşluqlar global informasiya məkanında nəzarətin mürəkkəb olması, nəzarət üçün texniki mexanizmlərin tam mükəmməl olmaması kimi obyektiv və milli səviyyələrdə özünü göstərən bir sıra subyektiv səbəblərlə şərtlənir. Bu sahəni araşdıran ekspertlər informasiya mübadiləsinin mövcud informasiya yükünü artırdığını sübut edərək “informasiya yüklənməsi” terminini təklif edir və informasiya yüklənməsinin informasiya keyfiyyətinə ciddi mənfi təsir etdiyini vurğulayırlar [300, s. 6]. İnformasiyanın hərəkəti ilə bağlı bir çox tədqiqat işlərində “informasiya yüklənməsi” terminindən istifadə olunsada, onun termin kimi izahı haqqında fikirlər azdır. Ədəbiyyatda nisbətən geniş yayılmış fikirlərə görə, “informasiya yüklənməsi” həddən artıq böyük informasiya həcminə görə lazımi informasiyanın müxtəlif səbəblər əsasında tapılıb çıxarılmamasıdır [366, s. 7]. Əslində, informasiya yüklənməsini biz informasiya qanunvericiliyinin həddən artıq genişlənmə və mürəkkəbliyinin artması səbəbi kimi də göstərə bilərik. Çünki informasiya yüklənməsi yuxarıda araşdırılan məsələlərdən əlavə, həm də informasiyanın toplanması və emalı prosesinə də mənfi təsirlərini göstərir. Xüsusilə də elektron məkanda informasiya çoxluğu, elektron informasiya mənbələrinin etibarlılığının yoxlanılmaması kimi faktorlar rəqəmsal kitabxanaların işinə ciddi ziyan vurur. Bu problemi araşdıran bir sıra ekspertlər informasiya yüklənməsinin rəqəmsal kitabxanalar üçün yaratdığı çətinlikləri “informasiya ümumiləşdirməsi” metodu yolu ilə həll etməyi təklif edirlər [316, s. 160].

1.1.4. İnformasiya qanunvericiliyi və informasiya hüququ sahəsi

Bütövlükdə informasiya yüklənməsini və onun mənfi təsirlərini araşdırarkən, fikrimizcə, onun yaranma səbəblərini təhlil etmək lazımdır. İnformasiya yüklənməsi

informasiyanın istər rəqəmsal, istər real dünyada xaotik hərəkəti ilə bağlıdır. Hazırkı İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) informasiya yüklənməsinə geniş yer vermişdir. Ancaq informasiya yüklənməsi üzrə bütün təqsiri İKT üzərinə “atmaq” da düzgün deyil. İnformasiya yüklənməsinin əsas səbəbi insanlar və onların informasiya sferasında gördüyü dağınıq, systemsiz fəaliyyətdir. Etiraf etməliyik ki, informasiya sahəsində qanunvericiliyə tam və həmişə riayət etmək heç də bütün insanların ürəyincə deyil. İnformasiya sferasını özləri üçün yeni bazar və alış-veriş məkanı edən xeyli şəxs var ki, onlar üçün informasiya təhlükəsizliyi, şəxsi informasiyaların gizliliyi, özəl həyatın toxunulmazlığı, informasiya sferasında ictimai asayişin gözlənilməsi amillərindən danışmaq heç bir təsir göstərmir. Bu vəziyyət isə informasiya sahəsində ictimai dəyərlərin, informasiya qanunvericiliyinin və əlaqədar etik normaların əhəmiyyətini xeyli azaldır. İnformasiya yüklənməsini araşdıran bir sıra tədqiqatçılar onu rəqəmsal informasiya etikasının ayrılmaz elementi hesab edirlər [498, s. 231]. Həqiqətən də, informasiya yüklənməsinin informasiya qanunvericiliyi ilə yanaşı, informasiya sferasında etik normalar üzərində də ciddi mənfi təsirləri vardır. Çünki informasiya yüklənməsi informasiya sahəsində cinayətkarlığa şərait yaradır və bu hal etik dəyərlərə də zərər vurur. Deyə bilərik ki, informasiya yüklənməsi məsələsi bütövlükdə informasiya siyasəti sahəsinin predmet dairəsində olmalı, informasiya siyasətini həyata keçirən dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, informasiya siyasəti olduqca geniş məsələləri əhatə edir və müxtəlif aspektlərdən araşdırıla bilər. İlk öncə, informasiya siyasətinin düzgün təyin olunması və icrası üzrə məsuliyyət dövlət orqanlarının üzərinə düşür. Bu mənada informasiya siyasətinin mərkəzində əsas subyekt kimi dövlət durur. Bəzi ekspertlər hətta informasiya siyasətini sırf dövlət maraqlarına xidmət edən, dövlətin informasiya sahəsinə müdaxiləsini əsaslandıran mexanizm olduğunu iddia edirlər [495, s. 28]. Fikrimizcə, bu iddia ilə qismən razılaşmaq mümkündür. Əlbəttə, bir sıra ciddi nəzarət mexanizmlərinin olduğu mühafizəkar dövlətlərdə (Çin, Koreya və s.) informasiya siyasətinin sırf dövlət tərəfindən realizə olunduğunu, dövlətin icazə vermədiyi heç bir informasiyanın milli informasiya

məkanı daxil olmadığını qəbul edə bilərik. Lakin eyni zamanda biz məsələyə geniş prizmadan baxmalıyıq. Qlobal informasiya məkanının formalaşdığı bir dövrdə informasiya siyasətinin qurulması və implementasiyası üzrə bütün fəaliyyət dövlət mexanizmləri tərəfindən həyata keçirilmir. İnformasiya sferasında fəaliyyət göstərən informasiya daşıyıcıları, özəl şirkətlər, alqı-satqını həyata keçirən kommersiya qurumları, digər növ internet provayderləri də informasiya siyasətinin təşkil edilməsində mühüm rol oynayırlar. Biz razılaşa bilərik ki, son nəticədə onların da fəaliyyətini dövlət tənzimləyir, ancaq dövlətin informasiya siyasəti özəl şirkətlərin və digər vergi ödəyicilərinin də (xüsusilə elektron kommersiya sahəsində) maraqları təsir göstərir.

İnformasiya siyasətinə onun əhatə etdiyi məsələlər və miqyası cəhətdən də yanaşa bilərik. İnformasiya siyasətinin daim milli səviyyədə olması kimi məcburi şərt yoxdur. İnformasiya siyasətinin yaradıcıları beynəlxalq təşkilatlar da ola bilər. İnformasiya siyasəti bir şirkət daxilində olan münasibətlər və şirkətin qarşısında olan məqsədlərlə əlaqədar qurula bilər və s. Sadəcə sözlə ifadə etsək, informasiya siyasəti digər dövlət siyasəti növləri kimi deyil. Bu səbəbdən ədəbiyyatda informasiya siyasətinin bütün pillələrini və bütün növlərini araşdıran hərtərəfli materiallar tapmaq çətinidir. Ekspertlər də qeyd edir ki, informasiya siyasətinin əhatə dairəsi inkişaf edən İKT səbəbindən getdikcə genişlənir və buna görə də ədəbiyyatda informasiya siyasəti üzrə tədqiqatlar bu siyasətin ancaq bir hissəsinə və ya bir spesifik məsələsinə həsr olunur [332, s. 13]. İnformasiya siyasəti sahəsinə mürəkkəblik gətirən başqa bir subyektiv faktor isə müxtəlif müəlliflərin bu istiqamətdə olan rəngarəng xarakterli mülahizələri ilə bağlıdır. Bu sferada əhəmiyyətli araşdırmalar müəllifi olan S. Bramana istinadən, 2010-cu ildə aparılan statistik təhlil göstərmişdir ki, informasiya siyasəti ilə bağlı məqalələr müxtəlif profillər üzrə təqribən 60 fərqli jurnalda çap edilmişdir və bu məqalələrdə informasiya siyasəti biznes, səhiyyə, enerji, iqtisadiyyat, ərzaq, regional siyasət, sosiologiya, ekologiyanın mühafizəsi, kompüter elmləri, milli təhlükəsizlik, fəlsəfə, biotexnologiya, dövlət və ictimai idarəetmə, kommunikasiya, texniki elmlər və s. kontekstdə araşdırılmışdır [235, s. 2].

İnformasiya siyasəti sahəsinə bu cür rəngarəng yanaşma onun predmetinin də müəyyən olunmasına ciddi maneələr yaradır. Bununla belə, bütün yanaşmalar və konsepsiyalar informasiyanın hərəkəti üzərində qurulduğuna görə biz informasiya siyasətinin predmetini informasiya məfhumuna əsaslanaraq verə bilərik. İnformasiya sahəsinin tanınmış ekspertlərindən olan Y. Roulands belə bir ideya əsasında informasiyanın ictimai əmtəə və ticarət obyektinə olma xassələrini fərqləndirərək informasiya siyasəti sahəsinə daxil olan məsələləri qruplaşdırmışdır [466, s. 15] (Azərbaycan dilinə tərcümə - Qrafik № 1.1.2).

Y. Roulands tərəfindən informasiya siyasətinə daxil edilən məsələlərin bu sxemi əsasında, fikrimizcə, biz də informasiya qanunvericiliyinə daxil edilən məsələlərin təsnifatını verə bilərik. Əlbəttə, hər bir dövlətin milli-hüquqi cəhətləri və milli hüququn inkişaf xüsusiyyətləri fərqli olduğuna görə informasiya qanunvericiliyinin tərkibi də bütün dövlətlərdə eyni ola bilməz. Bununla belə, yuxarıda verilən təsnifat informasiya qanunvericiliyinə hansı minimum problemlərin daxil edilməli olduğunu göstərir. İnformasiya qanunvericiliyi də informasiya siyasəti kimi informasiya məfhumunu ikili aspektdə - ictimai əmtəə və ticarət obyektinə kimi nəzərdən keçirə bilər. Roulandsın təsnifatında olduğu kimi, informasiya qanunvericiliyində də hansı informasiyanın sərbəst istifadədə olması, hansı informasiyanın isə qapalı saxlanması problemləri öz normativ həllini tapır. Bu baxımdan informasiya ilə bağlı Y. Roulandsın irəli sürdüyü kriteriyaları informasiya qanunvericiliyində də tətbiq edə bilərik (Qrafik № 1.1.3).

İnformasiya sahəsi üzrə qanunvericilikdə də “informasiya məfhumu” həm ictimai ehtiyaclar üçün açıq və azad, həm də ticarət obyektinə kimi məhdudlaşdırılmış formada nəzərdən keçirilə bilər. İctimai əmtəə kimi informasiyanın azadlığı vətəndaşlıq, demokratik dəyərlər, ictimai müqavilə, informasiya şəffaflığı, dövlət informasiyasına çıxış və s. istiqamətləri əhatə edir. Lakin eyni zamanda informasiya ictimai asayiş, təhlükəsizlik, şəxsi həyatın toxunulmazlığı və s. aspektlərdən məhdudlaşdırıla bilər. İnformasiyanın ticarət obyektinə kimi əhəmiyyətinə gəldikdə isə biz informasiyanın alış və satışından danışa bilərik. İnformasiya sahəsində kommersiya fəaliyyəti media qurumlarını, reklam-əyləncə sektorunu, əqli mülkiyyət

formalarını və s. ehtiva edir. Başqa prizmadan yanaşdıqda isə media, jurnalistika fəaliyyəti, əyləncə-reklam, incəsənət sahələri həm də azad və məhdudiyyətsiz informasiyanın hərəkətinə şərait yaradır. Əqli mülkiyyət tələbləri, korporativ idarəetmə, elektron kommersiya tipli informasiyaların təhlükəsizliyi isə bir daha informasiyanın məhdudlaşdırılma kriteriyalarına uyğun gəlir. Qeyd etdiklərimiz onu göstərir ki, informasiya sahəsindəki qanunvericilik eyni zamanda bir neçə hüquq sahəsinə aid normaları özündə ehtiva edə bilər. Məsələn, əqli mülkiyyət hüququ daxilində müəlliflik hüquqları ilə qorunan kitab həm əqli mülkiyyət, həm də informasiya mənbəsi kimi hesab oluna bilər. Müəllifdən icazəsiz həmin kitabın üzünün köçürülməsi, elektron formasının yaradılması, ağ-qara surətinin çıxarılması həm əqli mülkiyyət, həm də informasiya qanunvericiliyinin pozuntusudur. Bununla belə, bir sıra tədqiqatçılar artıq müəlliflik hüquqları ilə qorunan mülkiyyətin hədlərinin informasiya və ifadə azadlığını pozduğunu, bununla bağlı daxili ziddiyyətin də meydana gəldiyini qeyd edirlər [502, s. 232]. İstənilən halda əqli mülkiyyət üzrə qanunvericiliyi tam şəkildə informasiya qanunvericilik sistemində daxil etmək, fikrimizcə, düzgün olmazdı. Eyni fikirləri elektron kommersiya – elektron alqı-satqı müqavilələrinə də aid etmək mümkündür. Elektron alqı-satqı müqaviləsinin tənzimlənməsi məsələləri daha çox mülki hüquq qanunvericiliyinin məşğul olduğu məsələdir. Lakin elektron mühitdə həmin müqavilənin informasiya daşıyıcısı kimi təhlükəsizliyi, alqı-satqının elektron obyektinin keyfiyyəti informasiya qanunvericiliyinin tənzimlədiyi məsələdir. Yenə də əvvəlki fikrimizi təkrar edirik ki, bu cür kəsişmələr hələ informasiya və elektron kommersiya qanunvericiliyinin ortaq olması anlamına gəlməməlidir.

Adətən, informasiya qanunvericiliyi dedikdə onun məhdud mənası təsəvvür edilir. İstifadə etdiyimiz terminlər arasında mürəkkəblik yaranmasın deyə, biz tədqiqatımızın məqsədlərinə uyğun olaraq “dar mənada informasiya qanunvericiliyi” və ya “informasiya hüququ sahəsi üzrə qanunvericilik” terminləri əvəzinə “informasiya qanunvericiliyi” deyəcəyik. Ancaq informasiya qanunvericiliyi təkcə yuxarıdakı problemləri əhatə etmir. Geniş mənada informasiya dövriyyəsi qanunvericiliyi – informasiya dövriyyəsinin müxtəlif kontekstlərdə və müxtəlif

hüquq sahələrinin normativ bazasını təşkil edən qanunvericiliyi deməkdir – mülki, cinayət, inzibati və s. Bu istiqamətdə tədqiqat aparən alimlərdən S. Kulikova da informasiya ilə bağlı müxtəlif hüquq sahələrinə aid qanunvericilik aktlarını təhlil edərək informasiya dövriyyəsi üzrə münasibətlərin müxtəlif hüquq sahələri tərəfindən tənzimləndiyini qeyd edir [169, s. 18]. Məsələn, tutulan şəxsə onun hüquqları haqqında məlumat verilməsi, şəxsin vəkil müdafiəsi ilə təmin edilməsi, şəxsi həyata daxil olan məsələlərin qapalı iclaslarda qiymətləndirilməsi və s. cinayət hüququ sahələri daxilində öyrənilsə də, son nəticədə yenə də informasiya dövriyyəsidir. Bu səbəbdən qeyd olunan problemlər də informasiya dövriyyəsi qanunvericiliyinə aiddir. Eyni fikirləri mülki hüquq sahələrində alqı-satqının obyektinə olacaq əmtəə haqqında satıcının bildiyi və bilməli olduğu bütün məlumatların alıcıya da verilməsi məsələsinə də tətbiq etmək mümkündür. Bu tələbin yerinə yetirilməsi mülki hüquq qanunvericiliyi ilə tənzimlənsə də, informasiya dövriyyəsinin bir formasıdır. Bu məsələləri araşdıran ekspertlər də qeyd edir ki, informasiya ilə bağlı normaları, demək olar ki, bütün istiqamətlərdə olan qanunvericilikdə tapmaq mümkündür ki, bura vergi, mülki, prosessual hüquq sahələri və s. aiddir, lakin bu informasiya bu ictimai münasibətlərdə ikinci dərəcəli rol oynayaraq ancaq son məqsədə nail olmağa şərait yaradır [170, s. 22]. Həmçinin, unutmayaq lazımdır ki, informasiya sahəsində cəza və hüquq pozuntusu məsələləri yenə də cinayət hüququ, mülki hüquq, inzibati hüquq sahələrinin müvafiq institutları çərçivəsində tədqiq edilir. Başqa sözlə, inzibati, cinayət, mülki hüquq, konstitusiya hüququ sahələri olmadan informasiya hüququnun mövcudiyyəti sual altına qoyula bilər.

Müzakirə etdiyimiz məsələlərə hüquq sahələrinin yanaşması prizmasından da baxa bilərik. Belə ki, informasiya dövriyyəsi ilə əlaqədar məsələlərə cinayət-hüquqi, mülki-hüquqi, inzibati-hüquqi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq olar. Cinayət-hüquqi yanaşma informasiya dövriyyəsi ilə bağlı baş verən cinayətlər, onların xarakteri, elektron informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı cinayət qanunvericiliyinə ünvanlana bilər. Mülki-hüquqi yanaşma informasiyanın mülki hüquq obyektinə kimi təhlilini, mülki hüquq münasibətlərində informasiyanın alınması, verilməsi və s. məsələləri əhatə edir. İnzibati-hüquqi yanaşma isə informasiya dövriyyəsi ilə bağlı vəzifəli

şəxslərin öhdəliklərini, vəzifələrini, pozuntuya görə inzibati cəzanı, dövlət informasiyasının verilməsi rejimini və s. əhatə edir. Bu mənada A. Savelyev də qeyd edir ki, informasiya birbaşa şəkildə bir neçə hüquq sahəsi tərəfindən tənzimlənir və hətta ayrıca qlobal özünütənzimləmə də mövcuddur [199, s. 62]. Fikrimizcə, informasiya hüququ sahəsinə də bu cür yanaşmaq olar. İnformasiya hüququ təkcə hüquq sahəsi yox, həm də informasiya dövriyyəsinə və informasiya qanunvericiliyinə bir yanaşma tərzidir. Tədqiqatçılardan H. Burkert də informasiya hüququnun metod kimi istifadə oluna bilməsi ilə razılaşıır. Onun fikrincə, informasiya hüquqi uyğunluğu iqtisadi, sosial elmlərə tətbiq etməklə o sahələrdə inkişaf etdirilən fikirlərin informasiya sahəsinə hüquqi cəhətdən necə tətbiq oluna biləcəyini araşdırmaq mümkündür [242, s. 3]. İnformasiya-hüquqi yanaşma informasiya sferasında insan hüquqlarını, elektron dövlət, informasiya cəmiyyəti, İKT-nin hüquqa təsiri, internetdə hüquqi tənzimləmə və s. sırf informasiya xarakterli məsələlərə tətbiq edilən bir yanaşmadır. İnformasiya-hüquqi yanaşma digər hüquq sahələrinə də tətbiq edilə bilər. Məsələn, inzibati hüquq sahəsinə informasiya-hüquqi yanaşma inzibati hüquq münasibətlərində informasiya xarakterli fəaliyyəti, hərəkətləri, qəbul edilən qərarlar və onların icrası məsələlərini və s. əhatə edə bilər.

Hesab edirik ki, informasiya sahəsində insan hüquqlarının implementasiyasına da dar və geniş aspektdən yanaşma bilər. Dar mənada yanaşma sırf informasiyanın hərəkətinə aid olan informasiya hüquqları və azadlıqlarını - əldə etmək, ötürmək, və s. nəzərdə tutur. Geniş mənada insan hüquqlarının informasiya sahəsinə implementasiyası isə bizim ənənəvi yanaşmamıza uyğun olaraq ayrıca hüquq sahələri olan mülki, cinayət, inzibati və s. digər hüquq sahələrinə daxil olan ictimai münasibətlərdə informasiyanın verilməsi, alınması və s. üzrə məsələləri əhatə edir. İnformasiya hüquq sahəsinin predmetinə adi ictimai münasibətləri də bu mənada düzgün təhlil etmək lazımdır – informasiya hüquq sahəsi sırf informasiya dövriyyəsi və hərəkəti ilə bağlı qanunvericiliyi əhatə edir, eyni zamanda özünün kompleks xarakterinə uyğun olaraq əqli mülkiyyət hüququ, vəkillik hüququ, kommərsiya hüququ sahələrinə dair bir sıra məsələləri də əhatə edir. Tədqiqatçılardan U. Gasser də etiraf edir ki, informasiya hüququ mülki, inzibati və cinayət sahələrinin bir sıra

maddi və prosessual məsələlərini əhatə edir [307, s. 14]. Eyni fikirləri müəlliflərdən C. Liptonun tədqiqatlarında da tapa bilərik [357, s. 29]. Lakin informasiya hüququ sahəsinin predmet dairəsinin həddindən artıq genişləndirilərək mülki, cinayət sahələrində bütün informasiya xarakterli hüquq münasibətlərinin də tənzimləməsinə əhatə etmək, fikrimizcə, həddən artıq mürəkkəblilik və çətinlik yarada bilər. Bu səbəbdən bizim apardığımız tədqiqat çərçivəsində informasiya hüquq sahəsinə daxil qanunvericilikdə insan hüquqlarının implementasiyası, təsbit edilməsi və tətbiqi məsələlərini öyrənəcəyik.

İnformasiya qanunvericiliyinin öyrənilməsinə təkcə informasiya siyasəti, informasiya idarəçiliyi tərəfdən yox, informasiya hüququ sahəsi tərəfindən də yanaşmaq mümkündür. Özünün dar mənasında informasiya qanunvericiliyi ilə informasiya hüququ sahəsi arasında güclü səbəb-nəticə əlaqəsi vardır. Hazırkı dövrdə informasiya qanunvericiliyi informasiya hüququ sahəsindən kənar nəzərdən keçirilə bilməz. Tarixi nöqtəyi-nəzərdən də informasiya qanunvericiliyinin (və ya dar mənada informasiya qanunvericiliyinin) keçdiyi inkişaf yolu informasiya hüququ sahəsinin də formalaşmasına, məzmununun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. İnformasiya qanunvericiliyi haqqında ümumi-nəzəri fikirlər qlobal informasiya dövriyyəsinə xarakterizə edə bilsə də, milli zəmində hər bir dövlətin informasiya qanunvericiliyinin formalaşması fərqli və özünəməxsus istiqamətlərdə baş vermişdir. Eyni fikirləri informasiya hüququ sahəsi üçün də işlədə bilərik. Özünün dar mənasında informasiya qanunvericiliyi informasiya hüququ sahəsinin normativ bazasını təşkil edir. Tədqiqatçılardan bəziləri hətta informasiya hüququ sahəsinin bütün mənbələr sistemini “informasiya qanunvericiliyi” termininə daxil edir [198, s. 20]. Fikrimizcə, informasiya hüququ sahəsinin bütün ümumi-hüquqi mənbələrinin “informasiya qanunvericiliyi” adlandırılması düzgün olmazdı. İnformasiya hüquq sahəsinə dair qanunvericilik aktlarından savayı, doktrinal mənbələr mövcuddur. İnformasiya hüququ sahəsinin prinsipləri eyni zamanda informasiya qanunvericiliyində də tətbiq edilir. İnformasiya hüququ sahəsinin mənbələri həm də informasiya qanunvericiliyi sistemini təşkil edən elementlərdir. Bu səbəbdən informasiya hüququ sahəsinin predmetinin müəyyən edilməsi bizə dar mənada

informasiya qanunvericiliyinin də əhatə dairəsini dəqiqləşdirmək imkanı verəcəkdir. İnformasiya qanunvericiliyi informasiya hüququnun bir sahə kimi yaranması və təşəkkülü üçün bünövrə rolu oynamışdır. Belə ki, yeni hüquq sahəsinin yaranması ictimai-sosial münasibətlərin meydana gəlməsi, hüquqi, sosial, siyasi, etik və fəlsəfi ehtiyac (sifariş) nəticəsində baş verməlidir. İnformasiya hüququ sahəsində görkəmli alimlərdən M. Rassolov informasiya hüququ sahəsinin yaranmasından bəhs edərkən qeyd edir ki, informasiya və kompüter texnologiyalarının ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin inkişafında rolunun artması, informasiya-hüquqi texnologiyalarını və resursların bir informasiya məkanında inkişafı həm də yeni növ ictimai münasibətlərin – informasiya münasibətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur [196, s. 31]. Hesab edirik ki, bu fikirlə qismən razılaşmaq mümkündür. Ancaq unutmmaq lazım deyil ki, tarixə nəzərə yetirsək, ilk informasiya dövriyyəsi prosesləri və informasiya münasibətlərinin ilkin formaları bütövlükdə hüququn yaranmasından daha əvvəlki dövrləri də əhatə edir. Belə ki, hələ ibtidai icma quruluşu dövründən danışmaq lazımdır ki, yazının meydana gəlməsi, yazılı, incəsənət və s. informasiya mənbələrinin hazırlanması kimi məsələlər hələ informasiya hüququ yaranmadan belə, informasiya sferasında ictimai münasibətlər hesab edilə bilər. Tarixin sonrakı dövründə dövlət və hüquq sistemi meydana gəldikdən sonra isə bu münasibətlərlə bağlı informasiya xarakterli hüquq normaları meydana gəlmiş, lakin bu normalar digər ənənəvi hüquq sahələrinin mənbələrində “gizlənmişdir”. İnformasiya münasibətlərinin inkişafı, onların tənzimlənməsi məqsədilə təsbit edilən qanunvericilik normaları, əlaqədar sahələrdə elmi araşdırmalar, İKT-nin inkişafı, informasiyanın bütövlükdə bütün ictimai münasibətlərin ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi kimi şərtlər isə birlikdə informasiya hüquq sahəsinin yaranmasına rəvac vermişdir. Hazırda informasiya sferasında olan ictimai münasibətlərin hamısı informasiya hüququ sahəsi tərəfindən əhatə olunmur, ancaq böyük əksəriyyəti informasiya hüququ çərçivəsində araşdırılır və ya informasiya hüququ sahəsi ilə əlaqəli şəkildə öyrənilir. Fikrimizcə, məsələnin bu cür qoyulması informasiya sahəsi üzrə qanunvericiliyin (dar mənada informasiya qanunvericiliyinin) tərkibini öyrənmək üçün informasiya hüquq münasibətlərinin də əhatə dairəsini müəyyən

etməyi zəruri edir. İnformasiya hüquq münasibətləri isə informasiya hüququ sahəsinin predmetini təşkil edir və onların təsnifləşdirilməsi üzrə müxtəlif kriteriyaları tətbiq etmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, informasiya hüququnun yaranmasını biz İKT-nin ictimai və fərdi həyatda rolunun artması ilə şərtləndirə bilərik. İnformasiya hüquq sahəsində ilk araşdırmalar keçən əsrin 60-70-ci illərində aparılmışdır [184, s. 17]. Bu da onu deməyə əsas verir ki, İKT-nin geniş tətbiqindən daha əvvəlki dövrdə də informasiya dövriyyəsi və informasiya münasibətləri mövcud olmuş, lakin onları araşdıran ayrıca hüquq sahəsinin yaradılması müzakirə edilməmişdir. Müəlliflərdən U. Gasser ilk dəfə aydın şəkildə “informasiya hüququ” terminini işlədən bizə məlum ilk alimlər kimi 1970-ci illərdə informasiyanın sosial təsirləri sahəsində tədqiqat aparmış H.Fiedleri (1970) və V. Steinmulleri (1975) göstərmişdir [307, s. 8]. Rus ədəbiyyatında isə “informasiya hüququ” terminini ilk təklif edənlər sırasında A. Venqerovun adı çəkilir [170, s. 25].

1.1.5. İnformasiya hüquq sahəsinin predmeti

İnformasiya hüququ sahəsinin predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər haqqında ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu isə informasiya hüququ sahəsinin kompleks xarakteri ilə izah edilməlidir. Eskpertlərdən P. Laruşun (P. Larouche) fikrincə, informasiya hüququ sahəsinin predmetinə daxil olan bir sıra ənənəvi mövzular – ifadə azadlığı, media hüququ, mətbuatın tənzimlənməsi və s. mövzular artıq iqtisadi elmlərin predmetinə keçmişdir və informasiya hüququ sahəsindən “oğurlanmışdır” [352, s. 228]. P. Laruş informasiya hüquq sahəsi ilə bağlı təhlillər apararkən bu sahənin obyektivi olan informasiyanın mutasiyaya uğradığını, informasiyanın artıq informasiya hüququ sahəsində araşdırılan mətbuat azadlığı, media hüququ, insan hüquqları və s. ənənəvi mövzulardan kənara çıxdığını iddia edir [352, s. 221]. Bu istiqamətdə araşdırma aparan tədqiqatçılardan H. Burkert də İKT-nin geniş tətbiqi nəticəsində informasiya hüququna daxil olan bir sıra məsələlərin digər hüquq sahələrinə “keçdiyini” qeyd edir. Burkertin fikrincə, əvvəllər elektronlaşma nəticəsində informasiya hüququ sahəsi daxilində araşdırılan elektron

hökumət inzibati hüquq sahəsinə, elektron müqavilələr mülki hüquq sahəsinə, kibercinayətlər cinayət hüququna və s. keçmişdir [242, s. 2]. İnformasiya hüququ sahəsinin başqa tipli xarakteristikasını verən müəlliflər də vardır. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, hüquq nəzəriyyəsində informasiya hüququ sahəsi inzibati əsaslı hüquq sahəsi kimi nəzərdən keçirilir [199, s. 61-62]. Fikrimizcə, informasiya hüququ sahəsini ancaq inzibati hüquq sahələrindən biri kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Əlbəttə, informasiya sahəsində mövcud olan fundamental münasibətlərin əksəriyyətində dövlət və ya inzibati subyektin iştirakı vardır. Ancaq İKT-nin inkişafı, rəqəmsal mühitdə informasiya dövriyyəsi, insan hüquqlarının informasiya sferasında istifadəsi təkcə inzibati subyektlərdən asılı məsələ deyil. Məsələn, rəqəmsal insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı olaraq internetdə fəaliyyət göstərən şirkətlər üzərinə “vasitəçi məsuliyyəti” (intermediary liability) qoyulmuşdur [362, s. 142]. Bu öhdəliklərlə bağlı məsələlərdə isə inzibati dövlət subyektlərinin fəal iştirakı şərt deyil. Bu kimi nümunələri artırmaq da mümkündür. Ona görə də informasiya hüququ, bizim fikrimizcə, kompleks xarakterə malik olaraq özündə müxtəlif hüquq sahələrinə aid ola biləcək, lakin İKT və informasiya dövriyyəsinin inkişafı nəticəsində sırf informasiya xarakteri alan ictimai münasibətləri əhatə edir. Bu ictimai münasibətlər təkcə inzibati hüquq deyil, digər hüquq sahələri nöqtəyi-nəzərindən də təhlil edilə bilər və informasiya hüququ sahəsinin predmetini təşkil edir. İnformasiya hüququ sahəsinin xarakterinə fərqli yanaşmalar özünü informasiya hüquq münasibətlərinin əhatə dairəsinin təyin edilməsi məsələsində də göstərir. Məsələn, A. Zenkin informasiya hüququ sahəsinin predmeti olan informasiya hüquq münasibətlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmişdir:

- İnformasiyanın yaranması (istehsalı), axtarışı, əldə olunması, istifadə ilə əlaqədar yaranan münasibətlər;
- İnformasiya resurslarının formalaşması və informasiya xidmətlərinin göstərilməsi üzrə münasibətlər;
- İnformasiya texnologiyalarının, onların şəbəkəsinin və təminatının yaradılması və tətbiqi üzrə münasibətlər;
- İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə münasibətlər [161, s. 21].

İnformasiya hüququ sahəsində digər görkəmli alim L. Baçilo isə informasiya hüquq münasibətlərini araşdırarkən aşağıdakı fəaliyyət növlərini müəyyən etmişdir:

- İnformasiya resursunun fəaliyyət predmeti olduğu bütün növ fəaliyyətlər (məsələn, əqli mülkiyyət üzrə);

- İnformasiya texnologiyalarının və onun tərkib hissələrinin yaradılması və istifadəsi, informasiya kommunikasiyası üçün vasitələrdən istifadə üzrə fəaliyyət;

- İnformasiya resursları və texnologiyaları ilə işin idarə olunması üzrə fəaliyyət;

- İnformasiyalaşdırma və informasiya texnologiyaları əsasında innovasiya proseslərinin tənzimlənməsi üzrə fəaliyyət;

- İnformasiya və informasiyalaşdırma sferasında təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə fəaliyyət;

- İnforasfera ilə əlaqədar sahələrdə hüquqi məsuliyyətin realizə edilməsi üzrə fəaliyyət [150, s. 26].

Fikrimizcə, informasiya qanunvericiliyinin əhatə dairəsini dəqiq müəyyən etmək və təsnifləşdirmək üçün yuxarıda göstərilən informasiya hüquq münasibətləri sistemi kifayət deyil. İlk öncə, yuxarıda göstərilən hər iki sistemdə informasiya hüquq münasibətlərinin konkret deyil, kifayət qədər ümumi təsnifatı verilmişdir. İkinci tərəfdən isə reklam, müəlliflik hüquqları, informasiya sferasında digər insan hüquqları, elektron kommersiya məsələləri, informasiya sirri kimi məsələlər tam şəkildə yuxarıda verilmiş təsnifatlarda əhatə edilməmişdir. Daha sadə dil ilə ifadə etsək, informasiya hüququ sahəsində qanunvericiliyin əhatə dairəsini daha yaxşı təyin etmək üçün bizim daha dəqiq və səlis şəkildə informasiya hüquq münasibətlərini təsnif etməyimiz vacibdir. Fikrimizcə, bu məsələnin həllində bizə hüquq ədəbiyyatında təklif edilən daha geniş təsnifat kömək edə bilər:

- Beynəlxalq informasiya mübadiləsi üzrə münasibətlər;

- Əsas insan hüquq və azadlıqlarının, informasiya sferasında cəmiyyət və dövlət; maraqlarının realizəsi üzrə münasibətlər;

- KİV-in təşkili və fəaliyyəti üzrə münasibətlər;

- İnternet münasibətləri, habelə kütləvi kommunikasiya və əlaqə üzrə münasibətlər;

- Elektron sənəd dövriyyəsi üzrə münasibətlər;
- Elektron ticarət və informasiya texnologiyalarını istifadə etməklə sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə münasibətlər;
- Fərdi məlumatların işlənməsi üzrə münasibətlər;
- Kitabxana və arxiv işi üzrə münasibətlər;
- İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə münasibətlər;
- İnformasiya münasibətlərinin həlli üzrə münasibətlər [196, s. 41].

Hesab edirik ki, təqdim etdiyimiz son təsnifat informasiya hüququ sahəsinin predmetinə daxil olan ictimai münasibətlər haqqında daha ətraflı təsəvvür yaratdığına görə dar mənada informasiya qanunvericiliyi haqqında da daha konkret təsəvvür yaradır. Verilən təsnifat müasir İKT və kibertexnologiyalar dövründə informasiya hüququnun cəmiyyət həyatında oynadığı rolu, bu sahənin nə dərəcədə geniş məsələləri əhatə etdiyini nümayiş etdirir. Fikrimizcə, informasiya hüquq sahəsini artıq tək-cə hüquq sahəsi deyil, hüquq istiqaməti kimi də qəbul edə bilərik. Məsələn, əvvəlki dövrlərdə vahid şəkildə tədqiq olunan mülki hüququn ayrı-ayrı institutları indi getdikcə daha çox müstəqillik qazanmaqdadır. Ədəbiyyatda bir çox müstəqil tədqiqatlar tapmaq olar ki, ayrılıqda alqı-satqı hüququna, elektron kommersiyaya, transmilli biznes hüququna və s. həsr edilmişdir. Lakin onlar yenə də mülki hüquq sahəsidir və mülki hüquq istiqamətinin tərkib hissəsidir. Eyni fikirlər cinayət hüququ üçün də tətbiq oluna bilər. Daha öncəki dövrdə cinayət hüququ üzrə kitablar bu sahəni vahid şəkildə əhatə edirdi. Hazırda isə mülkiyyət əleyhinə cinayətlər, bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, terrorizm və s. ayrı-ayrılıqda müstəqil formada araşdırılır, lakin yenə də cinayət hüququ istiqamətinə aiddir. İnformasiya cəmiyyətində inkişaf sürəti informasiya hüququ sahəsini də bu tipdə genişləndirmişdir. Hesab edirik ki, artıq informasiya hüququ sahəsinin konkret institutları müstəqil şəkildə araşdırıla bilər. Məsələn, elektron insan hüquq və azadlıqları, İKT-dən istifadə ilə sahibkarlıq hüququ, informasiya mübahisələrinin həlli hüququ, internet hüququ və s. Bu institutlar içərisində hal-hazırda ən çox müstəqil şəkildə araşdırılan internet hüququdur. İnternet hüququ sahəsindəki ekspertlərdən J. Grahamın “Internet Law and Regulation” (İnternet hüquq və

tənzimlənməsi) kitabında internetin hansı əsaslarla müstəqil sahə kimi araşdırılması üçün qənaətbəxş arqumentlər təqdim edilmişdir [484]. “İnformasiya hüququ” termini isə artıq müxtəlif elmi tədqiqat jurnallarının, qurumların, magistratura ixtisaslaşmalarının adında ümumi hüquq istiqaməti adı kimi işlənir. Məsələn, Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsi daxilində “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” kafedrası, “İnformasiya hüququ” ixtisası təşkil edilmişdir. Avropa miqyasında isə informasiya hüquq istiqaməti üzrə əhəmiyyətli tədqiqatların aparıldığı İnformasiya Hüququ İnstitutunu (Niderland Krallığı, Amsterdam Universiteti) xüsusilə qeyd etmək istərdik [4]. İnstitutun informasiya hüquq istiqamətində media, telekommunikasiya, informasiya sferasında insan hüquqları ilə bağlı mühüm araşdırmaları vardır. Qeyd etdiklərimiz onu deməyə əsas verir ki, informasiya qanunvericiliyi (dar mənada informasiya qanunvericiliyi və ya informasiya hüququ sahəsi üzrə qanunvericilik) də konkret informasiya hüquq institutları üzrə tədqiq oluna bilər. Tədqiqatçılardan C. Lipton da informasiya hüququnun məhz texnoloji inkişaf nəticəsində meydana gəldiyini və onun əsasında yeni texnoloji hüquq sahələrinin meydana gələcəyini qeyd edir [357, s. 30]. Bu isə o deməkdir ki, informasiya qanunvericiliyini həm vahid sistem şəklində (ümumi hissə olaraq), həm də ayrı-ayrı informasiya-texnoloji sahələr üzrə (xüsusi hissə olaraq) araşdırmaq mümkün olacaqdır.

İnformasiya hüququ üzrə qanunvericiliyi və informasiya hüququ sahəsinin predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərin təsnifatını informasiya hüquq elminə dair kitabların strukturuna və ya informasiya hüququ sahəsinin sisteminə uyğun olaraq da sistemləşdirə bilərik. Məsələn, Y. Roqozin, B. Veprev və V. Ostrouško tərəfindən informasiya hüququ sahəsinin sistemi aşağıdakı kimi verilmişdir:

Ümumi hissə

.....

- İnformasiyanın axtarışı, əldə edilməsi və istifadəsi;
- İnformasiya müstəqil dövriyyənin obyektı kimi;
- Sənədləşdirilmiş informasiya informasiya hüquq münasibətlərinin obyektı kimi;

- İnformasiya texnologiyaları və onların təminatı informasiya hüquq münasibətlərinin obyektı kimi;

- İnformasiya təhlükəsizliyinin hüquqi problemləri;

- Virtual internet məkanının hüquqi problemləri;

Xüsusi hissə

- Kütləvi informasiyanın yaradılması və yayılması zamanı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi;

- Kitabxana işi sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi;

- Arxiv işi sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi;

- Dövlət sirri sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi;

- Kommersiya sirri sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi;

- Fərdi məlumatlar sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi;

- Elektron dövlət üzrə hüquqi problemlər;

- Dövlət qeydiyyatı üzrə problemlər [198, s. 16-17].

Tədqiqatçılardan A.Lapina və digərləri isə informasiya hüququ sahəsinin tədqiqi üçün aşağıdakı sistemi məqsədəuyğun hesab etmişlər:

Ümumi hissə

.....

- İnformasiya hüququ (subyektiv mənada – müəl.), onun mühafizəsi və müdafiəsi. İnternet və hüquq;

- Sənədləşdirilmiş informasiya informasiya hüquq münasibətlərinin obyektı kimi;

- İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasının hüquqi əsasları;

- İnformasiya sferasında hüquq pozuntularına görə hüquqi məsuliyyət;

Xüsusi hissə

- Əqli mülkiyyət hüququ institutu informasiya hüququ sistemində;

- Kütləvi informasiyanın yaradılması və paylaşılması üzrə informasiya münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi;

- Kitabxana işi, arxiv işi və arxiv sahəsində informasiya münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi;

- Dövlət və kommersiya sirri, fərdi məlumatlar və şəxsi həyat sirləri sahəsində informasiya-hüquqi münasibətlər [170, s. 6].

Hər iki müəllifin göstərilən təsnifatı da informasiya hüququnu təşkil edən ictimai münasibətlər, bu münasibətlərə uyğun gələn qanunvericilik sistemi haqqında dərin təsəvvürə malik olmağa şərait yaradır. Bununla belə, tədqiqatımızın məqsədi insan hüquqları normalarının informasiya hüququ sahəsində əks olunması ilə bağlı olduğuna görə hesab edirik ki, informasiya qanunvericiliyi və informasiya hüququ münasibətləri insan hüquqlarına əsaslanan yeni bir formada təsnif edilməlidir. Yeni təsnifatda insan hüquqlarını fəal şəkildə ehtiva edən informasiya cəmiyyəti, yaxşı idarəetmə, KİV hüququ, müəlliflik hüquqları və s. məsələlər milli və beynəlxalq qanunvericilik miqyasında daha açıq şəkildə ifadə edilməlidir. Bu zaman tədqiqatımızın ünvanlandığı Azərbaycan Respublikasının milli hüquq sisteminin səciyyəvi cəhətlərini, ümumi xarakterini də nəzərə almalıyıq. Fikrimizcə, beynəlxalq insan hüquqları normalarının Azərbaycan Respublikasının milli informasiya hüququ üzrə qanunvericiliyinə implementasiyası məsələlərini tədqiq etmək üçün yuxarıda göstərilən təsnifatlarla daha öncə Y. Roulandsın sistemi əsasında göstərdiyimiz təsnifatı müqayisə edərək, milli və beynəlxalq səviyyədə bir informasiya qanunvericiliyi sistemini təklif edə bilərik (Cədvəl № 1.1.1).

1.2. Milli informasiya qanunvericiliyində insan hüquqları və informasiya cəmiyyəti

1.2.1. İnformasiya qanunvericiliyinin əhatə dairəsi və insan hüquqları

İnsan hüquqları müasir ictimai və fərdi həyatın ayrılmaz hissəsi olmaqla insanın bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Müəlliflərdən Ə.Əliyev insan hüquqlarını izah edərkən onların şəxsiyyət varlığının azadlığını ifadə etdiyini, cəmiyyət, dövlət və digər fərdlərlə münasibətinin zəruri elementi olduğunu qeyd edir [85, s. 8]. Bəzi müəlliflər bu ayrılmaz hüquq və azadlıqların insanlara doğulduğu anından təbiətən bəxş olunduğuna inanır [256, s. 157]. Gündəlik həyatımızın hər bir mərhələsində - ailə daxilində, ictimai yerlərdə, iş yerində insan hüquqları daim bizi “izləyir və bizim

daim insan hüquqları ilə öhdəlik və vəzifələrimiz vardır. Bu öhdəliklər digərlərinin hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət etmək, insan hüquqlarını qorumaq və təmin etmək kimi izah edilə bilər. Hüquq ədəbiyyatında insan hüquqlarına daha çox təbii hüquq nöqtəyi nəzərindən yanaşılır və bir insanın hüququna digərlərinin vəzifələrinin uyğun gəldiyi, hər bir fərdin hüquq, qarşı tərəfin isə bu hüquqa uyğun vəzifə daşdığı qeyd edilir [280, s. 24]. Fikrimizcə, eyni izahı informasiya sferasında insan hüquqları üçün də tətbiq edə bilərik. İnsan hüquqları müxtəlif hüquq sahələrinin predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərin ayrılmaz elementidir. Informasiya hüquq münasibətlərinin əsas elementlərindən biri də tərəflərin hüquq və azadlıqları, digər tərəfin buna müvafiq vəzifələridir [188, s. 44]. Informasiya hüququ sahəsində də insan hüquq və azadlıqlarının mahiyyəti, İKT-nin təsiri, real və rəqəmsal informasiya məkanında insan hüquqlarının tənzimlənməsi problemləri həm elmi, həm də qanunvericilik səviyyəsində öz həllini tapır. Bundan başqa, hüququn ümumi prinsiplərindən biri olan insan hüquq və azadlıqlarına hörmət digər hüquq sahələrində olduğu kimi, həm informasiya hüququ sahəsinin və informasiya qanunvericiliyinin əsaslandığı prinsiplərdən biridir. Daha öncəki paraqrafda insan hüquqlarının təsbit edilmə məsələlərini öyrənmək üçün Y.Roulandsın və digər müəlliflərin təsnifatlarının əsasında hazırladığımız informasiya qanunvericiliyi sistemi və onun ayrı-ayrı istiqamətləri də informasiya sahəsində insan hüquqlarının zərurətini açıqlaya bilər. Cədvəldən də görüldüyü kimi, informasiya həm ictimai əmtəə (dəyər), həm də ticarət obyektinə ola bilər. İctimai dəyər kimi informasiya insan hüquq və azadlıqları üçün mühümdür. Informasiya sferasında insan hüquq və azadlıqlarından istifadə müasir cəmiyyətin effektiv vətəndaşı olmaq üçün vacib tələbdir. Bir sıra rus tədqiqatçıları informasiya axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, bilmək kimi hüquqların demokratik dövlətdə mühümlüyünü vurğulayır [185, s. 17]. Bu da o deməkdir ki, müasir dövrün informasiya hüququ demokratik dəyərlərin təmin olunması naminə informasiya hüquq və azadlıqlarının tənzimlənməsi ilə ciddi məşğul olmalıdır. Informasiya sferasında insan hüquq və azadlıqları bütün vətəndaşlar üçündür. Bu zaman “vətəndaş” termini altında hər hansı dövlətə mənsub şəxslər qrupundan deyil, bütün insanlardan (vətəndaşlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq) söhbət gedir. Informasiya

dövriyyəsinin hər bir mərhələsində şəxslər informasiya almaq, ötürmək, toplamaq, təhlil etmək və s. hüquqlarından istifadə edir. Lakin bu istifadə daim müsbət yararlanma olmayıb, bəzi mənfi nəticələr də verə bildiyinə görə informasiya dövriyyəsinə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması lazımdır. Eyni vacibliyyət elektron mühitdə və xüsusilə də internetdə insan hüquq və azadlıqlarının tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Ekspertlərin də fikrincə, internet azad informasiya axınına şərait yaratmaq bir çox insan hüquqlarına təsir edir [377, s. 253]. Fikrimizcə, istər gündəlik həyatımızı, istər ictimai fəaliyyətimizi internetdən istifadə etmədən təsəvvür edə bilmərik. Tədqiqatçılardan Rikke Frank Yorgensen internet erasında İKT-nin insan hüquqları ilə əlaqəsini dörd istiqamətdə qruplaşdırmağı təklif edir: vətəndaş cəmiyyəti, dövlətlərarası sfera, biznes fəaliyyəti və tədqiqat sferası [337, s. 33]. Hesab edirik ki, təklif edilən bu dörd istiqamətin yaranmasında internet məkanının verdiyi imkanların böyük rolu olmuşdur. Buna görə də internet tək-cə informasiya hüquq və azadlıqlarını deyil, bütün insan hüquqlarını əhatə etmişdir. Müəlliflərdən bəziləri ayrıca “İnsan hüquqları üzrə internet Billi”-ni (yəni, bəyannaməsini) belə təklif edirlər [238, s. 353]. Fikrimizcə, belə bir bəyannamənin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, internet istifadəçilərinin hamısı öz hüquq və azadlıqları haqqında tam məlumatlı deyillər və pozuntulara qarşı necə davranmalı olduqlarını da bilmirlər. Bu səbəbdən insan hüquqları “İnternet İdarəçiliyi”-nin (Internet Governance) ayrılmaz elementi hesab edilməlidir [222, s. 55]. İnternetdən istifadənin yeni insan hüquqları və azadlıqları da yaratdığını deyə bilərik. Məsələn, hal-hazırda biz ayrıca insan hüququ olaraq internetə çıxış (ingilis dilində “access to the Internet”) hüququndan danışa bilərik [350, s. 13]. Ancaq internet və İKT-nin insan hüquqları məsələlərinə təsiri daim müsbət deyil, bir sıra mənfi nəticələr də verə bilər. Bu səbəbdən insan hüquqlarının elektron məkanda tənzimlənməsi informasiya qanunvericiliyinin mərkəzində olmalıdır.

1.2.2. İnformasiya və bilik cəmiyyətləri

İnternet və digər texnologiyaların müxtəlif hüquq və azadlıqlara təsiri informasiya cəmiyyəti ilə də bağlıdır. Bu bağlılıq isə informasiya cəmiyyətinin

izahında gizlənilir. İnformasiya cəmiyyəti ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə etdiyinə görə ona verilən təriflər də müxtəlifdir. Müəlliflərdən J. Martinin (William J. Martin) fikrincə, informasiya cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki, burada həyatın keyfiyyəti, sosial dəyişiklik və iqtisadi inkişaf perspektivləri informasiyadan və onun istismarından asılıdır [365, s. 3]. Fikrimizcə, bu tip tərif informasiya cəmiyyətinin mahiyyətinə dar və geniş mənada baxmağa şərait yaradır. Cəmiyyətimizə informasiyanın tarixi mərhələlər üzrə təsirlərini araşdırsaq, görürük ki, əslində, informasiya cəmiyyətimizi formalaşdıran ilkin faktorlardan biridir. Deməli, yarandığı ilkin ibtidai dövrdən etibarən cəmiyyət informasiya cəmiyyətidir. Bu cəmiyyətin birinci inkişaf dövrünü danışmaq və yazının meydana gəlməsi, ikinci mərhələsini kitab və çap işinin yaranması, üçüncü dövrünü elektrikin və elektron informasiya daşıyıcılarının meydana gəlməsi kimi və s. izah edə bilərik. Əslində, cəmiyyətin yeni informasiya dövrünə qədəm qoyması fikri də kifayət qədər nisbi ideyadır. Çünki ictimai həyatda informasiyanın xüsusi çəkisinin artması son 50-100 ilin nəticəsi deyil. Tarixən insanlar bir yerə cəm olduqdan və cəmiyyəti formalaşdırdığı andan etibarən informasiya bizim həyatımızda mühüm rol oynamışdır. Müəlliflərdən bəziləri iddia edir ki, yazının kəşf olunduğu Qədim Tunc Dövründən etibarən insanlar informasiya cəmiyyətinin müxtəlif inkişaf pillələrində yaşamağı davam edirlər [301, s. 3].

Hesab edirik ki, informasiya cəmiyyətinə müvafiq qanunvericiliyin işlənilməsi və məqsədəuyğun insan hüquqları normalarının təsbit edilməsi üçün müxtəlif kriteriyaları nəzərə almaq lazımdır. Özlüyündə insan hüquqları həm texnoloji, həm iqtisadi, həm də digər yanaşmaları ehtiva edə bilər. İnformasiya qanunvericiliyinə də iqtisadi, sosial, mədəni və s. aspektlərdən yanaşmaq mümkündür. Bu səbəbdən informasiya cəmiyyətinin izahını da çoxşaxəli və kompleks şəkildə vermək gərəkdir. Fikrimizcə, belə bir yanaşma informasiya cəmiyyətinin tanınmış tədqiqatçılarından Daniel Bellə aiddir. Bell informasiya cəmiyyətinə xidmətə və iqtisadiyyata əsaslanan post-sənaye cəmiyyəti kimi yanaşsa da, bu cəmiyyətdə texnologiya və təhsilin mühüm rol oynadığını, informasiya və biliyin isə əsas mənbə olduğu da qeyd etmişdir [469, s. 9]. Fikrimizcə, Bell tərəfindən verilən izahlar informasiya cəmiyyətinin insan hüquqları əsaslarını təyin etməyə və

müvafiq informasiya qanunvericiliyinin əhatə dairəsini təyin etməyə daha uyğundur. İnformasiya cəmiyyətində insan hüquqlarının təminatı ilə bağlı məsələlər BMT çərçivəsində 2003-cü ildə keçirilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitində (İCÜS) qəbul edilmiş əsas sənədlərdə diqqət mərkəzində olmuşdur [345, s. 1]. Sammit çərçivəsində informasiya cəmiyyətini xarakterizə edən bir çox cəhətlər, dövlətlər üzərinə düşən öhdəliklər təsbit edilmişdir. Bununla belə, insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən sammitin fəaliyyətini tənqid edən ekspertlər də vardır. Müəlliflərdən Rikke Frank Yorgensen informasiya cəmiyyəti ilə bağlı insan hüquqlarının, ifadə azadlığı hüququnun önəminin sammitdə ciddi şəkildə qeyd olunduğunu, ancaq Qlobal İnformasiya Cəmiyyətinin qurulması prosesində insan hüquqlarının telekommunikasiya, əqli mülkiyyət, rəqəmsal bərabərsizlik və s. problemlərin həllində rolunun kənarda qalması, digər hüquqlarla müqayisədə daha çox ifadə azadlığına yer verilməsinə ciddi boşluq hesab edir [338, s. 6]. Fikrimizcə, insan hüquqları yanaşmasının informasiya cəmiyyətinə kompleks şəkildə tətbiq edilməməsi, həqiqətən də, ciddi boşluqdur. Əlbəttə, informasiya cəmiyyəti tendensiyalarının daha çox ifadə azadlığı və informasiya ilə bağlı hüquqlara təsir etdiyi düzdür. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, informasiya cəmiyyəti bütün insan hüquqları sisteminə ənənəvi baxışı dəyişmişdir. İnsan hüquqlarını anlamadan kommunikasiya, rabitəni və rəqəmsal ünsiyyətin hüquqi tənzimlənməsini təşkil etmək mümkün deyil. İnformasiya cəmiyyətinin və rəqəmsal mühitin “məhsulları” olan elektron dövlət, elektron demokratiya, elektron vətəndaş məfhumlarını insan hüquqları olmadan tam başa düşmək olmaz. Bu mənada müəlliflərdən Jan Servaes, Niko Karpentier ifadə azadlığı, kommunikasiya hüquqlarından əlavə, həm insan hüquqlarına hörmət prinsipini informasiya cəmiyyətinin dayanıqlılığı üçün vacib hesab edir [478, s. 13]. İnsan hüquqları ilə bağlı eyni fikirləri bilik cəmiyyətinə də aid edə bilərik. Müəlliflərdən bəziləri “informasiya” və “bilik” terminləri arasında fərqi qəbul etsələr də, “informasiya cəmiyyəti” və “bilik cəmiyyəti” terminlərinin eyni ictimai inkişaf mərhələsini əks edən eynimənalı ifadə kimi qəbul edirlər [513, s. 47]. Bununla belə, bilik cəmiyyəti və informasiya cəmiyyəti əksər müəlliflər tərəfindən fərqli başa düşülür. Bilik cəmiyyətinin əsas elementi kimi insanın inkişafı məqsədilə

biliyin yaradılması və tətbiqi üçün informasiyanın təyin edilməsi, istehsal edilməsi, işlənməsi, transformasiyası, paylaşılması və istifadəsi bacarığı qeyd edilir [291, s. 52]. “Bilik cəmiyyəti” termini ilk dəfə P. Drucker tərəfindən 1969-cu ildə işlənmiş, müəllif bu zaman biliyi sənaye cəmiyyətində əmək və kapitalın oynadığı resurs rolunda görmüşdür [358, s. 3]. Müəlliflərdən M. Kamei isə bu terminin ilk dəfə 1966-cı ildə Robert E. Leyn tərəfindən təklif edildiyini qeyd edir [341, s. 7]. Fikrimizcə, bilik cəmiyyəti və informasiya cəmiyyəti arasında müqayisə apardıqda müəyyən nəzəri və praktiki fərqlərin mövcudluğunu görə bilərik. Fikrimizcə, informasiya cəmiyyətinin daha inkişaf etmiş və ixtisaslaşmış formasını “bilik cəmiyyəti” adlandırmaq mümkündür. Lakin bu zaman informasiya cəmiyyətində insan hüquqları, müvafiq qanunvericilik normaları, təhsil və s. daha yüksək keyfiyyətdə rəqəmsal xarakterə malik olmalıdır. Bir sıra müəlliflərin fikrincə, cəmiyyət üçün informasiya yox, informasiyaya çıxış nəticəsində əldə edilən bilik lazımdır, çünki informasiya bilik əldə etmək üçün xammaldır [368, s. 91]. Bu fikirlə razılaşımaq mümkündür. Belə ki, informasiya cəmiyyətində biz informasiyanın dövrüyyəsindən və müxtəlif tipli hərəkətindən, İKT-nin təsirlərindən danışa bilərik. Bilik cəmiyyətində isə əsas həlledici termin “bilik”-dir ki, bu da təhsil, bilik, intellektual ixtisaslaşma və s. ilə əlaqəlidir. Bilik cəmiyyəti digər cəmiyyətlərdən biliyin oynadığı ictimai və fərdi əhəmiyyəti ilə seçilə bilər. Biliyin artan rolu isə təhsil, informasiya, internet, mədəniyyət, incəsənət və yaradıcılıq, siyasi idarəetmə və elektron vətəndaşlıq sahələrində insan hüquqlarına xüsusi diqqəti zəruri edir. 2005-ci ildə UNESCO “Bilik cəmiyyətlərinə doğru” adlı məruzəsində qeyd etmişdir ki, bilik cəmiyyətində insan hüquqlarına, xüsusilə də ifadə azadlığı, təhsil hüququ və mədəni həyatda iştirak hüququna xüsusi diqqət yetirilməlidir [333, s. 92]. Qeyd edilən hüquqlar isə bilik cəmiyyətinə dair informasiya qanunvericiliyinin təkə informasiya xarakterli ifadə azadlığını deyil, digər xarakterli insan hüquqlarını da əhatə etdiyini göstərir. İnformasiya cəmiyyəti İKT yeniliklərinə əsaslanarsa da, bilik cəmiyyəti informasiya cəmiyyətindən daha geniş dəyərləri – texnologiya-əsaslı innovasiya, biliyin yaradılması və paylaşılması, insan inkişafı və öyrənmə, bütün qeyd olunanların cəmiyyətin bütün aspektlərinə təsirlərini də əhatə edir [340, s. 61]. Bilik

cəmiyyətinin əsas cəhətlərini xarakterizə edən fikirlər informasiya cəmiyyəti üzrə beynəlxalq müzakirələrdə əsas mərkəzi müzakirə mövzularından biri olmuşdur. Nəticədə, 2014-cü ildə informasiya cəmiyyəti üzrə forumda “2015 Sonrası İCÜS-ə Nəzər” adlı yekun sənədinin Preambulasında da təsbit edilmişdir ki, ötən 10 ildə informasiya cəmiyyətinin təkamülü dünya üzrə ifadə azadlığı, hamı üçün keyfiyyətli təhsil, informasiya və biliyə universal və ayrı-seçkiliyə yol vermədən çıxış, mədəni və dil müxtəlifliyinə və mədəni irsə hörmətə əsaslanan bilik cəmiyyətlərinin inkişafına şərait yaratmışdır [518, s. 25].

Fikrimizcə, aparılan təhlil və 2014-cü il forumunun yekun sənədlərində ifadə olunan ideyalar onu deməyə əsas verir ki, informasiya cəmiyyəti sənaye cəmiyyətindən sonrakı inkişaf mərhələsini əhatə etməklə daha çox rəqəmsal texnologiyalar dövrü xarakterini daşımış, informasiyanın elektronlaşması, elektron idarəçilik qaydalarının yaradılması və s. məsələlərlə məşğul olmuşdur. Tənqid olunması müəyyən boşluqlarına baxmayaraq informasiya cəmiyyəti öz üzərinə düşən əsas vəzifələrin bir neçəsinə nail ola bilmişdir. Lakin sonsuz ictimai inkişaf cəmiyyətin artıq informasiya ilə kifayətlənməməsi, ümumi inkişafın daha çox biliyə ehtiyac olması, peşəkarlıq və ixtisaslaşma tələblərinin artması, təhsilin xarakterinin dəyişməsi və s. faktorlar informasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətinə keçidi şərtləndirmişdir. Bununla belə, heç də bütün dünya dövlətlərində bilik cəmiyyətinin qurulmasına tələsmək mümkün deyil. Bilik cəmiyyəti insan hüquqları da daxil olmaqla, ümumi infrastrukturun yaradılması üçün ciddi maliyyə tələb edir. Odur ki, “bilik cəmiyyəti” termininin bir çox milli hüquq ədəbiyyatlarında oturuşmamasını başa düşmək olar. Konkret olaraq Azərbaycan Respublikasında da bilik cəmiyyəti qanunvericiliyinin hələ də işlənilib hazırlanmasına, bilik cəmiyyəti üzrə hüquqi quruculuq işlərinə ehtiyac vardır. Bu baxımdan informasiya hüququ çərçivəsində informasiya cəmiyyətinə, bilik cəmiyyətinə, onların insan hüquqları və informasiya qanunvericiliyinə təsirlərinə daha geniş yer verməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

1.2.3. İKT və insan hüquqları

Bununla belə, informasiya cəmiyyətində və bilik cəmiyyətində insan hüquqlarından istifadə və yararlanma daim müsbət xarakterizə olunmur. İKT-nin insan hüquqlarına bir çox mənfi təsirləri də vardır. Bu səbəbdən informasiya qanunvericiliyində protekstonizm amili vacibdir. Ədəbiyyatda İKT-nin istifadəsi nəticəsində insan hüquqları sahəsində yaranan problemlər informasiyanın dəqiqliyi, İKT üzrə savadlılıq, rəqəmsal bərabərsizlik (texnologiyalara çıxışı olan və olmayan əhali arasında – müəl.), təhlükəsizlik məsələləri kimi şərtlərlə izah edilir [384, s. 168]. Ədəbiyyatda informasiya bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün insan hüquqları yanaşmasının vacibliyi vurğulanır [223, s. 3]. Düşünürük ki, göstərilən səbəblərlə qismən razılaşmaq mümkündür. Məsələn, İKT və insan hüquqları sahəsində kifayət qədər savadı olan şəxslər də rəqəmsal məkanda hüquq pozuntusu edə bilirlər. Bu səbəbdən İKT üzrə savadlılıq dərəcəsi hüquq pozuntularının azalması üçün tək şərt deyil. Bununla belə, informasiya sahəsində təhlükəsizliyin insan hüquqlarının qorunması üçün ciddi şərt olduğunu biz də qəbul edirik. Müəlliflərdən Molly Land və Jay Aronson yeni texnologiyaların insan hüquqları üçün yaratdığı problemləri üç istiqamətdə: a) İKT, insan hüquqları və güc, b) İKT və məsuliyyət, c) özəl və ictimai arasında sərhədlərin dəyişməsi olaraq təhlil etməyi məsləhət görür [375, s. 6]. Hesab edirik ki, göstərilən əsaslar İKT-nin insan hüquqları sferasında bürüzə verdiyi neqativ təsirləri öyrənməyə tam kömək edə bilər. Həqiqətən də, İKT-nin tətbiqi ictimai münasibətlərin güclü və gücsüz tərəfləri arasında bərabərliyi təmin etməyə səbəb olur, şəffaflıq yaradır. Ancaq eyni İKT rəqəmsal mühitdə insan hüquqlarının təmin edilməsi, qorunması və s. ilə bağlı çətinliklər də yaradır ki, bir çox hallarda bu çətinliklərin səbəbini, mahiyyətini tam başa düşməyən sadə vətəndaş (zəif tərəf) mübahisələrdə uduzur. İKT-nin tətbiqi insan hüquqları üzrə məsuliyyət daşıyacaq subyektlərin dairəsini də artırır. Ancaq eyni İKT insan hüquqlarının pozuntularına görə məsuliyyətin subyektlər arasında qeyri-dəqiq şəkildə paylanmasına, vəzifələrin ötürülməsinə və s. mənfi hallara da səbəb olur. P.Laruşa görə, informasiya hüququ sahəsində dövlət oqranlarının mandatı (səlahiyyəti) da xeyli azalmışdır ki, bu proses informasiya sferasında tətbiq olunan liberalizmin

nəticəsidir [352, s. 24]. Lakin liberalizmin mənfi nəticələrini biz öhdəlik və məsuliyyətlərin daşınmasından boyun qaçırmanın asanlaşması məsələsində görürük. Eyni problemlər “özəl” və “ictimai” anlayışlarının, xüsusilə də şəxsi həyat və fərdi məlumatlar kontekstində, İKT-nin təsiri nəticəsində dəyişməsi ilə də bağlıdır. İKT informasiyanın azad dövriyyəsinə və informasiya dövriyyəsinin artmasına səbəbdir. Ancaq İKT özəl və şəxsi həyata aid məlumatların toxunulmazlığı məsələsinə də ciddi maneələr yaradır [522, s. 293]. Eynitipli maneələri dövlət ya peşə sirləri ilə bağlı informasiya təhlükəsizliyi məsələsində də görə bilərik. İKT-dən qeyri-hüquqi yollarla istifadə elektron saytların “sındırılmasına” və “həklənməsinə” gətirib çıxarır ki, bu zaman da kibertəhlükəsizlik problemi önə çıxır. Bir sıra müəlliflər bu kimi əməllərin real həyatda baş verən oğurluq və ya mülkiyyətin pozulmasına ekvivalent olduğunu qeyd edir [355, s. 81]. Rəqəmsal mühitdə kibertəhlükəsizliyi pozan əməllər eyni zamanda əlaqədar insan hüquqlarını da pozur. Bu mənada L. Michele zəif və ya uyğunsuz kibertəhlükəsizlik dərəcəsinin insan hüquqlarına ciddi təhlükə olduğunu qeyd edir [370, s. 77].

Tədqiqatçıların fikrincə, informasiya hüququ daxilində araşdırılan texnologiya sistemləri artıq ayrılıqda fəaliyyət göstərməyib vahid mexanizm halında virtual xarakterli “şəbəkələr şəbəkəsi” kimi birləşmişdir [352, s. 224]. Bu mənada bütün bu texnologiyaları ümumi virtual informasiya texnologiyaları sferası kimi nəzərdən keçirərək insan hüquqlarını ayrı-ayrı texnoloji sistemlərdə deyil, ümumi virtual şəkildə araşdırma bilərik. Fikrimizcə, “şəbəkələr şəbəkəsi”-nin yaranması qeyri-adi hadisə olmayıb, inkişafın məntiqi sonluğu kimi qiymətləndirilməlidir. İnformasiya qanunvericiliyi də bu tendensiyaya uyğunlaşmalıdır. İnformasiya qanunvericiliyinə və informasiya hüququ sahəsinə insan hüquqları yanaşmasının ədalətli olduğunu tarixi təhlillər də sübut edir. Belə ki, milli zəmində informasiya qanunvericiliyi, ilk öncə, müxtəlif ölkələrdə informasiya xarakteri hüquq və azadlıqların təsbit edilməsi ilə başlamışdır. Müəlliflərdən A. Kormiç informasiya hüquq sahəsinin yaranmasının ilkin dövrünü XIX əsrdə dövlətlərin milli qanunvericiliyində informasiya sferasında əsas insan hüquq və azadlıqlarının təsbit edilməsi ilə başladığını göstərir [348, s. 2]. Nəhayət, insan hüquqlarının yanaşmasının digər bir əhəmiyyəti isə İKT-nin sürətli

inkişafı nəticəsində yeni-yeni ictimai münasibətlərin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. İnsan hüquqları bu yeni münasibətlərin daha dərindən və sistemik başa düşülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, məhz insan hüquqları yanaşması ictimai münasibət iştirakçılarının qarşılıqlı hüquq və vəzifələrinin təyin olunmasına, pozuntu zamanı məsuliyyətin xarakterinin müəyyən olunmasına kömək edir. Yeni ictimai münasibətlər avtomatik olaraq informasiya hüququ sahəsinin predmetinə daxil olur. İnformasiya hüququnun araşdırdığı əsas məsələlərin mərkəzində informasiya texnologiyaları dayanır. Bununla belə, bir sıra tədqiqatçılar informasiya hüququ sahəsinə texnoloji cəhətdən deyil, informasiya texnologiyaları ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərin, kommunikasiya prosesinin hüquqi tənzimlənməsi kimi izah edirlər [307, s. 9]. Bu fikirlə razılaşmaq mümkündür, çünki bu zaman insan hüquqlarının informasiya hüququ sahəsində tutduğu yer daha açıq şəkildə özünü göstərir. İnsan hüquqlarını texnologiya müəyyən etmir, ancaq texnologiyaların yaratdığı yeni münasibətlər yeni insan hüquq və azadlıqlarının meydana gəlməsinə səbəb olur ki, onlar da müvafiq tənzimlənmə tələb edir. Bu baxımdan informasiya qanunvericiliyi informasiya sferasında insan hüquq və azadlıqlarının tənzimlənməsi ilə ciddi məşğul olmalıdır.

1.2.4. “İnformasiya”, “bilik” və “verilənlər”

İnformasiya qanunvericiliyinin insan hüquqları yanaşması əsasında təhlili özündə həm nəzəri, həm praktiki yenilikləri ehtiva edir. Bu yenilikləri daha yaxşı başa düşmək üçün “informasiya” anlayışının məzmununa və mənasına bir daha diqqət yetirmək lazımdır. İnformasiya haqqında konsepsiyalar öz müxtəlif xarakteri ilə seçilmişdir. Bununla belə, informasiyanın əsas xüsusiyyətlərini araşdırarkən bu konsepsiyalar informasiya məfhumunu “bilik”, “məlumat”, “məna” kimi məfhumlarla müqayisə etmişlər [299, s. 9]. Gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz “informasiya” sözü “bilik”, “məlumat” kimi ifadələrlə birgə, bir çox hallarda isə sinonim kimi işlədilir. Belə vəziyyət isə “informasiya hüququ”, “informasiya qanunvericiliyi” ifadələrində olan “informasiya” sözünün yanlış başa düşülməsinə gətirib çıxara bilər. “Bilik” və “informasiya” terminlərini də bir-birindən ciddi

ayırmayan tədqiqatçılar vardır ki, onların fikrincə, ünsiyyət prosesində istifadə olunan informasiya artıq bilinən olduğuna görə bilik hesab oluna bilər və bu səbəbdən də ünsiyyət zamanı informasiya və biliyi bir-birindən ciddi fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur [507, s. 270]. Fikrimizcə, bu tip yanlış anlaşılma informasiya sferasında insan hüquqlarının mahiyyətini başa düşməyə də çətinlik yarada bilər. “İnformasiya”, “məlumat”, “bilik” terminləri ədəbiyyatda bir-birindən asılı vəziyyətdə izah edilir. İnformasiya nəzəriyyəsi üzrə ekspertlərdən Mark Burgin də bu üç termin arasında piramida qurulmasının tərəfdarıdır [241]. O, piramidanın ilk aşağı pilləsində “məlumat” və ya “verilənlər” anlayışını yerləşdirmişdir. İngilis dilində qeyd olunan “data” termini tərcümədə bizim gündəlik həyatda işlədiyimiz “məlumat” və dəqiq elmlər sahəsində işlənən “verilənlər” termininə uyğun gəlir. Burgin “verilənlər”-i heç bir mənə kəsb etməyən simvollar yığımı kimi izah edir. İkinci pillədə “informasiya” yerləşir. “İnformasiya” heç bir mənə ehtiva etməyən “verilənlər”-in artıq mənada kəsb edən və nəsə demək olan formasıdır. Qısa sözlə, “informasiya” “verilənlər”-in yığımıdır. Piramidanın son yuxarı pilləsində isə “bilik” durur. “Bilik” “informasiya”-nın təhlili və işlənməsi nəticəsində yaranır. Fikrimizcə, Burgin tərəfindən verilən izahı informasiya hüququ və informasiya qanunvericiliyi üçün də qəbul etmək mümkündür. Məsələn, sadəcə bir rəqəm olan “2” rəqəmi bizim üçün heç nəyi ifadə etmədiyinə görə, ancaq “2” rəqəminin mövcudluğu faktını göstərdiyinə görə bizim üçün “2” ancaq bir “verilən”-dir. Əgər həmin “2” rəqəmi bizim bildiyimiz hər hansı kodun, parolun, elektron açarın bir hissədirsə, deməli, “2” bizim üçün artıq bir mənə kəsb edən informasiyadır. Lakin əgər “2” rəqəmi bizim üzərində işlədiyimiz bir məsələnin cavabıdırsa (məsələn, $1+1=2$), və ya hər hansı bir fəaliyyətin son nəticədirsə (satışda olan bütün kitablar satılmış, ancaq 2 ədəd qalmışdır), bu zaman “2” bizim üçün artıq üzərində işlədiyimiz və təhil apardığımız bilikdir. “İnformasiya elmi və texnologiyası” ensiklopediyasında da “informasiya” və “bilik” terminlərinin izahında “verilənlər”-dən istifadə olunur [367, s. 430]. “Verilənlər” hissəvi və obyektiv faktlar kimi izah edilir, “informasiya” bu faktlara kontekst – yəni, mənə və anlam verir. “Bilik” isə mənəsi olan informasiyanın və ondan istifadənin başa düşülməsidir. Bu izah digər müəlliflər tərəfindən də dəstəklənir. Tədqiqatçılardan H.

C. Şalın “verilənlər”-in mənasını simvol, hərf, rəqəm yığımi kimi, “informasiya”-nı təhlil olunmuş və məna verilmiş “verilənlər” kimi, “bilik” termini isə “informasiya”-nın fərdlər tərəfindən dərk olunması kimi açıqlayır [480, s. 282]. Müasir informasiya cəmiyyəti dövründə informasiyası əksər hallarda elektrik impulsları şəklində və ya kompüter dilində 1 və 0 rəqəmlərindən ibarət kodlar formasında olur [510, s. 4]. Bu səbəbdən də kiberməkanda istifadə edilən terminləri düzgün anlamaq bu istiqamətdə hüquqi tənzimlənməni də düzgün təşkil etməyə imkan verəcəkdir. Təqdim etdiyimiz izahlara diqqət yetirilsə, görülər ki, bütün bu izahlarda “məlumat” sözündən istifadə etmədik. Çünki Azərbaycan dili üçün spesifik söz olan “məlumat” bizim gündəlik həyatda “informasiya” termininə yaxınmənalı olaraq istifadə etdiyimiz sözdür. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, “verilənlər”(məlumat) qəbul edən şəxsə informasiyanın verilməsi üçün ötürülür, lakin müasir dövrün reallıqları zəminində “verilənlər” (məlumat) və “informasiya” terminləri arasında ciddi fərqlər axtarmaq, onları bir-birindən ayırmaq düzgün deyildir [299, s. 31]. Elmi müstəvidə isə “məlumat” sözü “informasiya” sözündən fərqlənir və daha çox “verilənlər” termininə uyğun gəlir. Sadə dil ilə ifadə etsək, məişət həyatımızda işlətdiyimiz “məlumat almaq”, “məlumat vermək”, “məlumat çatdırmaq” kimi ifadələr, əslində, “informasiya almaq”, “informasiya vermək”, “informasiya çatdırmaq” kimi olmalıdır. Ancaq qəbul etməliyik ki, əhali arasında “informasiya” termini məişət həyatında geniş şəkildə istifadə olunmur. Bununla belə, informasiya qanunvericiliyindən və informasiya hüququndan danışarkən biz “informasiya” termininin məhz elmi mənasına əsaslanmalıyıq. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu elm sahəsinin adı “məlumat hüququ sahəsi” deyil, “informasiya hüququ sahəsi” kimi qəbul edilmişdir. İlk başda da qeyd etdiyimiz kimi, məlumatın informasiyaya çevrilməsi üçün bir kontekst, ünsiyyət və informasiyadan istifadə prosesi lazımdır. Ədəbiyyatda məlumatların informasiyaya çevrilməsi üçün bir neçə üsul qeyd edilmişdir:

- Kontekstləşdirmə - məlumatın kimə, nə üçün toplanmasını əks edir;
- Təsnifləşdirmə - məlumatların müxtəlif meyarlara qurplaşdırılmasına əsaslanır;
- Hesablama - əsasən, riyazi üsul və metodların istifadəsini nəzərdə tutur;

- Düzəliş etmə - səhvlərin düzəldilməsi və aradan qaldırılmasına əsaslanır;
- Sıxlaşdırma – ümumiləşdirmə və xülasələrin hazırlanması deməkdir [244, s. 106].

Yuxarıda qeyd olunan və bizim də dəstəklədiyimiz izahlar “verilənlər axtarışı” və ya “məlumat axtarışı” (data mining) ifadələrini də düzgün izah etməyə yardım edir. Ədəbiyyatda “verilənlər (məlumat) axtarışı” nəhəng həcmdə “verilənlər”dən lazımi və dəyərli informasiyanın tapılması və çıxarılması kimi izah edilir [342, s. 2]. Qeyd olunan terminlərin düzgün başa düşülməsinin informasiya hüququ sahəsi üçün böyük rolu vardır. İnformasiya hüququ daxilində “bilik” və “informasiya” tez-tez müqayisə edilir. Bir sıra müəlliflər biliyin informasiya dövriyyəsində hüquqi tənzimlənməsi üçün İnformasiya Məcəlləsinin yaradılmasını təklif edirlər [307, s. 10]. Bu fikir onu deməyə əsas verir ki, informasiya qanunvericiliyi bilik olan və olmayan informasiyanın hüquqi tənzimlənməsi üçün vacibdir.

İnformasiya qanunvericiliyi kontekstində araşdırılan informasiyanın – yəni, müəyyən məna kəsb edən “verilənlər” məcmusunun həm ayrı-ayrı insan hüquqları üçün, həm də müstəqil hüquq sahəsi olan insan hüquqları hüququ üçün rolu böyükdür. İnformasiya gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz bütün insan hüquqları üçün vacibdir. İnformasiya insan hüquqlarının ilkin şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Öz növbəsində insan hüquqları da informasiyanın hüquqi qanunvericilik səviyyəsində tənzim edilməsinə təsirlər göstərmişdir. Bu qarşılıqlı təsir insan hüquqları hüququ sahəsinin və informasiya hüququ sahəsinin nə dərəcədə bir-birinə yaxın olduğunu göstərir. İnsan hüquqları yanaşması da iki ayrı-ayrı hüquq sahələri olan insan hüquqları hüququ və informasiya hüququ sahələri arasında güclü qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu sübut edir. İnsan hüquqları hüququ və praktikasının texnologiyalar ilə əlaqəsinin öyrənilməsi texnologiyaların çoxşaxəli təsirlərini öyrənmək üçün geniş baza yaradır [375, s. 2]. İnformasiya hüququ sahəsi kimi insan hüquqları da ümumi hüquqi istiqamət kimi hesab oluna və onun tərkibinə ayrı-ayrı hüquqları öyrənən elmlər daxil edilə bilər. Bu da o mənaya gəlir ki, insan hüquqları həm yanaşma, həm hüquq sahəsi və həm də hüquq istiqaməti kimi - informasiya hüququ sahəsi və informasiya qanunvericiliyinin dərinədən araşdırılmasına şərait

yaradır. İnformasiya, informasiya dövriyyəsi, informasiyanın hərəkəti – həm informasiya hüquq sahəsinin, həm də insan hüquqları sahəsinin ortaq predmet elementləridir. İnsan hüquqları sahəsində informasiya problemi fikir və ifadə azadlığı, digər informasiya xarakterli hüquqlar kontekstində araşdırıla bilər. İnformasiya hüquq sahəsinin yaranması və informasiya hüquq münasibətlərinin təhlili isə İKT-dən istifadə və informasiyanın ictimai həyatda rolunun artması ilə bağlı olmuşdur. Yəni, informasiya hüquq sahəsi yaranmamışdan öncə belə, insan hüquqları informasiya almaq, vermək, informasiya hüquqlarının pozuntularına görə məsuliyyət kimi məsələlərlə məşğul olmuşdur.

1.3. İmplementasiya ümumdünya informasiya qanunvericiliyinin yaradılma vasitəsi kimi

1.3.1. Qlobal informasiya məkanının tənzimlənməsinə beynəlxalq-hüquqi yanaşma

İnformasiya dövriyyəsinin xüsusi xarakteri hüququn ənənəvi beynəlxalq və milli hüquq sahələrinə bölgüsünü şərti edir. İnformasiyanın axını müxtəlif dövlətlərin milli hüquq normaları arasında fərqlərin mövcudluğundan asılı olmayaraq baş verir. Bu zaman transmilli informasiya dövriyyəsinə və bu dövriyyə ilə əlaqədar hüquq və azadlıqların tənzim edilməsi bir dövlətdən asılı olmur. Bu fikirlər qlobal informasiya cəmiyyətində “qlobal vətəndaşlıq” konsepsiyasına yeni yanaşmanı zəruri edir. Qlobal vətəndaşın hüquqları, azadlıqları və məsuliyyəti də qlobal miqyasda ölçülməlidir (Qrafik № 1.3.1). İKT-nin inkişafı kiberməkanın milli dövlət sərhədlərindən asılı olmayan inkişafına şərait yaradır. Belə tendensiyalar isə milli qanunvericini vadar edir ki, informasiya hüquq normalarının implementasiyasına daha müasir şəkildə yanaşsın. İnformasiya sferasında implementasiya təkcə beynəlxalq normanın milli normaya çevrilməsi anlamına gəlmir. Başqa sözlə, milli qanunverici informasiya prosesinə belə sadə şəkildə baxa bilmir. Milli qanunverici qlobal informasiya dövriyyəsinin inkişaf tendensiyalarını nəzərə alaraq universal informasiya hüquq normalarının yaradılmasında iştirak etməli olur. Daha sadə dillə desək, dövlətlər

özləri beynəlxalq informasiya hüquq normalarını implementasiya etməkdə maraqlı olurlar ki, informasiya dövriyyəsinin nailiyyətlərindən yararlanma bilsinlər. Milli qanunvericini vadar edən digər səbəb isə informasiya sferasında hüquq pozuntularının da çox zaman milli yox, transmilli xarakter daşmasıdır. Bu mənada milli implementasiya qlobal informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə də yeni baxış formalaşdırır.

Beynəlxalq hüquqda implementasiya dedikdə, ilk öncə, müqavilə normaları qabardılır. Beynəlxalq müqavilə normalarının milli hüquqa implementasiyasında birbaşa tətbiq, vicdanlılıq və müqavilələrin üstünlüyü kimi minimum kriteriyalar tətbiq edilir [245, s. 178]. Bununla belə, informasiya sferasında implementasiyanı təkcə beynəlxalq müqavilə öhdəlikləri və normaları ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. İnformasiya sferasında implementasiya, fikrimizcə, daha geniş təhlil edilməli, digər xarakterli beynəlxalq normaların da milli-hüquqi tətbiqini nəzərdə tutmalıdır. Eyni fikir informasiya sferasında dair beynəlxalq insan hüquqları normalarına da aiddir. Beynəlxalq insan hüquqları normalarının milli informasiya hüququ qanunvericiliyinə implementasiyasının araşdırılması üçün, ilk öncə, beynəlxalq səviyyədə informasiya qanunvericiliyinin əhatə dairəsini müəyyən etmək mühümdür. Birinci fəsildə Roulands və digər müəlliflərin təklif etdikləri sxem əsasında informasiya qanunvericiliyinin həm milli, həm də beynəlxalq səviyyəsinə uyğun bir struktur təklif etmişdik. Milli səviyyədə informasiya qanunvericiliyinin tərkibi dəyişə bilər, çünki hər bir milli hüquq sisteminin özünəməxsus cəhətləri vardır. Digər tərəfdən, beynəlxalq səviyyədə “informasiya qanunvericiliyi” ifadəsinin kifayət qədər şərtidir. Konkret sistemi və strukturu olan beynəlxalq informasiya qanunvericiliyindən yoxdur. Əslində, pərakəndəlik təkcə beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinə deyil, bütövlükdə beynəlxalq hüquqa xas bir xüsusiyyətdir. Beynəlxalq cəmiyyətin mərkəzləşməmiş strukturu onun qanunvericilik və məhkəmə funksiyalarına da ciddi təsir etmişdir, beynəlxalq müqavilələrin normaları isə milli maraqlar əsasında təfsir edilir [254, s. 67]. Beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinin systemsiz xarakteri isə qlobal informasiya sahəsinə aid insan hüquqları normalarının hamısını əhatə etməyə maneçilik yaradır. İkinci bir çətinlik isə qlobalizasiyanın özlyündə insan hüquqları

normalarını zəiflətməsidir [286, s. 322]. Beynəlxalq hüquqda qlobal informasiya məkanına dair xeyli mənbələr vardır ki, onlara şərti olaraq beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi kimi yanaşmaq mümkündür. Ancaq bu zaman biz qlobal informasiya sferasında insan hüquqlarının necə tənzimləndiyi və insan hüquqları normalarının milli hüquqa necə implementasiya edilməsini dərinlən araşdırma bilərik. Çünki məhz beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi milli qanunvericiliyin konturlarını təyin etməyə kömək göstərir. Əlbəttə, bu zaman milli hüquq və beynəlxalq hüquq arasında qarşılıqlı əlaqələr, müqayisə, birinin digəri üzərində üstünlüyü kimi məsələlər önə çıxır. Ənənəvi elmi yanaşma əsasında milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı mövqeyi monizm və dualizm kimi nəzəriyyələrə istinadən izah edilirdi, lakin bununla bağlı müasir baxışlar da mövcuddur [321, s. 14]. Sırf informasiya məkanının tənzimlənməsinə gəldikdə isə, düşünürük ki, burada əsas yük beynəlxalq hüququn üzərinə düşür, universal və regional miqyasda təsbit edilən normalar əsas rol oynayır və onlar milli hüquqa implementasiya ilə bağlı öhdəlikləri müəyyən edir. Fikrimizcə, informasiya qanunvericiliyinin həm dar, həm geniş mənasında beynəlxalq hüququn qabaqcıl xarakterə və təyinedici rola malik olması bir neçə arqumentlə izah edilə bilər:

1) Beynəlxalq səviyyədə informasiya qanunvericiliyi tarixi cəhətdən daha sistemli inkişaf etmişdir. Milli hüquq miqyasında isə informasiya qanunvericiliyinin inkişafı dağınıqdır. Dünya üzrə milli informasiya normaları dövlətlərin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq pərakəndə şəkildə qəbul edilmişdir. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, informasiya cəmiyyəti haqqında mülahizələr, ilk öncə, sürətli texnoloji inkişafa malik Yaponiyada təklif edilmişdir. Milli səviyyədə informasiya hüquqları ilə bağlı ilk müasir hüquqi akt isə İsveçdə 1766-cı ildə dövlət sənədlərinin ictimaiyyətə əlçatan edilməsi ilə bağlı qəbul edilmişdir [209, s. 353]. Bu zaman Azərbaycan da daxil olmaqla Cənubi Qafqazda xanlıqlar dövrü idi və yeni rus işğalı dalğasının başlanması müşahidə edilirdi. Kolumbiyada isə dövlət sənədlərinə ictimai çıxış (çatma) ilə bağlı qanun 1881-ci ildə təsbit edilmişdir [490, s. 46].

2) Digər tərəfdən, qlobal informasiya məkanı və ümumdünya informasiya cəmiyyətinin keyfiyyət göstəriciləri müxtəlif və fərqli tələblər müəyyən edən milli

hüquq normaları səbəbindən zəifləyir. Ümumi informasiya cəmiyyətinin iştirakçıları olan vətəndaşların hüquq və öhdəlikləri müxtəlif dövlətlərə mənsub olduqları üçün fərqli şəkildə tənzimlənir. Bir sıra ekspertlər məhz bu səbəbdən qlobal informasiya cəmiyyətində etik dəyərlərə əsaslanaraq bütün vətəndaşlara aid hüquqları və öhdəlikləri ehtiva edən ümumi xartiyanın (bəyannamənin) yaradılmasını zəruri hesab edir [224, s. 17].

3) Dövlətlərin fərqli inkişaf səviyyəsi, güclü dövlətlərin digər dövlətlərə müdaxiləsi və s. səbəblər bir sıra ekspertlərin fikrincə, insan hüquqlarının universallığını sual altına qoyur [369, s. 23]. Fikrimizcə, eyni vəziyyət informasiya sferasında istifadə olunan insan hüquqlarında da mövcuddur. İnformasiya sferasında qanunvericiliyin əhəmiyyətli bir hissəsini əlaqədar insan hüquqları normaları tutur. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, insan hüquqlarının universal xarakteri, habelə insan hüquqlarına hörmət prinsipinin məzmunu əlaqədar milli normaların dünya səviyyəsində kodifikasiyasını və beynəlxalq uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Daha sadə dildə, insan hüquqlarının öz mahiyyəti və xüsusiyyətləri milli normalardan daha çox beynəlxalq normalara üstünlük verir.

Bununla belə, beynəlxalq səviyyədə informasiya qanunvericiliyinin əhatə dairəsini müəyyənəndirmək və bu çərçivəyə konkret olaraq hansı hüquqları daxil etmək asan məsələ deyildir. Bu məsələ, ilk öncə, beynəlxalq hüquq nəzəriyyələri və beynəlxalq insan hüquqları kontekstində araşdırıla bilər. Çünki beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi beynəlxalq hüququn mənbələri, prinsipləri ilə, beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərlə sıx bağlıdır. İkinci tərəfdən, informasiya ilə bağlı normalar müxtəlif beynəlxalq hüquq sahələrinə aid sənədlərdə tapıla bilər. Eyni hal informasiya sferasında insan hüquqlarına dair normalarda da müşahidə edilir. Deməli, informasiya qanunvericiliyinə daha dəqiq yanaşma işlənib hazırlanmalıdır. Üçüncü bir tərəfdən isə, informasiya cəmiyyəti və İKT bütün insan hüquqlarına yeni baxış formalaşdırmışdır. İnformasiya cəmiyyətinin bu və ya digər məsələləri ilə məşğul olan bir çox universal və regional beynəlxalq təşkilatlar vardır ki, onların sənədlərində insan hüquqlarına dair birbaşa və ya bilavasitə aidiyyətli olan xeyli normalar tapmaq

olar. Ancaq universal və regional insan hüquqları standartlarının hamısını beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinə daxil edərək araşdırmaq düzgün deyildir.

Beynəlxalq informasiya sferasında hüquqi tənzimətmə və insan hüquqları məsələləri beynəlxalq hüququn həm nəzəri, həm də normativ bazası əsasında araşdırıla bilər. İnformasiya xarakterli beynəlxalq hüquq münasibətləri beynəlxalq hüququn əsas qanunauyğunluqlarına tabe olmalıdır. Bu isə qlobal informasiya sferasına insan hüquqları normalarının necə və nə cür tətbiq olunacağını şərtləndirir. Ümumilikdə beynəlxalq hüququn pərakəndə xarakteri, müxtəlif qanunverici və məhkəmə orqanları arasında ierarxiyanın olmaması beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinə də sirayət etmişdir. Mərkəzləşməmiş beynəlxalq qanunvericilik beynəlxalq qurumların fəaliyyəti nəticəsində formalaşan mənbələrin beynəlxalq sisteminin qaydalarını müəyyən edir [269, s. 18]. Bu mənbə formaları eyni dərəcədə informasiya sferasında olan beynəlxalq hüquq münasibətlərinə də aiddir. Yəni, beynəlxalq informasiya qanunvericiliyini də araşdırarkən biz təkcə yazılı konvension normalara deyil, həm də adət hüququna, məhkəmə presedentlərinə, hüququn ümumi prinsiplərinə və digər mənbə növlərinə də müraciət etməliyik. Beynəlxalq hüquq normalarının məcburi və tövsiyə xarakterli olmaqla ikiyə bölünməsinə beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi normalarına da tətbiq etmək olar. Qeyri-məcburi xarakterli (“yumşaq hüquq”) beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında müxtəlif xarakterli və mərkəzləşməmiş mexanizmlər sonda eyni bir məsələ ilə bağlı müxtəlif sənədləri təsbit edir [234, s. 10]. Eyni vəziyyət beynəlxalq informasiya sferasında da mövcuddur. Məsələn, kiberməkanda informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı BMT, Avropa Şurası, Aİ kimi təşkilatların müxtəlif tələblər irəli sürən onlarla sənədi vardır. Beynəlxalq informasiya hüququ sahəsində xüsusi adət hüququ normalarını tapmaq çətinidir. Ancaq insan hüquqları ilə bağlı adət hüququ, xüsusilə də ümuməcburi (*ius cogens*) normalar beynəlxalq informasiya sferasına da aiddir. Beynəlxalq hüququn prinsipləri, xüsusilə insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq informasiya sferasında keçərlidir. Qlobal informasiya məkanında rəqəmsal bərabərsizliklə mübarizə isə ayrı-seçkiliyin ləğvi prinsipi fonunda təhlil edilə bilər. BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının 2019-cu il müzakirələrində ayrı-seçkiliyin

ləğvi və ekologiyanın mühafizəsi də potensial ius cogens normalar kimi müzakirə edilmişdir [500, s. 61]. Bu mənada beynəlxalq informasiya sferasında rəqəmsal bərabərsizliyi və ekoloji informasiya almanı ius cogens normalar kimi təhlil etmək ehtimalı vardır. Digər tərəfdən, beynəlxalq hüquqda tam və məhdud qabiliyyətli subyektlər və digər iştirakçılar beynəlxalq hüququn “istifadəçiləri” hesab edilir [465, s. 427]. Həmin ənənəvi (dövlət və təşkilatlar) və yeni (fiziki şəxs, transmilli şirkət və s.) istifadəçilər informasiya sferasında beynəlxalq hüquq münasibətlərində qarşılıqlı hüquqlara və vəzifələrə malik ola bilərlər. Beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinə dair müəyyən normalar müxtəlif sahələrin də tərkibində tapılır. Məsələn, ekoloji vəziyyətlə bağlı informasiya əldə etmək üzrə hüquq və öhdəliklər beynəlxalq ekoloji hüquq çərçivəsində araşdırılır [471, s. 708]. Dron və müxtəlif texnoloji yeniliklərdən müharibə zamanı istifadə isə beynəlxalq humanitar hüquq sahəsi üzrə təhlil edilir [246, s. 93]. İnformasiya sferasında hüquq pozuntuları isə həm insan hüquqları üzrə fərdi, həm də digər formalarda beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə, o cümlədən cinayət məsuliyyətinə (kibercinayət, İKT-dən terrorizm məqsədi ilə istifadə və s. hallarda) səbəb ola bilər. Deməli, dövlət və qeyri-dövlət subyektləri üzərində qoyulan öhdəliklər (xüsusilə insan hüquqları öhdəlikləri), mübahisələrin həlli, normaların implementasiyası və digər əlaqədar məsələlərdə də beynəlxalq hüququn ümumi qanunauyğunluqları beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi və informasiya məkanı üçün keçərlidir.

1.3.2. Beynəlxalq normalar və implementasiya

Beynəlxalq hüquq normalarının həqiqətən də effektiv və tətbiq oluna bilən olması üçün onların milli hüquqa implementasiyası mühümdür. Fikrimizcə, implementasiya həm faktiki olaraq beynəlxalq normanın milli qanunvericiliyə daxil edilməsi, həm də müvafiq davranış kriteriyasının, fəaliyyət və rəftarın milli hüquq sistemində həyata keçirilməsi deməkdir. Yəni, implementasiyanı təkcə beynəlxalq normanın milli hüquq gətirilməsi ilə bitmiş hesab edə bilmərik. Bu mənada implementasiya milli hüquqa gətirilən normaya hansı keyfiyyətdə əmək edilməsinə də nəzarəti ehtiva etməklə mütəmadi olaraq davam edən bir prosesdir. Etiraf

etməliyi ki, beynəlxalq hüquqda implementasiya mexanizmlərinin hazırkı vəziyyəti kifayət qədər zəifdir. Daha effektiv implementasiya ratifikasiya edilmiş yazılı beynəlxalq müqavilə normaları ilə bağlı mövcuddur. Ancaq bütövlükdə beynəlxalq hüquq normalarının implementasiya institutunun inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır. Hətta sərhədlərin toxunulmazlığı, suverenlik və s. fundamental beynəlxalq hüquq normalarının da implementasiyasına, əməl edilməsinə nəzarət yüksək səviyyədə deyil. Ədəbiyyatda beynəlxalq normaların implementasiyası strategiyasını daha uğurlu şəkildə müəyyən etmək üçün norma yaradan qurumların, QHT-lərin, və ticarət qurumlarının əməkdaşlığının qurulması təklif edilir [470, s. 208]. Fikrimizcə, bu cür əməkdaşlığa qlobal informasiya sferasında da ciddi ehtiyac vardır. Məsələn, transmilli korporasiyalar artıq beynəlxalq ekologiya hüququnun subyektləri olmaqla üzərlərində müəyyən implementasiya olunacaq öhdəliklər daşıyır [243, s. 302]. Qlobal informasiya sferasında da bir sıra iri İKT şirkətlərini birbaşa beynəlxalq hüququn implementasiyasına cəlb etmək mümkündür. Bununla belə, hazırkı beynəlxalq hüquq daha çox dövlətlər tərəfindən yaradılan normalara və onların implementasiyasına əsaslanır. Ənənəvi beynəlxalq hüquqda implementasiya öhdəlikləri dövlət mexanizmləri üzərində idi. Hazırda isə dövlət orqanları yenə də əsas rol oynasa da, qeyri-dövlət strukturlarının dəstəyi çox mühümdür [379, s. 56]. Xüsusilə informasiya əsrində İKT-nin genişmiqyaslı tətbiqi, internetin idarəolunmaz xarakteri təkcə dövlət yox, qeyri-dövlət subyektləri üzərinə də beynəlxalq öhdəliklərin implementasiyası vəzifəsini qoymağı zəruri etmişdir. Beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq insan hüquqları normalarını təsbit etmiş, ancaq onların həyata keçirilmə standartlarını müəyyən etməmişlər [494, s. 23]. Bu səbəbdən həyata keçirmə, yəni, implementasiya prosesinə ixtisaslaşmış komitə, agentlik və s. qurumlar nəzarət edir. Beynəlxalq hüquqda implementasiyanı müqavilədən irəli gələn öhdəliklərin daşınması və verilən hüquqlardan yararlanma kimi də izah edirlər [347, s. 166]. Bu səbəbdəndir ki, beynəlxalq normanın milli hüquqa implementasiyasında milli qanunverici orqanın rolu böyükdür. Qanunverici beynəlxalq normanın milli hüquqda necə başa düşüləcəyini, hansı formada tətbiq olunacağını təyin edir [259, s.

284]. Bu məqsədlə implementasiya normaları qəbul olunur. Implementasiya normaları maddi normalara riayət edilməni təmin etmək üçündür [212, s. 311].

İnformasiya hüquq normalarını ilə bağlı bir sıra beynəlxalq sənədlərdə xüsusi implementasiya müddəası müəyyən edilmişdir. Məsələn, BMT-nin Mülki və siyasi Hüquqları haqqında 1966-cı il Paktında 2-ci maddə üzv dövlətlərin üzərinə implementasiya ilə bağlı öhdəliklər qoyur. 2-ci maddədən əlavə, Paktın bəzi maddələri vardır ki, onların birbaşa tətbiqi də mümkündür [262, s. 20]. Bu da onu deməyə əsas verir ki, beynəlxalq normanın implementasiyasından başqa, bir sıra normalar birbaşa hüquqi qüvvəyə də malikdir. Məsələn, informasiya sferasında ayrı-seçkilik kontekstində rəqəmsal bərabərsizliyin ləğvini mütləq norma qismində birbaşa tətbiq edilə biləcək norma hesab etmək olar. Alimlərdən H. Kelsen beynəlxalq hüquqda implementasiyadan əlavə, beynəlxalq hüququ milli hüquq normasına çevirəcək (transformasiya edəcək) milli normativ aktın mühümlüyünü vurğulayır [344, s. 194]. Bununla belə, müasir hüquqda bu tip normaya daim ehtiyac olmur. Adət hüququ və ya beynəlxalq prinsipləri implementasiya (və ya transformasiya) etməsək belə, onlar milli hüquqda keçərlidir. Adət hüququ normalarını milli hüquqda kodifikasiya da etmək olar. Bu zaman yenə də qanunvericinin rolu çoxdur. Ancaq beynəlxalq müqavilənin birbaşa tətbiq edildiyi, adət və prinsiplərin birbaşa qüvvədə olduğu hallarda milli qanunvericinin yox, digər məhkəmə və icraedici orqanların rolu artır. İnsan hüquqları normalarına riayət etmə müvafiq milli siyasət ilə istiqamətlənir, milli parlamentdən əlavə icraedici və məhkəmə orqanları, habelə media, QHT-lər, həmkarlar ittifaqları və s. insan hüquqları qurumlarının əlaqədarlığını da ehtiva edir [472, s. 76]. İnformasiya sferasında tənzimlənməsində və əlaqədar insan hüquqlarının qorunması zamanı da belədir. Bu məqsədlə “implementasiya” anlayışına geniş mənada yanaşmaq lazımdır. Fikrimizcə, implementasiya təkcə beynəlxalq normanın milli normaya çevrilməsi deyil, həm də beynəlxalq normanın nəzərdə tutduğu davranışın, normanın qəbuluna səbəb olan proseslərin fonunda gözlənilən nəticənin milli hüquqa implementasiyasıdır. Beynəlxalq hüququ milli hüquq sistemindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də hüququn məcburi icrasını təmin edəcək ümumməcburi məhkəmə

və hüquq-mühafizə orqanları sisteminin olmamasıdır [321, s. s. 15]. İnformasiya sferasında normaların icrası üçün isə tək-cə dövlət orqanları bəs deyil. Öhdəliklər tək-cə dövlət orqanları üçün yox, informasiya dövriyyəsində iştirak edən bütün hüquq subyektləri üçün mövcuddur. Digər sözlə, implementasiyanı ancaq beynəlxalq normanın milli qanunvericiliyə daxil edilməsi kimi başa düşmək lazım deyil. İnformasiya sferasında beynəlxalq insan hüquqları normalarının milli hüquqa implementasiyası dedikdə, biz həm bu normaların yazılı aktlara salınmasını, həm də məhkəmələr tərəfindən beynəlxalq təcrübənin istifadəsini, beynəlxalq adət hüququ normalarının kodifikasiyasını, bütün milli hüquq subyektlərinin ius cogens normalara və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə riayət etməsini nəzərdə tuturuq. Digər beynəlxalq müqavilələr kimi konvensiya da effektiv implementasiya olduğu dərəcədə yaxşıdır [353, s. 96]. Fikrimizcə, bu ideya tək-cə konvensiyalar üçün yox, bütün beynəlxalq hüquq mənbələri üçün keçərlidir. İnformasiya sferasında beynəlxalq insan hüquqları normaları müxtəlif mənbələr formasındadır. Bu mənbələri düzgün başa düşmək üçün insan hüquqları yanaşmasını düzgün anlamaq lazımdır. İnsan hüquqlarının implementasiyası insan hüquqları yanaşmasının əsasında mümkündür. İnsan hüquqları yanaşması hüquq və azadlıqların müxtəlif kontekstdə olan layihələrə, proqramlara, siyasətə, fəaliyyətə və s. inteqrasiyasını nəzərdə tutur [520, s. 76].

Beynəlxalq hüquqda implementasiya prosesini vahid şəkildə tənzimləyən mexanizm olmadığından müxtəlif dövlətlərin informasiya sferasını tənzimləyən normalar arasında ciddi fərqliliklər görə bilərik. Dövlətlərin əksəriyyəti milli qanunvericiliyə implementasiya prosesi üzərində suverenlik hüquqlarının olduğunu zənn edərək beynəlxalq normaları fərqli formarda implementasiya edir [248, s. 220]. Belə çatışmazlıq digər beynəlxalq hüquq sahələrində olduğu kimi, informasiya sferasında olan qanunvericiliyə də mənfi təsir edir. Bu mənada informasiya qanunvericiliyi üzrə Aİ praktikası özünəməxsusluğu ilə seçilir. Hər hansı müqaviləyə qoşulan Aİ regional səviyyədə implementasiyanı həyata keçirə və ya implementasiyanı hər bir üzv dövlətin öz üzərinə qoya bilər [515, s. 254]. AİHK-in 1-ci maddəsi isə Konvensiya tərəfindən təsbit olunan hüquqların effektiv müdafiəsi

öhdəliyini ilkin olar milli dövlət qurumları üzərində qoyur. Bu mənada milli dövlət qurumlarının insan hüquqları öhdəlikləri ilə bağlı üstünlüyü vardır. AİHM isə ikinci dərəcəli rol oynamaqla üzv dövlətlərin milli qurumlarına öhdəliklərin düzgün icrası ilə bağlı dəstək göstərir [309, s. 5]. Yəni ki, implementasiya birtərəfli proses olmayıb, təkcə milli hüquq subyektləri üzərinə öhdəliklər qoymur. Beynəlxalq normanı təsbit edən beynəlxalq hüquq subyektlərinin də müvafiq implementasiya prosesinə istiqamət vermək, yardım etmək kimi vəzifəsi vardır. İnformasiya sahəsində beynəlxalq qanunvericilikdə bunu görə bilərik. Həmçinin BMT, Avropa Şurası, Aİ kimi təşkilatların üzv dövlətlərdə implementasiya prosesinə yardım edən məhkəmə, komitə və s. kimi xüsusi qurumları mövcuddur. Məsələn, Avropa Şurasında AİHM, BMT-də insan hüquqları komitələri konkret hüququn necə başa düşülməsi, konkret maddənin necə təfsir olunması haqqında ciddi fəaliyyət göstərirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətlər beynəlxalq insan hüquqları normalarını eyni və bərabər şəkildə implementasiya etmir. Hər bir dövlətin milli-hüquqi cəhətləri, daxili qanunvericilik kriteriyaları beynəlxalq normaların implementasiyasına fərqli şəkildə təsir edir. Beynəlxalq hüquqda tətbiq edilən norma təfsiri metodları da buna imkan verir [386, s. 73]. Nəticə olaraq mümkündür ki, beynəlxalq normanın orijinal mənada ehtiva etdiyi əsas ideya milli qanunverici tərəfindən bir qədər dəyişikliyə məruz qalsın. Bu tendensiya üzv dövlətlərə verilən “qiymətləndirmə sərbəstliyi” konsepsiyası ilə tanınır. Konsepsiyaya vahid izah verilməmişdir və bu, qiymətləndirmə həddi ideyasının çoxşaxəli mənə çalarları ilə izah edilir [475, s. 345]. Bəzi müəlliflər insan hüquqları sferasında qiymətləndirmə həddini Avropa Şurası orqanları və AİHM tərəfindən üzv dövlətlərə maneə etmək üçün verilən məkan kimi izah edirlər [463, s. 170]. Fikrimizcə, bu ideya ilə razılaşmaq mümkündür. Qiymətləndirmə həddi, həqiqətən də, üzv dövlətlərə üzərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirərkən və müvafiq normaları implementasiya edərkən lokal şərtləri, qanunauyğunluqları nəzərə almağa şərait yaradan bir maneə məkanıdır. Ədəbiyyatda Avropa Şurasının üzv dövlətlərə qiymətləndirmə həddi verməsi tənqid də olunur. Bu zaman Avropa Şurasında tətbiq edilən qiymətləndirmə həddi ilə müqayisədə Aİ siyasi qurumlarının qanunvericilik prosesinə milli qanunvericiləri, parlament iştirakçılarını və s. daxil etməsi, Aİ

qurumlarının milli hökumətləri öhdəliklərin icrasına daha yaxşı məcbur etdiyi təqdir edilir [273, s. 45]. Düşünürük ki, qiymətləndirmə sərbəstliyi ilə bağlı Avropa Şurası və Aİ çərçivəsində yanaşma müxtəlifliyi normal haldır, ancaq bu, heç də bir təşkilatın digəri üzərində üstünlüyü demək deyildir. Aİ regional qanunvericiliyinin milli hüquqa tətbiqi zamanı da xeyli boşluqlar, fərqliliklər və ziddiyyətlər vardır ki, Ədalət Məhkəməsinin presedent hüququnda bu cür mübahisələri görə bilərik. Bu mənada qiymətləndirmə sərbəstliyinin mövcudluğu obyektiv ehtiyacdır və informasiya sferasında insan hüquqlarının implementasiyası üçün da vacibdir.

II FƏSİL.

BEYNƏLXALQ İNSAN HÜQUQLARI KONTEKSTİNDƏ QLOBAL İNFORMASIYA MƏKANININ NORMATİV BAZASI

2.1. Beynəlxalq informasiya sferasında insan hüquqlarının universal standartları

2.1.1. İnformasiya azadlığının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

İnformasiya sferasında insan hüquqları standartları dedikdə, fikrimizcə, ən birinci informasiya azadlığı irəli sürülə bilər. İnformasiya azadlığı üzrə normalar tarixi cəhətdən beynəlxalq informasiya normalarının da ilkini sayıla bilər. Universal səviyyədə informasiya azadlığı əsasən BMT tərəfindən tənzimlənir. İnformasiya azadlığını qorumağın mühümlüyünü nəzərə alan BMT Baş Assambleyası (Məclisi) hələ 1946-cı ildə onu BMT-nin təqdis etdiyi bütün azadlıqlar üçün məhək daşı adlandırmış və informasiya azadlığı üzrə beynəlxalq konfransın təşkilini təklif etmişdir [425]. 1947-ci ildə Baş Məclis özünün Üçüncü Komitəsində konfransın gündəliyinin hazırlanması ilə bağlı müzakirələri davam etdirmiş və İqtisadi və Sosial Şurayı da bu məsələyə cəlb etmişdir [426]. Sonrakı illərdə informasiya azadlığı üzrə bəyannamə və konvensiya layihələri hazırlanmış, ancaq bu cəhdlər uğursuzluğa düşər olmuşdur. Baş Məclis dəfələrlə layihələrin müzakirəsini təxirə salmış, nəhayət, 1970-ci ildə bu layihənin növbəti sessiyada müzakirə olunacağını qeyd etmişdir [430]. Lakin növbəti illərdə layihələr üzrə heç bir müzakirə edilməmiş, ancaq Düzəliş hüququ üzrə Konvensiya qəbul edilmişdir [485, s. 311]. Bununla belə, informasiya azadlığı BMT-nin insan hüquqları üzrə, demək olar ki, bütün əsas konvensiya və bəyannamələrində öz əksini tapmışdır. BMT Nizamnaməsi insan hüquqlarının qorunmasını əsas məqsədlərindən biri kimi təsbit etmiş, İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Bill isə bu hüquqların siyahısını və öhdəlikləri müəyyənləşdirmişdir [393, s. 198]. İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Bill 1948-ci il Ümumdünya Bəyannaməsini və 1966-cı ildə qəbul edilmiş iki paktı ehtiva edir. Düzdür, əsas universal insan hüquqları sənədləri olan Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və Mülki və

siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (19-cu maddə) informasiya azadlığı yox, ifadə azadlığı təsbit edilmişdir. Ancaq ifadə azadlığının təsbit edilmə formasına baxsaq, onun informasiya almaq, ötürmək, yaymaq kimi azadlıqları ehtiva etdiyini görürük. İnformasiya azadlığı beynəlxalq informasiya qanunvericiliyində həm də adət hüququ norması kimi nəzərdən keçirilə bilər. Çünki bütövlükdə Ümumdünya Bəyannaməsinin adət hüququ xarakterdə olması qəbul edilmişdir [499, s. 179]. İnsan hüquqları öhdəlikləri müxtəlif konvensiyalardan irəli gələ bilər. Ancaq dövlətlər bu konvensiyalara qoşulmadıqda belə, beynəlxalq adət hüququ əsasında insan hüquqlarından irəli gələn öhdəliklər yenə də onların üzərinə qoyulur [270, s. 69]. Müəlliflərdən Patrik Birkinşou (Patrick Birkinshaw) informasiya azadlığını dövlət orqanları tərəfindən saxlanılan informasiyaya vətəndaşların çıxış əldə etməsi hüququ kimi izah edir [227, s. 29]. S. Avani də informasiya azadlığı ilə informasiyaya çıxışı eynimənalı hesab edir [215, s. 80]. Ancaq düşünürük ki, informasiya azadlığına daha geniş baxmaq lazımdır. Fikrimizcə, bu cür izahlar informasiya azadlığının mənasını məhdudlaşdırır. İnformasiya azadlığı normativ cəhətdən informasiyanın hərəkət azadlığıdır [322, s. 48]. Yəni, informasiya azadlığı informasiya dövriyyəsinin azadlığıdır. Bu azadlıq informasiyanın yaranmasına da, ötürülməsinə də, toplanmasına da və s. bərabər şəkildə aiddir. Müasir dövrdə ifadə azadlığını daha çox tənqid, siyasi mülahizə sərbəstliyi və s. ideyalarla bağlamaq olar. Ancaq informasiya azadlığı ifadə azadlığından istifadənin proseduru – informasiyanı almaq, ötürmək, paylaşmaq və s. nəzərdə tutur. Bu səbəbdən informasiya azadlığına artıq bütöv bir azadlıq kimi yox, ifadə azadlığı tərkibində informasiya əldə etmək, informasiya ötürmək, informasiya emal etmək və s. hüquq və azadlıqların cəmi kimi baxa bilərik. Ekspertlərdən V. Redinq də hesab edir ki, informasiya azadlığı olmadan ifadə azadlığı öz mənasını itirmiş olur [306, s. 10]. Bununla belə, beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinin təkcə informasiya azadlığından ibarət olduğunu iddia etmək düzgün olmazdı.

İnformasiya və İKT ilə bağlı normaların bir hissəsinin beynəlxalq hüququn müxtəlif sahələrinə aid edilməsi bizə imkan verir ki, beynəlxalq informasiya sferasında qanunvericiliyə geniş və dair mənada yanaşaq. Özünün geniş mənasında

informasiya qanunvericiliyinin əsas məqsədi informasiya dövriyyəsi olmayan beynəlxalq ictimai münasibətləri də əhatə edir. Məsələn, Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatının (INTERPOL) Baş Assambleyası (Məclisi) tərəfindən 2018-ci ildə qəbul edilmiş qətnamə maşın istehsalçılarında INTERPOL-un oğurlanmış motorlu nəqliyyat vasitələri üzrə databazasına çıxışına icazə verir [422]. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) isə özünün “Vergitutma Bazasının Aşınması və Mənfəətin Köçürülməsi ilə Mübarizə Fəaliyyət Proqramı”nda ilk fəaliyyət addımı kimi rəqəmsal məkanda fəaliyyət göstərən şirkətlər üzərinə qoyulan rəqəmsal vergi problemlərini qeyd etmişdir [381, s. 14]. Oxşar normaları ATƏT, NATO və s. təşkilatların, korrupsiya, insan alveri, terrorizm və s. ilə mübarizə üzrə qurumların da sənədlərində tapmaq mümkündür. Ancaq bu normalar hələ universal informasiya qanunvericiliyi demək deyil. Fikrimizcə, qeyd edilən normaları informasiya qanunvericiliyinə daxil etmək onun həcmi lazımsız şəkildə genişləndirəcəkdir və elmi cəhətdən əsaslı deyil. Əlbəttə, son nəticədə bu normalar da informasiya və bilik cəmiyyətində təhlükəsizliyin, insan hüquqları normalarının, sülh və ədalətin qorunmasına xidmət edir. Bununla belə, qeyd edilən normalar son məqsədi informasiya olmayan və daha çox vergi, cinayət hüququ sahələrinə aid ictimai münasibətləri tənzimləyir. Bu səbəbdən geniş mənada beynəlxalq informasiya qanunvericiliyində insan hüquqları normalarını araşdırmaq məqsədəuyğun deyil.

2.1.2. İnformasiya sferasında universal insan hüquqlarının əhatə dairəsi

Beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi özünün dar mənasında informasiya dövriyyəsində fəal olan və son məqsədi informasiya mübadiləsi olan ictimai münasibətləri tənzimləyir. Tənzimlənmə isə əksərən qarşılıqlı hüquq və azadlıqların təyin olunması, öhdəliklərin müəyyən edilməsi, yəni, insan hüquqları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu ictimai münasibətlərin əksəriyyəti (məsələn, internetdə insan hüquqları, rəqəmsal məsuliyyət, kibertəhlükəsizlik və s.) həm də beynəlxalq insan hüquqları hüququ sahəsində də öyrənilir. İnsan hüquqlarının beynəlxalq informasiya sferasına tətbiq edilə biləcək əsas universal standartlarını və bu standartların implementasiya istiqamətlərini, fikrimizcə, aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- İnsan hüquqları normaları – universal insan hüquqları sənədləri şəxsi həyatın toxunulmazlığı, informasiya hüquqları, ifadə azadlığı və s. hüquqları birbaşa tənzimləyir;

- İnformasiya və bilik cəmiyyətləri ilə bağlı normalar – bu normalar informasiya və bilik cəmiyyətində informasiya azadlığından başqa qabardılan digər əsas insan hüquqlarına dair tələbləri də ehtiva edir (məs., mədəni hüquqlar, yaradıcılıq hüququ, təhsil hüququ). İnformasiya cəmiyyəti üzrə beynəlxalq səviyyədə tanınmış ilk sənədlərdən biri “Böyük Səkkizlər”-in Okinava Sammitində qəbul edilmiş Qlobal İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Okinava Xartiyasıdır [382]. Xartiyanın müddəaları sonradan 2003-cü ildə Cenevrədə keçirilən İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinin nəticəsində qəbul edilmiş Prinsiplər Bəyannaməsində və Fəaliyyət Planında geniş formada əksini tapmışdır [415]. Müəlliflərdən M. Raboy qeyd edir ki, əslində, informasiya cəmiyyəti üzrə ümumdünya sammiti BMT-nin qlobal informasiya və kommunikasiya məsələlərini həll etmək istiqamətində üçüncü cəhdi idi. Belə ki, 1948-ci ildə Ümumdünya Bəyannaməsində informasiya axtarmaq, qəbul etmək və paylaşmaq insan hüququ kimi təsbit edilmişdi, 1970-ci illərdə dünya üzrə “Yeni İnformasiya və Kommunikasiya Quruluşu” üzrə uğursuz müzakirələr aparılmışdı [274, s. 181]. Sammitin son sənədləri ilə bağlı yekdillik olmasa da, iştirakçıların informasiya cəmiyyəti haqqında ümumi baxışını əks etmişdi [388, s. 138]. Sammitin növbəti mərhələsi isə 2005-ci ildə Tunisdə baş tutmuşdur və yeni sənədlər qəbul edilmişdir [519]. İnformasiya Cəmiyyəti üzrə BMT Qrupu [60] sammitin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. İkimərhələli sammitin baş tutmasında 2001-ci ildə BMT Baş Katibi Kofi Annan tərəfindən yaradılan İKT üzrə Operativ Qrupun böyük rolu olmuşdur [394, s. 107]. Sonrakı illərdə əsas fəaliyyət istiqamətlərini və sənədlərini sammitin öz saytıdan (<https://www.itu.int/net/wsis/index.html>) izləmək mümkündür.

- İnternet və yeni texnologiyalar ilə bağlı normalar – İnsanların oflayn – yəni, real həyatda olarkən malik olduqları hüquqlar, eyni həcmdə onlayn olan zaman da qorunmalıdır [444]. Bundan başqa, süni intellekt də rəqəmsal məkanda bir çox insan hüquqları ilə əlaqələnir [228, s. 78]. Bununla belə, BMT İnsan Hüquqları Şurası

tərəfindən yeni rəqəmsal texnologiyaların insan hüquqlarının qorunması sahəsində ciddi çətinliklərə yol açacağı və bu məsələnin xüsusi araşdırılmalı olması qəbul edilmişdir [458]. Bu istiqamətdə insan hüquqlarının tənzimlənməsinə İnternet İdarəçiliyi kontekstində də ciddi fikir verilmişdir. Bu səbəbdən kəşf olunduğu ilk dövrlərdən İnternet İdarəçiliyinin milli, regional və universal səviyyəsini araşdırmaq mümkündür [257, s. 546].

- Telekommunikasiya, KİV və mətbuat ilə bağlı normalar – media ilə bağlı bir çox insan hüquqları sənədlərini, xüsusilə informasiya azadlığının mediada tətbiqini, defamasiya, terrorizmlə mübarizə və s. əhatə edir. Media və KİV-in mühümlüyünü qabardan BMT Baş Məclisi hələ 1949-cu ildə xəbərlərin yayılması üzrə beynəlxalq konvensiya layihəsini müzakirə etmişdir [427]. 1950-ci ildə BMT radio dinləmək hüququnun Ümumdünya Bəyannaməsinin 19-cu maddəsinin tərkibinə aid olduğunu bəyan etmişdir [428]. 1952-ci ildə isə mətbuat və informasiya azadlığı istiqamətində fəaliyyəti çərçivəsində informasiya qurumları üçün Davranış Məcəlləsi layihəsi irəli sürülmüşdür [429]. Telekommunikasiya sahəsinin daha dərin tənzimlənməsi isə hazırda Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyi tərəfindən aparılır. BMT tərəfindən hələ 1978-ci ildə kütləvi informasiya və kommunikasiya sistemlərinin hərtərəfli inkişaf və informasiya yayımı üçün mühüm olduğu qeyd edilmişdir [432]. Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyinin Konstitusiyasının 1-ci maddəsində isə İttifaqın əsas məqsədləri sırasında informasiyaya keyfiyyətli çıxışın təmin edilməsi, dövlətlər arasında texnoloji nailiyyətlərin paylanması təsbit olunmuşdur [263].

- Dayanıqlı inkişaf üzrə normalar - əsasən BMT-nin “Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyin”-ndən qaynaqlanır [446]. İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən 2030 Gündəliyinin beynəlxalq insan hüquqları müqavilələrinə əsaslandığı vurğulanmışdır [456]. BMT Baş Məclisi tərəfindən isə 2030 Gündəliyinin icrasında informasiya cəmiyyəti inkişaf xüsusiyyətlərinin, elm və texnologiyanın ciddi rol oynadığı təsbit edilmişdir [448].

- Əqli mülkiyyət hüquqları üzrə normalar – bu normalar İKT-nin təsiri nəticəsində əqli mülkiyyət, xüsusilə də müəlliflik hüququ ilə informasiya hüquqları arasında dərinləşən ziddiyyətlərin təhlili üçün gərəklidir. Məsələn, üçüncü şəxslərin

əmtəə nişanına fikir bildirməsi hüququ ilə əmtəə nişanı sahibinin müstəsna istifadə maraqlarının toqquşması mümkündür [467, s. 2]. Həmçinin, informasiyaya ictimai çatım və konkret şəxsi müəlliflik hüquqları da bir-birinə zidd gələ bilər [310, s. 84]. Bu səbəblərdən dolayı beynəlxalq informasiya qanunvericiliyi çərçivəsində Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının Paris Konvensiyasını [264], Bern Konvensiyasının 1, 2 və 2bis maddələrini [75], Roma Konvensiyasının 1-ci və 15-ci maddələrini [102] araşdırmaq mühümdür. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı isə müəlliflik hüquqlarının tənzimlənməsi üzrə normaları “Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektlərinə Dair Saziş”də (TRİPS Sazişi) əqli mülkiyyət hüquqlarının həcmi ilə bağlı II hissənin I bölməsində bəyan etmişdir [140].

Təqdim edilmiş siyahıdan da görüldüyü kimi, beynəlxalq informasiya məkanında insan hüquqları normaları tək-cə informasiya azadlığından və BMT-nin insan hüquqları sənədlərindən ibarət deyil. Bir sıra digər təşkilatların da informasiya sferasında insan hüquqlarına bilavasitə aidiyyəti olan normalar vardır. Bununla belə, informasiya sferasında əsas universal insan hüquqları normaları BMT və onunla əlaqəli təşkilatlar tərəfindən tənzimlənilir. Bu təşkilatlar “BMT sistemi” və ya “BMT təşkilatları ailəsi” adlanır [376, s. 118]. BMT ailəsi BMT fondlarını, proqramlarını, ixtisaslaşmış qurumlarını və digər əlaqəli təşkilatları ehtiva edir, onun fəaliyyəti isə Koordinasiya üzrə Baş İdarə Heyəti tərəfindən tənzimlənilir [505, s. 30]. Ancaq BMT ailəsi ilə BMT sisteminin əhatə dairəsini fərqləndirən müəlliflər də vardır [374, s. 88]. BMT ailəsinə daxil olan qurumların insan hüquqları üzrə fəaliyyəti müəyyən bir sistemin daxilindədir, ancaq quruluşca pərakəndədir. Bununla belə, BMT ailəsi daxilində insan hüquqları üzrə UNESCO-nun fəaliyyəti digərləri ilə müqayisədə daha qabaqcıl və innovativdir. Sistem daxilində pərakəndəlik isə BMT-nin keçmiş baş katibi Kofi Annanın apardığı islahatlarla bağlıdır. Kofi Annan tərəfindən 1997-ci ildə təklif edilmiş islahatlar paketi nəticəsində BMT-nin əsas fəaliyyət istiqamətləri sülh və təhlükəsizlik, iqtisadi və sosial məsələlər, humanitar məsələlər, inkişaf və əməkdaşlıq olmaqla dörd istiqamətə bölünmüşdür [380]. K. Annanın “BMT-nin Yenilənməsi: İslahat üçün Proqram” layihəsində isə insan hüquqlarının BMT-nin bütün fəaliyyət istiqamətlərinə və bütün sahələrə aid edilməli olduğu qeyd edilmişdir

[523, s. 63]. Fikrimizcə, insan hüquqlarının bu cür geniş spektrə aid edilməsi özlüyündə müxtəlif sahələrə, o cümlədən informasiya sferasına insan hüquqları yanaşmasının əsasını qoymuşdur. BMT islahatları çərçivəsində müxtəlif sahələrə insan hüquqlarının tətbiqi kimi ciddi bir yük İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissara – konkret olaraq Meri Robinsona həvalə edilmiş, Komissarlıq tərəfindən insan hüquqları istiqamətində BMT ailəsinin bütün qurumları ilə, o cümlədən, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı kimi “Bretton-Vuds anlaşması qurumları” ilə əməkdaşlıq qurulmuşdur [232, s. 299].

2.1.3. BMT insan hüquqları sistemi və informasiya qanunvericiliyi

İnformasiya sferasında insan hüquqlarının universal standartlarını dərinədən başa düşmək üçün BMT-nin insan hüquqları sistemini anlamaq lazımdır. İnformasiya sferasına aid insan hüquqları normaları BMT-nin həm adət hüququ normalarında, həm konvensiyalarında tapıla bilər. İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Billə qoşulmayan dövlətlər belə adət hüququ üzrə insan hüquqları tələblərinə riayət etməlidir. Bundan başqa, BMT-nin insan hüquqları üzrə digər on konvensiyasında da informasiya azadlığı ilə bağlı normalar tapmaq mümkündür. Bu konvensiyalara əlavə olaraq düzəliş hüququ ilə bağlı beynəlxalq konvensiya, Elmi və texniki inkişafın sülh maraqlarında və bəşəriyyətin xeyri üçün istifadə edilməsi üzrə Bəyannamə [431], İnsan hüquqlarının təbliği və qorunması üzrə milli qurumlar haqqında Bəyannamə [436], 2030 Gündəliyi və digər sənədlərdə də əlaqəli normalar ehtiva edilir. Ümumilikdə, BMT-nin insan hüquqları üzrə fəaliyyəti üç istiqamətdə aparılır: informasiya, təhlil və siyasətin inkişafı; insan hüquqları qurumlarına və orqanlarına dəstəyin verilməsi; insan hüquqlarının təbliği və qorunması [497, s. 94]. BMT-nin insan hüquqlarının qorunması üzrə mexanizmləri isə kifayət qədər mürəkkəbliyi ilə seçilir. Nizamnamə qurumlarının, demək olar ki, hamısı insan hüquqları ilə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqədar olan tövsiyə xarakterli xeyli sənəd qəbul etmişlər. BMT-nin Baş Məclisi informasiya xarakterli ayr-ayrı insan hüquqları ilə bağlı (məs. həqiqət hüququ ilə bağlı qətnamə [443], rəqəmsal dövrdə gizlilik hüququ ilə əlaqədar qətnamə [445], insan hüquqları təhsili üzrə qətnamə [439] və s.), həm də informasiya

cəmiyyətdə ümumi insan hüquqları məsələləri üzrə (dayanıqlı inkişafda İKT-nin rolu [447], qlobalizasiyanın insan hüquqlarına təsiri [438] və s.) onlarla qətnamə qəbul etmişdir. Təhlükəsizlik Şurası birbaşa informasiya xarakterli insan hüquqlarına toxunmasa da, ümumi sülh, təhlükəsizlik kimi vacib məsələlər üzrə əsas normaları təsbit etmişdir. Eyni fikirləri İqtisadi və Sosial Şuraya da aid etmək mümkündür. ECOSOC-un informasiya sferasında insan hüquqlarına təsir edə biləcək bir sıra sənədləri – təhsil və dayanıqlı inkişafın əlaqəsi [423], kibercinayətlərə qarşı mübarizə [424] və s. üzrə qətnamələri mövcuddur. Nizamnamə orqanları arasında geniş fəaliyyət dairəsinə malik İnsan Hüquqları Komissiyası mühüm yer tutmuşdur. Dövlətlərin İnsan Hüquqları Komissiyasına üzv olmaqda məqsədləri insan hüquqlarını gücləndirmək yox, özlərini tənqiddən qorumaq və digərlərini tənqid etmək olduğuna görə Komissiya ləğv edilmişdir və onun əsasında İnsan Hüquqları Şurası yaradılmışdır [247, s. 770]. İnsan Hüquqları Şurası da öz növbəsində həm konkret insan hüquqları ilə bağlı (məs., inkişaf hüququ [462], ifadə azadlığı [452], təhsil hüququ [460] və s.), həm də ümumi insan hüquqları məsələləri ilə bağlı (məs., internetdə insan hüquqları [257], korrupsiyanın insan hüquqlarına mənfi təsiri [459] və s.) xeyli sənədləri vardır. Ancaq Şuranın insan hüquqları üzrə fəaliyyət mexanizmləri daha genişdir. Şuranın yaradılması haqqında qətnamə ilə eyni zamanda Universal Dövri İcmal (Universal Periodic Review) adlı proses də yaradılmışdır [441]. Universal Dövri İcmal prosesi insan hüquqları üzrə nizamnamə və müqavilə mexanizmlərindən tam kənar və onları təkrarlamamaq üzrə təşkil edilmişdir. Dövri İcmal bütün dünya dövlətləri üzrədir, lakin onların insan hüquqlarını necə implementasiya etməsini, yəni, onların öhdəliklərini istintaq formasında araşdırmır. Bu mənada Universal Dövri İcmal dövlətlərdəki vəziyyətin öyrənilməsinə daha yumşaq yanaşır. Universal Dövri İcmalın üç mərhələsi fərqləndirilir: ölkədə insan hüquqları üzrə vəziyyətin öyrənilməsi və BMT üzv dövlətləri ilə bu istiqamətdə müzakirələr, tövsiyələrin implementasiyası və növbəti baxışlar zamanı tövsiyələrin icrasının yoxlanılması [250, s. 4]. Şuranın nəzdində insan hüquqları ilə bağlı Məsləhət Komitəsi fəaliyyət göstərir. Şura 2007-ci ildə şikayət prosedurları üzrə iki cür işi qrup – Kommunikasiya üzrə İşçi Qrup və Vəziyyətlər üzrə İşçi Qrup yaratmışdır. Hər iki

qrupun işi bütün dövlətləri əhatə etməklə, fərdi və qrup şəklində şikayətlərə baxa bilir. Ancaq şikayətlərə baxılma proseduru ictimaiyyətə açıq olmadığına görə və şikayət mexanizmində şikayət olunan dövlətə də müəyyən səlahiyyətlər verdiyinə görə işçi qruplar tənqid edilir [284, s. 203]. İşçi Qruplar İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən xüsusi prosedur mandatlarına yardım edir. Xüsusi prosedura əsasən, bir sıra ekspertlərə konkret insan hüquqları sahəsini təhlil etmək, habelə şikayətləri araşdırmaq üçün tematik mandat, digər ekspertlərə isə konkret ölkələr üzrə şikayətləri və insan hüquqları pozuntularını araşdırmaq üçün coğrafi mandat verilmişdir [378, s. 12]. BMT-nin insan hüquqları üzrə digər nizamnamə və müqavilə mexanizmlərindən fərqli olaraq hər iki növ mandat sahibləri tamamilə dövlətlərdən və hökumətlərdən asılı deyildir [216, s. 171]. Bu mənada informasiya sferasında insan hüquqlarının inkişafını biz İfadə və Fikir Azadlığı üzrə Xüsusi Məruzəçinin daha ətraflı və müstəqil araşdırmalarında görə bilərik.

İnformasiya sferasında beynəlxalq qanunvericilik üçün insan hüquqlarının müqavilə mexanizmləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müqavilə mexanizmləri komitə adlanır, onların sayı 9-dur (10-cu - üstəgəl İşgəncələrin Qarşısının Alınması üzrə Alt Komitə) və aid olduğu konvensiya, yaxud da İqtisadi və Sosial Şura tərəfindən yaradılmışdır [385, s. 66]. Komitələrin də fəaliyyəti kifayət qədər genişdir. Bura həm şikayətlərə baxma, həm insan hüquqlarının implementasiyası və düzgün qorunması üçün rəylərin verilməsi, həm də nəzarət-yoxlama və hesabatların araşdırılması və s. aiddir. Bu baxımdan İnsan Hüquqları Komitəsinin, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitənin və digərlərinin informasiya sferasında insan hüquqlarının tənzimlənməsi üçün rolu müstəsnaadır. Bundan əlavə, BMT-nin sistemində daxil olan bir sıra digər təşkilatlar və qurumlar da vardır ki, onlar da insan hüquqları sahəsində geniş fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, UNESCO informasiya və bilik cəmiyyəti üzrə beynəlxalq fəaliyyətdə yaxından iştirak edir. ÜTT, ÜƏMT və digərləri də öz sahələri üzrə informasiya sferasını tənzimləyirlər. Ancaq bu zaman bürsə təşkilatlar var ki, onlar öz qərarlarını BMT Baş Məclisi vasitəsi ilə almır, özləri müstəqil şəkildə qəbul edir. BMT sistemində daxil olan Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı, ÜƏMT və b. öz qanunvericilik orqanları və

idarəçilik quruluşu olan təşkilatlardır. Digər tərəfdən isə BMT sisteminin fəaliyyəti bir çox beynəlxalq QHT-lər tərəfindən də müşayiət olunur. QHT-lərin məruzələri dəqiqlik, müstəqillik və bitərəflik kimi xüsusiyyətlərə malik olur. Ancaq insan hüquqları sahəsində QHT-lər vahid araşdırma və faktları aşkaretmə metodologiyasının olmamasına görə tənqid də olunurlar. Bununla belə, insan hüquqları pozuntuları ilə BMT-yə bütün dünya üzrə məlumatların çatdırılmasında QHT-lərin rolu əvəzsizdir. Xüsusilə insan hüquqları məsələlərində QHT-lər BMT qanunvericilik sistemində ciddi mövqeyə malikdirlər. BMT-nin insan hüquqları üzrə, demək olar ki, bütün nəzarət mexanizmləri, xüsusi məruzəçilər və ekspertlər öz fəaliyyətlərində QHT-lərdən təqdim olunan məruzələrə əsaslanırlar [303, s. 376]. Belə QHT-lərdən “Article 19”, “Center for Economic and Social Rights” və digərləri təkcə insan hüquqları pozuntuları ilə məşğul olmur, həmçinin müstəqil şəkildə insan hüquqlarının düzgün başa düşülməsi və qorunması üzrə də elmi təhlil işləri aparır. Bu mənada qurumların BMT ailəsinə necə və hansı formada üzv olması, BMT-dən hansı asılılıqda olması sual yaradır. Tədqiqatçılardan P. Hant (Paul Hunt) bu səbəbdən dolayı BMT ilə BMT ailəsinə daxil olan qurumların insan hüquqları fəaliyyətini vahid sistem hesab etmir. Onun fikrincə, BMT özü insan hüquqları üzrə işində əsas ada, digər təşkilatlar isə bu ada ətrafında olan, ancaq müstəqil qərarlar qəbul edən və müstəqil fəaliyyət istiqamətləri seçən kiçik arxipelaq adalarına bənzəyir [329, s. 537-538]. Həqiqətən də, müasir informasiya cəmiyyəti xüsusiyyətlərini və informasiya sferasında insan hüquqlarının çoxşaxəli inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq biz də deyə bilərik ki, BMT nizamnamə və müqavilə qurumları heç də bütün normaları müəyyən etmir. Bu mənada P.Hantun fikirlərini ümumilikdə qəbul edə bilərik. Ancaq unutmalı deyilik ki, bütün BMT sistemini gözümüzün önündə canlandırdıqda sistemin elementləri arasında qanunauyğunluqları aşkar edə bilərik. Bu səbəbdən danimarkalı ekspert Morten Kjaerum BMT sisteminin günəbaxan gülü formasında nəzərdən keçirilməsini təklif edir. Onun fikrincə, İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissar və Ümumdünya Bəyannaməsi gülün mərkəzində yerləşir, digərləri isə əməkdaşlıq, partnyorluq və inteqrasiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir [396, s. 45-46]. Başqa sözlə, BMT sistemi və onun əsas hissələri xaotik şəkildə deyil, müəyyən vahid

istiqamətdə işləyir. Kiçik “adalar” nə qədər müstəqil olsalar da, onlar daim BMT müzakirələrində iştirak edir və mövqelərinin qəbul edilməsinə nail olurlar. Digər tərəfdən isə BMT Baş Məclisi, Təhlükəsizlik Şurası və digər mərkəzi qurumlar bütün BMT sistemi üçün kompas rolunu oynayır.

2.2. İnformasiya sahəsində Avropa regional insan hüquqları normaları

2.2.1. Regional mexanizmlərin mahiyyəti

İnformasiya sferasında beynəlxalq integrasiya təkcə qlobal səviyyədə deyil, regional miqyasda da gedir. Bu baxımdan regional informasiya münasibətlərinin də hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirmək və bu tənzimlənmədə regional insan hüquqları normalarının rolunu öyrənmək məqsədəuyğundur. Getdikcə daha çox hallarda informasiyanın insan hüquqlarının mərkəzi aspekti rolunu oynadığına şahid oluruq [332, s. 138]. Bu baxımdan dünyanın bütün qitələrində və regionlarında mövcud olan informasiya münasibətlərinə universal insan hüquqları normaları şamil edilir. Bundan əlavə, hər bir region üzrə lokal xarakterli xüsusiyyətləri və maraqları özündə əks etdirən regional insan hüquqları normaları da informasiya münasibətlərinə tətbiq edilə bilər. İnsan hüquqlarının qorunması və implementasiyası nöqtəyi-nəzərindən də regional insan hüquqları mexanizmlərinin olması, həmin region üzrə insan hüquqları ilə bağlı məsələlərə daha fəal və sürətli reaksiya verməsi daha uyğundur. İnsan hüquqları üzrə regional mexanizmlər özlüyündə insan hüquqlarının qloballaşmasının nəticəsidir. Digər sözlə, insan hüquqları heç bir dövlətin daxili məsələsi deyil və regional mexanizmlər milli səviyyədə beynəlxalq normaların təmin edilməsinə şərait yaradır [319, s. 102]. Eyni zamanda regional insan hüquqları mexanizmləri ayrı-ayrı ərazilərin fərqli mənəvi-etik xüsusiyyətlərini də təcəssüm etdirir. Məsələn, bir sıra Asiya dövlətləri insan hüquqlarının “Asiya dəyərləri”ndən bəslənərək onları “Qərb dəyərləri”ndən fərqləndirir və bu ərazidə təşkil olunacaq insan hüquqları qurumunun Asiya dəyərlərinə uyğun olmasını şərt göstərir [390, s. 79]. Bu mənada regional mexanizmlər həm də insan hüquqlarının müxtəlif mənalarda başa düşülməsi və müxtəlif mənalarda tətbiq edilməsi ideyalarına

əsaslanır. Regional insan hüquqları mexanizmlərinin yaradılması BMT tərəfindən də alqışlanır. Hələ 1981-ci ildə Baş Məclisi öz qətnaməsində regional insan hüquqları mexanizmlərinin mühümlüyünü vurğulamış və hələ belə mexanizmlərin olmadığı regionlarda üzv dövlətlərə müvafiq addımlar atmağı tövsiyə etmişdi [433]. 1982-ci ildə isə BMT və regional insan hüquqları təşkilatları arasında insan hüquqlarının təbliği və qorunması məqsədilə informasiya mübadiləsinin mühümlüyünü vurğulamışdır [434]. Müasir dövrümüzdə regional insan hüquqları mexanizmləri dünyanın eyniadlı müxtəlif qitələri və əraziləri üzrə səpələnmişdir. Bura Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, ATƏT, MDB, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Afrika İttifaqı Təşkilatı, Ərəb Dövlətləri Liqası, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı, ASEAN və b. aiddir. BMT bu təşkilatların BMT qurumları ilə insan hüquqları sahəsində əməkdaşlığı və onların da universal insan hüquqları normalarını təbliğ etdiyini yüksək qiymətləndirmişdir [440]. Regional insan hüquqları təşkilatları əsasən, II Dünya müharibəsindən sonra yaranmış, özlərinə məxsus insan hüquqları normalarını təsbit edərkən BMT Nizamnaməsi və Ümumdünya Bəyannaməsindən yararlanmışlar [481, s. 11]. Fikrimizcə, regional qurumlar təkcə BMT sənədlərindən deyil, həm də BMT-nin beynəlxalq təşkilat kimi strukturundan da ciddi bəhrələnmişlər. Belə ki, Avropa Şurası, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Afrika İttifaqı Təşkilatı kimi insan hüquqları qurumlarının inzibati strukturu BMT sisteminin “günəbaxan” strukturu çox oxşardır. Ekspertlərdən M. Evans qeyd edir ki, insan hüquqları üzrə həтта ən ümumi xəritənin çəkilməsi belə bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən milli, subregional, regional və beynəlxalq miqyasda olan külli miqdarda təşkilatların olduğunu göstərir [239, s. 1]. Digər tərəfdən, beynəlxalq insan hüquqları tarixində 1970-ci illər müasir insan hüquqları inqilabı, 1990-cı illər isə insan hüquqlarının həqiqi qlobal xarakter aldığı dövr hesab edilir [325, s. 6]. Fikrimizcə, bu dövrlərin müvafiq regional mexanizmlər üzərində də təsiri olmuşdur. Ancaq bu təşkilatların hamısı insan hüquqları sahəsində yüksək keyfiyyətli və ətraflı iş təqdim edə bilmirlər. Məsələn, ASEAN təşkilatı ayrıca insan hüquqları məhkəməsinə malik olmadığından pozuntularla effektiv mübarizə apara bilmir. Afrika İttifaqı Təşkilatında isə belə bir məhkəmə olsa da, onun fəaliyyəti geniş deyil və yurisdiksiyası ilə bağlı problemlər vardır. Məhkəmə İnsan və

Xalqların Hüquqları haqqında Afrika Xartiyasında təsbit edilən hüquqların müdafiəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Afrika Komissiyası Xartiyanın unikal təbiətini, digər dar əhatəli regional insan hüquqları sənədlərindən fərqli olaraq həm insanların, həm də xalqların hüquqlarını ehtiva etdiyini qeyd etmişdir [236, s. 24]. Ancaq məhkəmənin bu unikal sənədin tələblərini təmin etməsi şübhə doğurur. Bir tərəfdən, məhkəməyə hər hansı dövlətdən fərdi və qrup şəklində şikayətlərin verilməsi üçün həmin dövlətin Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıması tələb olunur, digər tərəfdən isə dövlət rəhbərləri və bir sıra vəzifəli şəxslərin immuniteti təsbit edilmişdir [214, s. 48].

Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları üzrə əsas universal mexanizmləri cəmləşdirən BMT sistemində də insan hüquqları üzrə universal məhkəmə yoxdur. Regional məhkəmə və ədalət mühakiməsi qurumları isə ərazi yurisdiksiyasının dairəsindən çətinliklə kənara çıxa bilirlər. Əlbəttə, BMT-nin nizamnamə və müqavilə əsaslı insan hüquqları mexanizmləri kvazi-məhkəmə funksiyalı olub insan hüquqları pozuntularını araşdırma bilər. Ancaq onları universal məhkəmə qurumu ilə eyniləşdirmək düzgün deyil. Fikrimizcə, BMT çərçivəsində universal insan hüquqları məhkəməsinin təşkilinə və bu məhkəmənin öz fəaliyyətində regional məhkəmələri uzlaşdırmasına ehtiyac vardır. Tədqiqatçılardan bir qrupu Ümumdünya İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yaradılmasını və bu məhkəmənin öz işində əsas insan hüquqları müqavilələrini rəhbər tutmasını təklif edir [474, s. 460]. Universal məhkəmənin yaradılması müəyyən mənada Aİ-nin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına (AİHK) qoşulması prosesinə bənzəyir. Belə ki, Lissabon Müqaviləsi Aİ-nin AİHK-a qoşulmasını məcburi etsə də, 2014-cü ildə Aİ-nin Ədalət Məhkəməsi buna etiraz etmişdir, hal-hazırda isə Aİ-nin Parlamentində qoşulma prosesi ilə bağlı sonsuz müzakirələr gedir [288, s. 97]. Bu anlamda, ümumdünya məhkəməsinin yaradılması da çətin və çoxşaxəli bir iş olacaqdır. Belə bir məhkəmənin təşkili o deməkdir ki, müxtəlif beynəlxalq qurumların insan hüquqları üzrə fəaliyyətindən də həmin məhkəməyə şikayət vermək mümkün olacaqdır. Başqa sözlə, bütün insan hüquqları təşkilatları üzərində universal yurisdiksiyalı məhkəmənin olması mübahisəli məsələdir, ancaq mümkündür.

Bütün bu çətinliklər bizə onu deməyə əsas verir ki, regional informasiya qanunvericiliyi və insan hüquqları normaları dünyanın bütün qitələrində heç də eyni dərəcədə uğurla qorunmur. Fikrimizcə, bu istiqamətdə Avropa Şurası və Avropa İttifaqı digərlərindən daha keyfiyyətli nəticələr göstərə bilər. Avropa regionunu əhatə edən bu iki təşkilat ayrı-ayrılıqda respublikamızın informasiya sferasında qanunvericiliyinə öz töhfələrini vermişlər. Həm Avropa Şurası, həm də Avropa İttifaqı müstəqilliyimizin bərpasından sonra respublikamızın insan hüquqları sahəsindən ən yaxın partnyorları olmuşdur. Ölkəmizin coğrafi-strateji mövqeyi də insan hüquqları baxımından onu Avropa Şurası (AŞ) və Avropa İttifaqı (AI) ilə yaxınlaşdırır. Bu səbəblərdən dolayı hesab edirik ki, digər regional qurumlardan daha çox Avropa Şurası və Avropa İttifaqının informasiya sahəsində tənziometmələrini və insan hüquqları üzrə fəaliyyətini araşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

2.2.2. Avropa Şurası

Avropa Şurası (AŞ) çərçivəsində informasiya dövryyəsi ilə əlaqədar insan hüquqlarının ən tanınmış normaları Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (AIHK) müvafiq maddələri və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AIHM) qərarları ola bilər. Ancaq informasiya xarakterli normaları əhatə edən Avropa Şurası sənədləri və mexanizmləri çoxdur. Avropa Şurası informasiya cəmiyyətində insan hüquqları təbliğini və təşviqatını aparan ən fəal təşkilat olmuşdur [511, s. 370]. Özünün 1949-cu ildə qəbul edilmiş nizamnaməsində məqsədləri sırasında Avropa Şurası demokratiyanın əsasını təşkil edən fərdin azadlığı, siyasi azadlıq və hüquq qaydasına sadıqlıyını təsbit etmişdir [489]. Bu səbəbdən Avropa Şurasının hazırkı qanunvericilik və ədalət mühakiməsi fəaliyyəti insan hüquqları, demokratiya və hüquq qaydası istiqamətlərində cəmləşdirilib. Əslində, insan hüquqları, demokratiya və hüquq qaydası prinsipləri nizamnamədə preambulada və 3-cü maddədə kifayət qədər yaygın şəkildə göstərilmişdir [476, s. 29]. Hər bir halda qeyd olunan üç məfhumu müasir Avropa Şurasının əsas konstitusional dəyərləri və məqsədləri kimi qəbul etmək mümkündür. Müasir Avropa Şurasının siyasi mandatı – yəni, siyasi kursu 2005-ci ildə Varşavada keçirilən sammitdə müəyyən edilmişdir:

- 1) İnsan hüquqları, plüralist demokratiya və hüquq qaydasının qorunması;
- 2) Avropanın mədəni fərdilik və müxtəlifliyinin inkişafına dəstək və təbliğatın aparılması;
- 3) Avropa cəmiyyətinin üzləşdiyi problemlərə (ksenofobiya, dözümsüzlük, terrorizm və s.) ümumi həll yolları tapmaq;
- 4) Siyasi, qanunvericilik və konstitusional islahatlar vasitəsi ilə Avropada demokratik stabilliyi möhkəmləndirmək [395, s. 5].

İnformasiya sferasında insan hüquqları ilə bağlı AŞ-nın bir sıra birbaşa aidiyyəti olan, həmçinin dolayısı ilə insan hüquqlarına əlaqəsini olan xeyli konvensiyaları vardır. Onların içində həm İnformasiya cəmiyyəti xidmətləri üzrə informasiya və əməkdaşlıq haqqında Konvensiya [267], Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında Konvensiya [265], Rəsmi sənədlərə çıxış haqqında Konvensiya [268], həm də informasiya dövriyyəsi ilə əlaqədar ictimai münasibətlərə tətbiq oluna biləcək Kibercinayətlər haqqında Konvensiya [266], Peyk vasitəsilə transsərhəd yayımlanma çərçivəsində müəllif hüququ və əlaqəli hüquqlar üzrə məsələlərə dair Avropa Konvensiyası [294], Transsərhəd televiziya haqqında Avropa Konvensiyası [293] və s. mövcuddur. Bundan əlavə, Avropa Şurasının inzibati strukturuna daxil olan bir sıra orqanları da vardır ki, onların da informasiya sferasının tənzimlənməsi ilə əlaqədar mühüm funksiya və normativ-hüquqi aktları vardır. Avropa Şurasının rəsmi elektron saytıdan (<https://www.coe.int/en/web/about-us/structure>) göründüyü kimi, Avropa Şurasının strukturu Baş Katiblik, Nazirlər Komitəsi, Parlament Assambleyası, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, İnsan Hüquqları üzrə Komissar, QHT-lər Konfransı, və hökumətlərarası əməkdaşlıq formalarından ibarətdir. Hökumətlərarası əməkdaşlıq formaları əsasən, rəhbər komitələr və ad hoc komitələr formasında olur və bu komitələrin informasiya sferasının tənzimlənməsində, yeni qanunvericilik metodologiyası və elmi istiqamətlərin tədqiqatında rolu böyükdür. Bunu Avropa Şurasının yubileyi ilə əlaqədar olaraq Baş Katib tərəfindən Avropa Şurasında islahatlar ilə bağlı Nazirlər Komitəsinə təqdim etdiyi məruzəsində də görə bilərik [414]. Baş Katibin məruzəsində ümumilikdə Avropa Şurası qarşısında duran

problemlər (o cümlədən, İnternet İdarəçiliyi, fikir və ifadə azadlığı) göstərilmiş və müvafiq təşkilati islahatlar təklif edilmişdir. Bu təkliflər əsasında Nazirlər Komitəsi keçirdiyi büdcə iclasında həm də insan hüquqları, hüquq qaydası və demokratiya istiqamətlərində hökumətlərarası əməkdaşlığın yeni formalarını ehtiva edən 2020-2021-ci illər üçün büdcə və proqram layihəsi hazırlamışdır [392]. Layihə ilə əlaqədar aparılan müzakirələrin sonunda Nazirlər Komitəsi ikiillik büdcə və proqram layihəsini qəbul etdiyini qətnamə ilə təsdiqləmişdir [419]. Təsdiq edilmiş proqram çərçivəsində 1 nömrəli cədvəldə birbaşa informasiya sferası və insan hüquqları ilə bağlı hökumətlərarası əməkdaşlıq formaları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Komitə (CDHH):

- AIHK Sistemi üzrə Ekspertlər Komitəsi (DH-SYCS)

- Bioetika üzrə Komitə (DH-BIO)

2. Media və İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Rəhbər Komitə (CDMSI):

- İfadə Azadlığı və Rəqəmsal Texnologiyalar üzrə Ekspertlər Komitəsi (MSI-DIG)

- Media Mühiti və İslahat üzrə Ekspertlər Komitəsi (MSI-REF)

3. Süni İntellekt üzrə ad hoc Komitə (CAHAI).

İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Komitənin informasiya ilə bağlı insan hüquqlarına dair ən yaxşı sənədi, fikrimizcə, ifadə azadlığı ilə digər hüquqların əlaqəsi haqqında təlimat kitabçasıdır [354]. Təlimatda ifadə azadlığının, demək olar ki, bütün hüquqlara, xüsusilə də şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı, vicdan azadlığı, düşüncə azadlığı, siyasi hüquqlar, media sferasında hüquqlar, ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi və s. ilə əlaqələri göstərilmişdir. Təlimat onu deməyə əsas verir ki, ifadə azadlığı və onun tərkib hissəsi olan informasiya hüquqları və azadlıqları ilə digər hüquqların da əlaqələrini araşdırmağa ehtiyac vardır. Bu əlaqələrin öyrənilməsi informasiya və bilik cəmiyyətlərinin təşəkkülü dövründə xüsusilə mühümdür.

Qeyd etməliyik ki, təkcə yuxarıda göstərilən qurumlar yox, həm də hüquq qaydası və demokratiya istiqamətində ixtisaslaşmış orqanlar da informasiya sferasında insan hüquqları ilə bağlı öz səlahiyyətləri daxilində müəyyən işlər görürlər. Bu orqanların ümumi siyahısını Avropa Şurasının inzibati qurumlar sistemindən də

görmək mümkündür [15]. İnzibati cəhətdən AŞ Katibliyinə bir neçə direktorluqlar və ayrı-ayrı orqanların katiblikləri daxildir ki, onlar AŞ-nin müxtəlif orqanlarının həyata keçirdiyi fəaliyyəti inzibati cəhətdən uzlaşdırırlar. Avropa Şurasının Katiblik ofisinin də öz daxili təbəçiliyi üzrə qurulmuş sistemi mövcuddur [16]. Katibliyə təbəşöbələrdən biri də Proqramlar üzrə Baş Direktorluq Ofisidir. Bu ofisin tabeliyində İnsan Hüquqları və Hüquq Qaydası üzrə Baş Direktorluq və Ümumi Demokratiya üzrə Baş Direktorluq fəaliyyət göstərir. İnzibati cəhətdən Avropa Şurasının kurasiyasında olan və Avropa Şurası sistemində daxil olan (BMT sistemi kimi) Avropa Şurası İnkişaf Bankı, Korrupsiyaya Qarşı Dövlətlər Qrupu və bir sıra başqa yarımüstəqil digər təşkilatlar da vardır. Onların sırasında xüsusilə Hüquq Vasitəsilə Demokratiya Uğrunda Avropa Komissiyası (Venesiya Komissiyası) Avropa Şurasına üzv dövlətlərdə (Azərbaycan da daxil olmaqla) milli qanunvericiliyin inkişafı prosesinə dəstək göstərir [18]. Avropa Şurası insan hüquqları sferasında xarici əlaqələrini də genişləndirir və bu sahədə BMT, Aİ, Amerika Dövlətləri Təşkilatı onun ən yaxın partnyorları hesab edilir. Bu anlamda qeyd olunan Proqram hökumətlərarası komitələrin tərkibində Aİ, BM və digər təşkilatların, habelə müşahidəçi statuslu dövlətlərin nümayəndələrinin də iştirakına icazə vermişdir. Avropa Şurasının işində və qərarlarının qəbulunda QHT-lərin də rolu böyükdür. QHT-lər Avropa Şurası çərçivəsində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) Birbaşa və ya məhkəmələrdə işləri vasitəsilə insan hüquqları pozuntuları ilə mübarizə;
- 2) Hüquqları pozulmuş şəxslərə birbaşa yardım etmə;
- 3) Milli, regional və beynəlxalq hüquqda dəyişikliklərə dəstək göstərmə;
- 4) Belə dəyişiklikləri ehtiva edən normaların hazırlanması;
- 5) Əhali arasında insan hüquqları üzrə bilikləndirmə insan hüquqlarına hörməti təbliğ etmə [343, s. 197].

İnsan hüquqları sferasında Avropa Şurasının digər əhəmiyyətli qurumu İnsan Hüquqları Komissarıdır. İnsan Hüquqları Komissarı müstəqil, qeyri-məhkəmə orqanı kimi 1999-cu ildə yaradılmışdır və əsas vəzifəsi insan hüquqları istiqamətində maarifləndirmə, insan hüquqlarına hörmət və təhsilin təbliğatıdır [476, s. 296].

Komissar üzv dövlətlərlə ciddi işləyir, konkret məsələlər üzrə rəylər və tövsiyətlər hazırlayır. Komissarın informasiya sferasında əhəmiyyətli ən son tövsiyəsi “Süni İntellekti Qutudan Çıxarma: İnsan Hüquqlarını Qorumaq üçün 10 Addım” adlanır [506]. Tövsiyə ümumilikdə süni intellektin insan hüquqları sferasında yaratdığı şəffaflıq, verilənlərin qorunması və gizlilik, ayrı-seçkilik kimi məsələlərə həsr edilmişdir. Komissar tərəfindən informasiya xarakterli insan hüquqlarına dair bir neçə rəy də verilmişdir. Əsas rəylər qismində uşaqların rəqəmsal dövrdə qorunması [327], insan hüquqlarının süni intellektin mənfi təsirlərindən qorunması [328], insan hüquqları sferasında sosial medianın rolu [326] üzrə rəylərini göstərə bilərik.

Qanunvericilik cəhətdən Avropa Şurasının ən fəal orqanları qismində isə Nazirlər Komitəsi ilə Parlament Assambleyasını (AŞ PA) qəbul etmək olar. Hər iki orqanın tərkibində insan hüquqları ilə bağlı konkret təbə qurumlar da vardır. Digər sahələrdə olduğu kimi, həm Nazirlər Komitəsinin, həm AŞ PA-nın informasiya sferası, informasiya cəmiyyəti, rəqəmsal mühit, ifadə azadlığı kimi məsələlər üzrə də kifayət qədər qətnamələri və tövsiyələri vardır. Xüsusilə, Nazirlər Komitəsinin üzv dövlətlərdə konkret insan hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi ilə bağlı, habelə informasiya sferasının təminatı ilə əlaqəli onlarla qətnaməsi vardır. İnzibati cəhətdən Avropa Şurasının Katibliyi və baş direktorluqlar tərəfindən aparılan uzlaşdırma işi informasiya sferasında insan hüquqları məsələlərini ayrıca araşdırmağa imkan yaradır. Bundan başqa, Avropa Şurasının onlayn resurslar bazası [14] və onlayn kitab mağazası [17] da fəaliyyət göstərir ki, burada ifadə azadlığı, süni intellekt, informasiya cəmiyyəti və s. mövzularda ətraflı qanunvericilik və tədqiqat bazasını ehtiva edən materiallar vardır. Bu materialları şərti şəkildə üç qrupa - ənənəvi informasiya hüquqları və azadlıqlarına, KİV və mediaya aid, informasiya cəmiyyətinə aid, yeni texnologiyalar, rəqəmsal mühit və internetə aid olaraq ayıra bilərik. Ənənəvi ifadə azadlığı, informasiya hüquqları və azadlıqları ilə bağlı tədqiqat və qanunvericilik qeyd olunan hər üç istiqamət üçün əsas normativ baza rolunu oynayır və daha uzunmüddətli tarixə malikdir. Bu qrupda biz dövlət orqanları tərəfindən informasiyaya ictimai çıxış haqqında [399], nifrət nitqi haqqında [400], gender bərabərliyi və media [405], mediada plüralizm və şəffaflıq haqqında [408],

rəsmi sənədlərə çıxış haqqında [401] və s. tövsiyələri, İnternet İdarəçiliyi Prinsipləri haqqında Bəyannamə [277], ifadə və informasiya azadlığının bohran dövründə qorunması haqqında Təlimat [314] kimi sənədləri, Parlament Assambleyasının mediada və media vasitəsi ilə zorakılıq haqqında [420], dəyişən media mühitində medianın məsuliyyəti və etikasına haqqında [421] və s. qətnamələrini görə bilərik. Media və informasiya cəmiyyəti istiqamətində Nazirlər Komitəsinin [397], Parlament Assambleyasının [398] və əlaqədar konfransların yekun sənədləri [295] toplu şəkildə də mövcuddur.

Son dövrün araşdırmalarında isə süni intellekt kimi yeni texnologiyalar və onun insan hüquqlarına vurduğu ziyan xüsusi yer tutur [521]. Hətta İKT-nin yeni təsirləri fonunda məlumatların işlənməsi haqqında olan 108 nömrəli Konvensiya da müasirləşdirilmişdir [373]. Parlament Assambleyası 2017-ci il tövsiyəsində süni intellektin təkcə insan hüquqları deyil, bütövlükdə insanın xarakteristikasını dəyişdiyini vurğulamışdır [411]. Buna uyğun olaraq Nazirlər Komitəsi süni intellektin insan hüquqlarına zərərli təsiri və bütövlükdə manipulyativ xarakteri ilə bağlı bəyannamə qəbul etmişdir [278]. Süni intellektin insan hüquqları təsiri problemi Rasizm və Dözümsüzlüyə qarşı Avropa Komissiyası tərəfindən diskriminasiyanın yolverilməzliyi kontekstində də təhlil edilmişdir [231]. Genetik testlərlə bağlı məlumatların işlənməsi isə bioetika istiqamətində süni intellektin istifadəsi ola bilər. Bu mənada Nazirlər Komitəsinin 2016-cı il tövsiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [407]. Süni intellekt və onun insan hüquqlarına təsiri həm də uşaqların rəqəmsal hüquqları, informasiya təhlükəsizliyi, kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə yönündə də araşdırılmışdır.

2.2.3. İnformasiya sferasında insan hüquqlarının tənzimlənməsi AİHK və AİHM çərçivəsində

Avropa Şurasının informasiya sferasında qanunvericiliyini və əlaqədar insan hüquqları normalarını, bu normaların tətbiqi və təfsirini AİHK və AİHM olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bir sıra tədqiqatçılar AİHK-da təsbit olunan hüquqlarının BMT-nin Ümumdünya Bəyannaməsindən götürüldüyünü qeyd edir

[395, s. 7]. Bunu qəbul etsək belə, AİHK və AİHM-in insan hüquqlarına yanaşması bir qədər məxsusudur. Hal-hazırda AİHK-in mövcudluğu normal hal kimi qəbul edilsə də, qəbul ediliyi ilk illərdə belə olmamışdır. 1940-cı illərin sonu və 50-ci illərin əvvəli üçün AİHK qeyri-adi sənəd hesab olunurdu, çünki fərdin beynəlxalq hüququn subyektli olmasına icazə verir, dövlətlərin daxili məsələlərini formalaşdırır və onları beynəlxalq öhdəliklərini pozduğuna görə məsuliyyətə cəlb edirdi [359, s. 3]. Bu səbəbdən AİHM dünyada ən uğurlu transmilli ədalət mühakiməsi prosesi kimi qiymətləndirilmişdir [312, s. 126]. AİHM-in məhkəmə kimi əsas funksiyası konkret iş üzrə dövlətlərin Konvensiyadan irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirməsini yoxlamaq və əgər ehtiyac varsa, ədaləti bərpa etməkdir [309, s. 9]. İfadə azadlığına gəldikdə isə AİHK-ın 10-cu maddəsi ifadə azadlığı tərkibində hər kəsin müdaxilə olmadan informasiya və ideyaları qəbul etmək azadlığını ehtiva edir [391, s. 71]. Bu azadlıq isə ümumi informasiya dövriyyəsi ilə əlavə, dövlət orqanlarının malik olduğu informasiyaya çıxışı da nəzərdə tutur. İfadə azadlığından başqa AİHK-da öz təsbitini tapan şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı (maddə 8), düşüncə, vicdan və din azadlığı (maddə 9), toplaşmaq və birləşmək azadlığı (maddə 11), diskriminasiyanın yolverilməzliyi (maddə 15) və s. hüquqlar da informasiya sferasında ciddi tənzimlənməlidir. İfadə azadlığı ilə qeyd olunan hüquqların, habelə əqli mülkiyyət, təhsil hüququ kimi hüquqların əlaqəsi AİHM-in məhkəmə presedentlərində daha dəqiq şəkildə göstərilmişdir. Bununla belə, informasiya sferasında insan hüquqları məsələlərinin mərkəzində yenə ifadə azadlığı durur.

2.2.4. Avropa İttifaqı və Aİ hüququ

Avropa İttifaqı çərçivəsində isə informasiya sferasının və əlaqədar insan hüquqlarının tənzimlənməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu isə Aİ-nin təşkilat kimi məqsədlərinin fərqliliyi, Aİ hüququnda iqtisadi məsələlərin daha çox yer alması və Aİ-nin Avropa Şurasından fərqli təşkilatı strukturu ilə izah edilə bilər. Əlbəttə ki, Aİ normaları və ümumilikdə Aİ-nin insan hüquqlarının tənzimlənməsi sahəsində fəaliyyəti qeyri-üzv dövlətlər üzərində birbaşa hüquqi qüvvəyə malik deyil. Ancaq Aİ-nin qanunvericiliyi onun xarici əlaqələrinin xarakterinə də mühüm təsir

göstərir. Aİ-nin Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlıq normaları da bu qəbildəndir. Bu səbəbdən informasiya sferasında Aİ qanunvericiliyinin də milli sistemimizin inkişafına müsbət təkan olduğuna əminik. Avropa İttifaqının formalaşma tarixini bilmədən Aİ hüququnu öyrənmək çətindir, çünki hüquq normaları konkret məsələyə həsr olursa da, qəbul edilməsinə səbəb olan tarixi hadisələri göstərə bilmir [305, s. 4]. Aİ-nin inkişaf tarixinə fikir versək, onun əsasında duran müqavilələrin insan hüquqlarından daha çox inzibati-iqtisadi siyasət sahələrinə aid olduğunu görə bilərik. Eyni hal Aİ-nin əsas qurumlarında da özünü göstərmişdir. Aİ orqanları içərisində Avropa Parlamenti və Aİ Ədalət Məhkəməsi informasiya şəffaflığı və açıqlıq üzrə “çempionlar” adlandırılır [208, s. 9]. Ancaq onlar belə uzun müddət insan hüquqları məsələlərindən bir qədər kənar qalmışlar. Bu zaman yeganə istisna Aİ-nin Ədalət Məhkəməsinin presedentlərinə aiddir. Ədalət Məhkəməsi hətta 1957-ci il Roma Müqaviləsinin qüvvədə olduğu dövrdə belə insan hüquqları ilə bağlı bəzi mülahizələr təqdim etmişdir [514, s. 54]. İlk belə işlərdən biri “Stauder v. Ulm” olmuşdur və Aİ Məhkəməsi öz qərarında qeyd etmişdir ki, işin əsas predmeti olan komissiya qərarı Aİ Birliyi hüququnun əsas prinsiplərindən olan fundamental insan hüquqlarına zidd gəlmir [290]. 1974-cü ildə baxdığı daha bir işdə isə Məhkəmə bir daha insan hüquqlarının Aİ hüququ üçün əsas hüquqi prinsiplərdən biri olduğunu vurğulamış, həmçinin Aİ üzv dövlətlərinin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq insan hüquqları müqavilələrinin Aİ hüququ üçün də təlimat rolunu oynaya biləcəyini qeyd etmişdir [331]. Fikrimizcə, Məhkəmənin son mövqeyini informasiya sferasında insan hüquqlarının tənzimlənməsi üçün də istifadə etmək mümkündür. Bu baxımdan Aİ Məhkəməsi tərəfindən 1988-ci ildə televiziya yayımlanmasında reklamın verilməsi ilə bağlı baxılan işlə bağlı qərar maraqlıdır [229]. Qərarla televiziya yayımı zamanı reklama icazə verməməyin informasiya əldə etmək və ifadə azadlığı üzərinə qoyulan məhdudiyyət kimi qiymətləndirilməsi sualına münasibət bildirilməmişdir, ancaq bütövlükdə məhkəmənin qərarı informasiya dövriyyəsinə qoyulan məhdudiyyətin lazımsızlığı ruhunda hazırlanmışdır. Məhkəmənin 1991-ci il məhkəmə qərarında isə bir qədər fərqli mövqe göstərilmişdir [491]. Məhkəmə qərarının 22-24-cü bəndlərində qeyd edilmişdir ki, milli qanunvericilik əsasında

reklamaların məhdudlaşdırılması ölkə daxilində milli yayım məkanında ifadə azadlığı və media plüralizminin təmin edilməsinə xidmət edir və bu AİHK-in müddəalarına ilə üst-üstə düşür, lakin xarici yayım şirkətlərinin milli qanunvericiliyə mütləq tabeliyi vacib deyil. Eyni fikir Məhkəmə tərəfindən 1994-cü ildə də təkrar edilmiş, qərarın 18-ci paraqrafında media sferasında ifadə azadlığının etik-fəlsəfi, sosial komponentləri milli mədəni siyasətin bir hissəsi kimi qəbul olunmuşdur [504].

İnformasiya sahəsində bir sıra insan hüquqları ümumi informasiya cəmiyyəti kontekstində də nəzərdən keçirilmişdir. Məhkəmə 1999-cu ildə verdiyi qərarında (par.45) dil müxtəlifliyinin informasiya cəmiyyətində insanların bərabər şəkildə informasiyaya çıxış və cəmiyyətdə iştirak imkanları üçün mühümlüyünü vurğulamışdır [296]. Aİ inzibati işçisinin ifadə azadlığı ilə digər bir işdə isə Məhkəmə (par.41) qeyd etmişdir ki, ifadə azadlığı digər şəxslərlə birlikdə rəsmi işçilərin də malik olduğu bir hüquqdur, ancaq daxili inzibati normalar bu hüququn qarşısını almadan onu düzgün formada məhdudlaşdırmaq məqsədi güdür [289]. Daha yaxın tarixə aid “Tietosuojavaltuutettu v. Satakunnan Markkinapörssi Oy and Satamedia Oy” işinə dair qərarının 54-cü bəndində Məhkəmə ifadə azadlığı ilə gizlilik hüququ arasında uyğunlaşdırmanın aparılmasını üzv dövlətlər üzərində öhdəlik kimi müəyyən etmişdir [501].

2010-cu ildə internetdə şəxsi məlumatların paylaşılması ilə bağlı qərarında isə Məhkəmə (par.77) müəyyən etmişdir ki, gizlilik hüququndan istisnalar ancaq ciddi vacibiyyət hallarında yol verilə bilər [509]. Məhkəmə 2014-cü ildə “Google Spain” işi üzrə qərarında bu yanaşmasını bir qədər də izah etmişdir [311]. İşin əsas məğzi bir şəxsin haqqında olan məlumatların “Google” axtarış sistemindən çıxarılmasını tələb etməsi olmuşdur. Məhkəmə qərarın 97-ci paraqrafında qeyd etmişdir ki, informasiyanın gizliliyi axtarış sisteminin operatorunun iqtisadi maraqlarından və ümumi ictimai informasiya maraqlarından daha yuxarıda durur və ancaq məlumat subyektinin ictimai həyatda oynadığı rol onun fundamental hüquqlarına müdaxiləyə haqq qazandıra bilər. Eyni yanaşma “Digital Rights Ireland” işində də tətbiq edilmişdir [281]. İşin halları dövlət orqanları tərəfindən cinayətkarlıqla mübarizə məqsədi ilə şəxsə aid məlumatların rəqəmsal kommunikasiya vasitələrindən əldə edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Məhkəmə qərarın

54-cü paraqrafında qeyd etmişdir ki, hətta məlumatın dövlət orqanları tərəfindən çıxarılması halında belə şəxsin təminatları olmalıdır ki, ona aid məlumat sui-istifadə olunmayacaq və belə məlumata qanunsuz müdaxilə edilməyəcək. Aİ Məhkəməsi Aİ və Avropa Şurası qanunvericilik normalarının uzlaşdırılmasında da mühüm rol oynamışdır. Bu mənada onun informasiya sferasında insan hüquqları normaları ilə bağlı mübahisələr üzrə qərarlarını müvafiq AİHM qərarları ilə müqayisə etmək mümkündür [317].

Tarixi cəhətdən Aİ çərçivəsində insan hüquqları probleminin üzə çıxması iki səbəblə əlaqələndirilir. Bunlardan biri üzv dövlətlərin bir-birindən fərqli milli insan hüquqları təcrübəsinə qarşı Aİ-nin öz insan hüquqları qanunvericiliyini inkişaf etdirməsidir. Ancaq bu proses uzun çəkmişdir, çünki Aİ-nin ilkin dövrü insan hüquqlarından daha çox iqtisadi inteqrasiyanı ehtiva edirdi. İkinci səbəb isə odur ki, ilkin illərində Aİ iqtisadi inteqrasiyadan başqa həm də regionda sülh yaratmaq və yeni müharibələrin baş verməsinin qarşısını almaq kimi məqsədlər üçün insan hüquqlarından istifadə etmişdir [477, s. 384]. Ümumiyyətlə, Aİ miqyasında insan hüquqları normalarının təsbit edilməsinə Aİ hüququnun milli hüquq praktikasından üstünlüyü konsepsiyası ciddi təsir etmişdir [517, s. 147]. Precedent hüququnu çıxmaq şərti ilə, ancaq son dövr Aİ qanunvericiliyində biz insan hüquqlarını birbaşa ehtiva edən normalar görə bilərik. Aİ çərçivəsində insan hüquqlarının qorunması, AİHK-a qoşulma və Aİ çərçivəsində əsas hüquqlar üzrə xartiyanın qəbul edilməsi məsələsini birbaşa olaraq Aİ vətəndaşlığı ideyası ilə bağlamaq mümkündür [219, s. 5]. Aİ vətəndaşlığı ideyası Aİ xalqının yaradılması məqsədini güdür və ilk dəfə bu ideyanın normativ formasının təsbitini İspaniya nümayəndəliyinin təkidi sayəsində Maastrixt Müqaviləsində görə bilərik [220, s. 319]. Bununla belə, Aİ vətəndaşının hüquqlarının və bu hüquqlar üzərində məhdudiyyətlərin əhatə dairəsini konkret müəyyənəndirməyə ehtiyac vardır [304, s. 385]. Son dövr sənədlərindən biz Lissabon Müqaviləsini göstərə bilərik ki, bu müqavilə Aİ strukturunu dəyişməklə birlikdə 6-cı maddəsində Fundamental Hüquqları Xartiyasına da məcburi qüvvə vermişdir [503]. Digər sözlə, Lissabon müqaviləsi Xartiyaya digər Aİ müqavilələrinə bərabər olma statusu vermişdir [324, s. 11]. Hal-hazırda yenilənmiş Avropa İttifaqı

haqqında Müqaviləyə əsasən, təşkilati cəhətdən AI aralarında ciddi səlahiyyət bölgüsü aparılmış konkret orqanlardan ibarətdir [225, s. 54]. Bu orqanlardan əlavə AI hüququ əsasında fəaliyyət göstərən, ancaq AI-nin təşkilati strukturuna daxil olmayıb müstəqil şəkildə mövcud olan xeyli agentliklər də vardır. Bu agentliklərdən Kibertəhlükəsizlik üzrə Avropa İttifaqı Agentliyinin [9], Fundamental Hüquqlar üzrə Avropa İttifaqı Agentliyinin [10], Avropa İttifaqının Əqli Mülkiyyət Ofisinin [8] informasiya sferasının tənzimlənməsi və araşdırılmasında rolu böyükdür. Fundamental Hüquqlar Agentliyi AI qurumlarının və üzv dövlətlərin insan hüquqları normalarını implementasiya etməsinə yardım edir. Digər tərəfdən isə Agentliyin insan hüquqları üzrə vəziyyəti AI-nin əməkdaşlıq etdiyi üçüncü dövlətlərdə araşdırmaq, hesabatlar hazırlamaq və s. səlahiyyətləri yoxdur [482, s. 250]. Ümumilikdə AI hüququnda informasiya qanunvericiliyinin əhatə dairəsi də kifayət qədər maraqlıdır. Belə ki, AI hüququnda informasiya və məlumat təkcə insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də əmtəə obyektini kimi iqtisadi aspektdən də araşdırılır. Əslində, iqtisadi cəhətdən əmtəə rolunu oynayan informasiya və məlumat insan hüquqları sahəsindən uzaq olsa da, rəqəmsal texnologiyalar, media və televiziya sahəsində iqtisadi informasiya münasibətləri bu uzaqlığı aradan qaldırmışdır. Birinci fəsilə qeyd etdiyimiz fikrə qayıdaraq təkrar etmək istərdik ki, informasiya hüququ üzrə qanunvericilik son məqsədi informasiya olan münasibətləri tənzimləyir. Bu mənada AI hüququ çərçivəsində informasiyanın əmtəə kimi dəyərləndirən bəzi aktların da son ümumi məqsədi informasiya dövriyyəsidir. Məsələn, AI hüququ çərçivəsində televiziya və radio yayımlanması sahəsində müəyyən addımlar hələ 1993-94-cü illərdə atılmışdır. 1993-cü ildə qəbul edilmiş Peyk və Kabel Direktivi media yayımlanması sahəsində milli qanunvericilikləri uzlaşdırmaq, transsərhəd televiziya yayımını təmin etmək məqsədi güdüdü və hətta peyk yayımlanmasını həyata keçirən dövlətin üstünlüyünü müəyyən etmək üçün vahid peyk kommunikasiyası hüququ təsbit etmişdi [479, s. 40]. 1994-cü ildə isə AI Qlobal Naviqasiya Peyk Sistemində dəstəyin verilməsi üzrə qətnamə qəbul etmişdir [416]. Qeyd olunan bu normalar informasiya sferasının mülki aspektlərini daha çox tənzimləsə də, son məqsədlərindən biri kimi informasiya dövriyyəsinə asanlaşdırmağa

çalışmışdır. Bu mənada deyə bilərik ki, bəzi hallarda informasiyanı əmtəə kimi tənzimləyən AI qanunvericiliyi də informasiya hüququ mənbələrinə daxildir. Bundan əlavə, Vahid Rəqəmsal Bazar Strategiyası altında AI Komissiyası məlumatların sərbəst axını prinsipini rəhbər tutmuşdur. Bu isə, fikrimizcə, məlumatların müxtəlif şəxslər və qurumlar tərəfindən əmtəə kimi alınıb-satılmasını azaldaraq ictimai maraqlara xidmət edir. AI rəsmilərindən G. Oettinger isə məlumat üzrə ayrıca mülki xarakterli məcəllənin və yeni məlumat istifadəsi hüququnun yaradılmasını təklif edir [292, s. 201-202]. İnformasiya sferasında AI qanunvericiliyinin bir inkişaf istiqamətini də rəqəmsal texnologiyaların artdığı dövrdə müəlliflərin iqtisadi hüquqları ilə ifadə və informasiya azadlığı, internetə çıxışın uzlaşdırılması təşkil etmişdir [389, s. 234]. Bu mənada AI tərəfindən 1995-ci ildə informasiya cəmiyyətinin sənaye aspektləri haqqında qəbul edilən qaydasında da media, telekommunikasiya sahəsində liberallaşmaya dəstək verilmişdir [417]. Daha yaxın dövrlərə aid aktlar içərisində isə Ümumi Məlumat Qorunması Qaydalarının rəqəmsal mühitdə məlumat gizliliyinin və ictimai informasiya maraqlarının uzlaşdırılmasında ciddi rolu vardır [412]. Bu Qaydalar uşaqları zərərli məlumatlardan qorunma üzrə xüsusi subyekt kateqoriyasına aid edir [508, s. 21].

Hazırda AI qanunvericiliyi çərçivəsində insan hüquqları normaları həm məcburi, həm tövsiyə xarakterli aktlarda cəmləşmişdir. AI çərçivəsində əsas hüquq və azadlıqların siyahısı Fundamental Hüquqlar haqqında Xartiyada tapıla bilər [251]. Digər beynəlxalq insan hüquqları müqavilələrindən fərqli olaraq Xartiyada 8-ci bölmədə təfsir metodologiyası açıqlanmışdır. 52-ci maddənin 3-cü bəndi Xartiyada AIHK ilə uyğun gələn hüquqların əhatə dairəsinin Konvensiya hüquqları ilə eyni olduğunu təsbit edir. 53-cü maddədə isə təsbit edilmişdir ki, Xartiyanın heç bir müddəası digər beynəlxalq insan hüquqları müqavilələri də daxil olmaqla AIHK-i məhdudlaşdıra bilməz. Xartiyanın maddələrinin izahına aid ayrıca akt da qəbul edilmişdir [297].

III FƏSİL.
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNFORMASIYA
QANUNVERİCİLİYİNDƏ BEYNƏLXALQ İNSAN
HÜQUQLARININ TƏSBİTİ

3.1. İnformasiya hüquq və azadlıqlarının milli qanunvericilikdə tənzimlənməsi

3.1.1. Milli qanunvericilik sistemi və təsnifat

İnformasiya sferasında insan hüquqları sisteminin mərkəzində informasiya azadlığı dursa da, hazırda bu azadlıq vahid deyil. Ənənəvi informasiya azadlığının orijinal məzmununa daxil olan informasiya əldə etmək, informasiya ötürmək, informasiyanı dəyişdirmək, informasiyanı təhlil etmək və s. informasiya dövriyyəsini təşkil edən elementlər hazırda ayrı-ayrı, müstəqil hüquqlardır. Bu mənada “informasiya hüquqları” və ya “informasiya azadlıqları” ifadəsini işlədə bilərik. Digər aspektdən isə informasiya sferasındakı hüquqlar təkcə informasiya azadlığından törəməyib. Bunu həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə olan informasiya cəmiyyəti üzrə qanunvericilikdən görə bilərik. İKT-nin inkişafını və onun ictimai münasibətlərə təsirini əhatə etməyə çalışan informasiya cəmiyyətində qanunvericilik informasiya azadlığından başqa, həm də təhsil hüququnu, gizlilik hüququnu, iqtisadi-sosial hüquqları, mədəni hüquqları və s. kompleks şəkildə əhatə edir. İnformasiya hüquq və azadlıqlarının, habelə informasiya cəmiyyətinin kompleks xarakteri bu istiqamətdə milli və beynəlxalq insan hüquqları normalarını müəyyən bir təsnifat altında təhlil etməyə vadar edir (Qrafik № 3.1.1)

İnformasiya sferasında insan hüquqları xeyli rəngarəng və çoxşaxəlidir. Əlaqədar milli qanunvericilik normaları isə vahid normativ hüquqi aktda toplanmamışdır. Fikrimizcə, bu istiqamətdə yeni İnformasiya Məcəlləsi üzərində işləmək və birinci fəsildə təqdim etdiyimiz informasiya qanunvericiliyi sxemini tətbiq etmək mümkündür. Yeni Məcəllənin hazırlanmasında Müstəqil Dövlətlər Birliyi tərəfindən 2012-ci ildə təqdim edilmiş İnformasiya Məcəlləsi Modelindən də

yararlanmaq faydalıdır [189]. Hal-hazırda isə belə bir məcəllə olmadığından informasiya sferasında hüquq normalarını biz əqli mülkiyyət, mətbuat, dövlət sirri, milli təhlükəsizlik və s. istiqamətdə olan hüquqi sənədlərdə axtarıq. Bu sənədlərin bir qismi sırf informasiya qanunvericiliyinə həsr edilsə də, bəziləri (məsələn, vəkil fəaliyyəti və ya milli təhlükəsizlik üzrə aktlar) informasiyadan başqa problemləri də özündə ehtiva edir. Bu səbəbdən milli informasiya qanunvericiliyi daxilində sistemləşmələr aparmaq çox çətindir. İnformasiya qanunvericiliyini şərti şəkildə nisbətən ümumi və kompleks normaları ehtiva edən və xüsusi sahələrdə informasiyaya həsr edilən normativ hüququ aktlara bölmək olar. İnformasiya sferasında insan hüquqlarının konstitusion əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Konstitusiya Qanunlarında verilmişdir. Konstitusiyamız ilə birlikdə “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı [41] və digər ilkin hüquqi sənədlər informasiya sferası ilə bərabər, bütün istiqamətlərdə milli qanunvericiliyin təşkili üçün bünövrə rolu oynamışdır və müvafiq beynəlxalq implementasiyaya da şərait yaratmışdır. Daha sonrakı dövrdə isə milli qanunvericiliyin AİHK normalarına uyğunlaşdırılması məqsədi ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanunu bu istiqamətdə implementasiya əsaslarını, milli insan hüquqları normalarının ümumi bazasını yaratmışdır [29]. Milli informasiya sferasında insan hüquqlarının implementasiya problemlərini həm insan hüquqları sahəsində qanunvericilik istiqamətində, həm də daha xüsusi informasiya qanunvericiliyi istiqamətində araşdırmaq mümkündür. Bu mənada hələ 1998-ci ildə bütün istiqamətlərdə insan hüquq və azadlıqlarının təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı fərman qəbul edilmişdir [116]. Beynəlxalq hüquq normalarının implementasiya keyfiyyətini yüksəltmək üçün həmin ildə insan hüquqları sahəsində dövlət proqramı qəbul edilmişdir [114]. Bu istiqamətdə araşdırmaları dərinləşdirmək və kadr hazırlığını artırmaq məqsədi ilə Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu yaradılmışdır [112]. 2001-ci ildə AİHK və müvafiq protokolları ratifikasiya edilmişdir [115]. Konvensiya protokollarının təsdiqi sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Konvension normalar üzrə implementasiya və təminat prosesinə qeyri-dövlət nəzarəti üçün Ombudsman

təsisatı yaradılmışdır [43]. 2001-ci ildə Azərbaycanın insan hüquqları normalarının təsbiti, tənzimlənməsi və qorunması üzrə fəaliyyətinə dair məruzəsi BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin 73-cü sessiyasında təqdirəlayiq qiymətləndirilmişdir [129]. Fikir ifadə etmək azadlığının demokratik cəmiyyətin mühüm əsaslarından biri olması ədalət mühakiməsi prosesində AİHK müddəalarının və AİHM presedent hüququ tələblərinin təmin edilməsi barədə Ali Məhkəmənin Plenum Qərarında da öz əksini tapmışdır [74]. İnsan hüquqları üzrə 2006-cı il proqramında AİHM presedent hüququ üzrə fəaliyyətin genişləndirilməsi, dövlət orqanlarında şəffaflığın artması, insan hüquqlarına dair ixtisaslaşmış kitabxanaların yaradılması və s. öz əksini tapmışdır [31]. BMT normalarının implementasiyası üzrə 2006-cı ildə BMT Universal Dövrü İcmal mexanizmi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının ikinci dövrü məruzəsinin hazırlanması həyata keçirilmişdir [56]. İnsan hüquqları sahəsində iş, xüsusilə İKT-dən istifadə etməklə insan hüquqları pozuntuları ilə mübarizə, müvafiq kadr hazırlığının genişləndirilməsi, hüquqi şəxslərin insan hüquqları pozuntularından çəkindirilməsi, diffamasiya, şəffaflıq, elektron dövlət sisteminin yaradılması və s. məsələlər 2011-ci il proqramında da xüsusi yer tutmuşdur [30]. Təqdirəlayiq haldır ki, bu proqram və informasiya cəmiyyəti üzrə qanunvericilik müddəalarına uyğun olaraq BDU Hüquq fakültəsində İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrası təşkil edilmiş, insan hüquqları ixtisaslaşmaları yaradılmış və Hüquq Klinikası təsis edilmişdir. 2017-ci ildə BMT insan hüquqları qurumları ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi vəzifəsi müəyyən olunmuşdur [58]. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Şurasının Universal Dövrü İcmal mexanizmi çərçivəsində 3-cü məruzə hazırlanmışdır [57]. BMT ilə əməkdaşlıq sonrakı dövrdə də qanunvericinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu istiqamətdə BMT qurumları ilə əməkdaşlıq üzrə normativ baza gücləndirilmişdir [64].

3.1.2. İnformasiya qanunvericiliyinin xüsusi cəhətləri

Milli qanunvericilik tarixinin daha əvvəlki dövrünə təsadüf edən Konstitusiyada [46], habelə “Məlumat azadlığı haqqında” Qanunda [126], “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunda [107],

“Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanda [36] və bu tip başqa ümumi müddəalar təsbit edilmişdir. Ancaq bu normativ hüquqi aktlarda əlaqədar hüquq və azadlıqların, vəzifə və öhdəliklərin vahid sistemini, informasiya sferasında dövlət siyasətinin istiqamətlərini və prinsiplərini vahid şəkildə görmək mümkün deyil. Nisbətən xüsusi məsələlərə həsr edilmiş normativ hüquqi aktlara isə cəza tədbirlərini ehtiva edən məcəllələr, “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Qanun, “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Qanun [94], “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanun [106], “Biometrik informasiya haqqında” Qanun [55], “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Qanun [118], “Dövlət sirri haqqında” Qanun [69] və s., habelə bu qanunlardan irəli gələn digər qanunvericilik aktları – məsələn, dövlət sirri haqqında, peşə sirri və kommersiya sirri haqqında və s. normalar nümunə ola bilər.

Məhdudlaşdırılmış və sirr kimi təsbit olunan informasiyanın da müxtəlif normativ aktlarda olması mürəkkəblik yaradır. Bu səbəbdən düşünürük ki, informasiya sferasında insan hüquqları yanaşması əsasında informasiyanın məhdudiyyət kriteriyaları və müvafiq kriteriyalara uyğun gələn informasiya növləri də sistemləşdirilməlidir. İnformasiya cəmiyyətinin qurulması üzrə hüquqi sənədlərdə isə həm ümumi, həm xüsusi xarakterli müddəalara rast gəlmək mümkündür. Ümumilikdə, respublikamızın informasiya qanunvericiliyi müasir dövrün rəqəmsal çağırışlarına, müvafiq insan hüquqları normalarının effektiv tənzimlənməsinə uyğun gəlir. Bununla belə, informasiya cəmiyyətinin sürətli dəyişkənlikləri və bilik cəmiyyətinə keçid bir sıra məsələləri daha dərinlən araşdırmağı tələb edir. İlk öncə, dövlət orqanlarının qarşısında duran əsas vəzifə müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının milli informasiya qanunvericiliyinə keyfiyyətli və uğurlu implementasiyasını təmin etməkdir. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Preambulada, xalq hakimiyyəti və dövlətin əsasları ilə bağlı təsbit edilən bütün müddəalar informasiya sferası üçün də keçərlidir və təmin edilməlidir. Bu tələb insan hüquqları üzrə milli qanunvericiliyimizdə təsbit edilən normalara da eyni şəkildə aiddir. İnformasiya sferasında insan hüquqları ilə bağlı qarşımızda duran

ikinci məsələ isə müvafiq təfsir və rəsmi maarifləndirmə-izahat tədbirlərinin həcmnin artırılmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, İKT-dən istifadə edən informasiya sahəsinin subyektləri, iştirakçılar heç də bərabər şəkildə yüksək səviyyədə bu istiqamətdə bilikli deyillər. Yüzlərcə sosial media istifadəçisi vardır ki, hətta istifadə etdiyi proqram təminatının hüquqi xarakterini belə tam bilmir. Bu səbəbdən mövcud milli qanunvericiliyin əhatə dairəsi, əsas istiqamətləri və məqsədləri barədə rəsmi izah-təfsir xarakterli normalar təsbit edilsə, yaxşıdır. İkinci bir tərəfdən informasiya qanunvericiliyində istifadə edilmiş bir çox terminlər, izahlar, hüquqi ifadələr vardır ki, onların mənası mürəkkəbdir. İnternetlə bağlı bəzi anlayışlar vardır ki, onların qanunvericilikdə təsbit edilməsi, artıq təsbit edilən təriflərin isə yenilənməsi daha yaxşı olardı. Məsələn, internet provayderə “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunun 2-ci maddəsində tərif verilsə də, bu maddəyə internet bağlantı provayderinin, internet xidməti provayderinin, internet tətbiqinin, internet tətbiqi provayderinin və s. təriflərin də daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı. Hesab edirik ki, internet məkanının və bu məkanda hüquq və azadlıqların ayrıca qanunla təsbit edilməsi də mümkündür. Çünki internet şirkətlərinin artan rolu və İKT sahəsində nəhəng məlumat axınının artması kimi yeni tendensiyalar insan hüquqları üçün yeni çətinliklər yaratmışdır [226, s. 640]. Yeni qanunda ayrıca şəkildə internetin, internet şəbəkələrinin, internet məkanında öhdəlik və məsuliyyət növlərinin və s. ayrıca və daha rahat təsbit edə bilərik ki, bu məqsədlə tədqiqatımızın sonunda təqdim etdiyimiz internet məkanında insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı prinsiplər layihəsini təhlil etmək mümkündür. Düşünürük ki, rəsmi izah-təfsir işləri bu istiqamətdə də aparılmalı, terminlərin mümkün qədər sadə izahatları verilməlidir. İnformasiya qanunvericiliyi istiqamətində dövlət siyasəti və müvafiq prinsiplərin təyin edilməsi də mühümdür. İnformasiyalaşdırma üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunun 3-cü maddəsində əksini tapmışdır ki, fikrimizcə, bu siyasəti ümumi informasiya qanunvericiliyinə aid etmək mümkündür. İnformasiya cəmiyyəti üzrə qanunvericilikdə də müvafiq siyasət üzrə tələbləri tapmaq olar. Prinsiplərə gəldikdə isə, ilk öncə, hüququn ümumi prinsiplərinin informasiya

qanunvericiliyinə tətbiqi mümkündür. Həmçinin, beynəlxalq hüququn prinsipləri və ius cogens normalar da nəzərə alınmalıdır. Milli qanunvericilikdə sırf informasiya sferasına aid prinsiplərin vahid siyahısı verilməmişdir. “Məlumat azadlığı haqqında” Qanunun 5-ci maddəsində məlumat azadlığına dair prinsiplər sadalansa da, hesab edirik ki, bu prinsiplər təkcə məlumat üçün yox, informasiya dövriyyəsi üçün də qüvvədədir. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunda isə 6-cı maddədə informasiyanın əldə edilməsi ilə bağlı xüsusi prinsiplər sadalanmışdır. Bununla belə, informasiya qanunvericiliyinin və informasiya sahəsində dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının əllərində rəhbər tuta biləcəyi ümumi, xüsusi və sahəvi prinsiplərin vahid sistem halına salınması daha yaxşı olardı. İkinci bir problem ondan ibarətdir ki, milli informasiya qanunvericiliyinin rəhbər və ya “lider” xarakterli normativ hüquqi aktı yoxdur. Respublikamızın informasiya qanunvericiliyinə fikir versək, konkret sahələr üzrə normaların olduğunu, ancaq ümumi informasiya sferası üzrə sistemləşmiş ümumi normalar cəminin olmadığını görürük.

İnsan hüquqları ilə bağlı informasiya qanunvericiliyində ən əsas çətinliklərdən biri isə konkret normaların və müddələrin düzgün başa düşülməsi ilə bağlıdır. İlk öncə, onu qeyd etmək lazımdır ki, real həyatda malik olduğumuz hüquq və azadlıqlar eyni dərəcədə İKT və informasiya sahəsi üçün də keçərlidir. Bu mənada Konstitusiyanın müvafiq maddələrinə müraciət etmək lazımdır. Konstitusiyada hüquq və azadlıqlar, vəzifələr, onların təminatı haqqında müddələrin informasiya sferasında tətbiqi ilə bağlı dəqiqləşdirmə aparılmasına ehtiyac duyulur. İnformasiya sferasında insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ilə bağlı fundamental normalardan biri 25-ci maddədə bərabərlik hüququ ilə bağlı təsbit edilmişdir. Maddənin 3-cü bəndində bərabərlik hüququna zidd gələn məhdudlaşdırma əsaslarının bitmiş siyahısı verilmişdir. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq sənədlərdə isə biz ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə bitmiş yox, açıq kriteriya siyahısını (adətən, kriteriyanın sonuna “və s.” ifadəsini artırmaq vasitəsi ilə) siyahını görə bilərik. Fikrimizcə, Konstitusiyada da ayrı-seçkilik üzrə qadağan edilmiş meyarların bitmiş yox, davamedici siyahısı verilsə, yaxşıdır. Bu zaman informasiya-əsaslı ayrı-seçkilikdən, rəqəmsal bərabərsizlikdən daha yaxşı araşdırma aparmaq mümkün olar. Eyni fikri

həmin maddənin 6-cı bəndinə də aid etmək mümkündür. Düşünürük ki, sağlamlıq, əqli və s. məhdudiyyətlər informasiya hüquq və azadlıqlarından istifadəyə qanunsuz müdaxilə etməli deyil. Digər tərəfdən, əqli mülkiyyət hüququ, təhlükəsizlik hüququ, istirahət hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, sosial hüquqlar, mədəniyyət hüququ, ana dilindən istifadə hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, vicdan azadlığı ilə bağlı müddəalar eyni şəkildə İKT və informasiya sferası üçün də keçərlidir. İnformasiya qanunvericiliyi üçün əsas hüquqlardan biri isə fikir və söz azadlığıdır. Konstitusion normanın mütərəqqi xarakteridir ki, təkcə artıq ifadə olunan fikir üzrə azadlığı yox, həm də hələ ifadə edilməmiş fikri belə müdafiə edir. Eyni mütərəqqi yanaşma 48-ci maddədə hələ bəyan edilməmiş etiqad və din ilə də bağlı mövcuddur. Dəqiqləşdirmə aparılmalı olan normalardan biri də məlumat azadlığı ilə bağlıdır. “Məlumat” və ya “verilənlər” termini nəyisə təmsil edən simvollar kimi, “informasiya” təfsir edilmiş və məna verilmiş “verilənlər” kimi, “bilik” termini isə “informasiya”dan irəli gələn məfhum kimi açıqlana bilər [387, s. 3]. Digər sözlə, “məlumatlar” “informasiya” məfhumununun tərkibindədir. Bu səbəbdən qanunvericinin 50.1-ci bənddə təsbit etdiyi məlumat azadlıqları eyni dərəcədə informasiya azadlığına da aiddir. Fikrimizcə, informasiya qanunvericiliyi üçün “məlumat” terminindən daha çox “informasiya “ terminindən istifadə edilməlidir. Odur ki, “Məlumat azadlığı haqqında” Qanun da təkcə məlumatı deyil, daha çox informasiya azadlığını tənzim edən akta bənzəyir. Bu səbəbdəndir ki, qanunverici “Kütləvi Məlumat Vasitələri” deyil, “Kütləvi İnformasiya Vasitələri” məfhumundan istifadə edir və onun azadlığına təminat verir. Haqqında danışılan konstitusion maddədə Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin azadlığının qeyd olunması bütövlükdə maddənin mətbuat azadlığına aid edilməsinə şərait yaradır. Məsələni daha aydın başa düşmək üçün “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Qanunun 1-ci maddəsində KİV ilə bağlı sadalanan hüquqlara nəzər yetirmək lazımdır. Hesab edirik ki, bu hüquqlar təkcə KİV üzrə deyil, ümumilikdə informasiya azadlığını təşkil edən hüquqlar və azadlıqlardır. “Məlumat” anlayışına yanaşmada isə “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunun yanaşması daha düzgündür. Fərdi məlumat təkcə fərdi informasiya yox, həm də həmin informasiyanı təşkil edən məlumat hissəçikləridir və onlar tənzim edilməlidir.

Eyni fikir əsasında təklif edə bilərik ki, “biometrik informasiya” termini yerinə “biometrik məlumat” termini istifadə edilsin. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunda da, “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Qanunda da əsas termin kimi “informasiya” sözü işlənmişdir. Konstitusiyaya gəldikdə isə, Konstitusiyanın 50-ci maddəsini mətbuat azadlığına həsr edərək plüralizm və media hüquqlarını burada təsbit etmək, yeni təsbit ediləcək maddədə isə informasiya azadlığını ayrıca tənzim etmək mümkündür. Digər tərəfdən isə Konstitusiyanın 50.3-cü maddəsində cavab vermək və təkzib etmək hüquqları müəyyənləşmişdir. Bununla belə, informasiya sferasında hüquqlar tək cəvab verməyi və ya təkzib etməni ehtiva etmir. Aİ-nin Ümumi Məlumat Qorunması Qaydalarında bu hüquqların daha geniş siyasını görə bilərik [258, s. 428].

Fikrimizcə, beynəlxalq hüquq normalarının daha dərinədən təhlili əsasında informasiya xarakterli hüquq və azadlıqların tərkibinin yenilənməsi daha yaxşı olardı. Çünki İKT və xüsusilə də internet insan hüquq və azadlıqlarının ənənəvi tərkibini dəyişmişdir. Məsələn, həm milli, həm də beynəlxalq qanunvericilikdə yaradıcılıq azadlığı təsbit edilmişdir. Bu azadlığın müasir zəmində tənzimlənməsində yeni bir element – rəqəmsal mühitdə məzmun yaratma elementi meydana çıxır. Rəqəmsal mühitdə məzmun yaratmanın ən sadə forması sosial mediada statusların paylaşılması ola bilər. Ancaq məzmun yaratma vasitəsi ilə yaradıcılıq azadlığı müvafiq normativ tənzimlənməyə məruz qalmalıdır. Eyni vəziyyət əqli mülkiyyət, xüsusilə də müəlliflik hüququ sferasında da mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında əlaqədar sahələrin tənzimlənməsi üçün “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanun [128] və “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Qanun [76] mövcuddur, ancaq hər iki qanunun müddələrinin internet məkanına tətbiqi ilə bağlı dəqiqləşdirmələr aparılmalıdır. Əqli mülkiyyət və informasiya qanunvericilikləri arasında aparılmalı olan daha bir uzlaşma isə hüquq pozuntularının daha effektiv və keyfiyyətli aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Əslində, burada problemin kökü özü-özlüyündə informasiya qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət institutundadır. Bir sra dövlət orqanları vardır ki, onların informasiya qanunvericiliyinin qorunmasında olan rolu uzlaşdırılmalıdır. Belə ki, informasiya

əldə etmək hüququnun pozulmasına görə şikayətlərə Ombudsman baxa bilər. Fikrimizcə, Ombudsman təkcə informasiya əldə etmək ilə bağlı deyil, digər informasiya hüquqlarının qorunmasına da nəzarəti həyata keçirsə, daha uyğun olar. Bu zaman Əqli Mülkiyyət Agentliyi ilə əməkdaşlıq qaçılmazdır. Xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq İnformasiya Ombudsmanının yaradılması da mümkündür. Məsələn, İngiltərə və Şotlandiyada ayrıca müstəqil İnformasiya Komissarı mövcuddur [483, s. 145]. Avstraliyada da İnformasiya Komissarı fəaliyyət göstərir [211, s. 53]. İnformasiya əsrində gizlilik və məxfilik məsələlərinin də aktuallaşması səbəbindən Avstraliyada və Kanadada İnformasiya Gizliliyi Komissarı da yaradılmışdır [496, s. 9]. İnformasiya hüquq pozuntuları ilə mübarizə üzrə müvafiq müddəalar İnzibati Xətalər Məcəlləsində və Cinayət Məcəlləsində mövcuddur. İnzibati Xətalər Məcəlləsində informasiya hüquq pozuntuları üzrə maddələr əsasən, rabitə qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalara və informasiyadan istifadə edilməsi, onun yayılması və mühafizəsi qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalara dair fəsillərdə təsbit edilmişdir. Fikrimizcə, hər iki fəslin müddəaları informasiya cəmiyyətinin inkişafı və İKT-nin yeni istiqamətlərinə uyğun olaraq zənginləşdirilməlidir. Bu zaman informasiya sferasında hüquq pozuntularının yeni növləri, zərərli internet tətbiqləri ilə mübarizə, bu pozuntulara görə hüquqi şəxslərin məsuliyyəti məsələsi, tətbiq olunan cəzaların xarakteri (yəni, təkcə maddi cəza ilə kifayətlənmək olmaz) ciddi nəzərə alınmalıdır. Eyni fikirlər Cinayət Məcəlləsində kibercinayətlərlə bağlı fəsil də aiddir. Cinayət Məcəlləmizin bu fəslə kibercinayətkarlıqla mübarizə üzrə beynəlxalq normalara uyğundur. Ancaq unutmayaq ki, kibercinayətlər və İKT-dən terrorizm məqsədi ilə istifadə təkcə fiziki şəxsləri əhatə etmir. Bu mənada fiziki şəxslərə verilən cəza ilə yanaşı, onlara bu fəaliyyətdə dəstək duran, xidmətlər göstərən və s. şərait yaradan hüquqi şəxslərin də məsuliyyət məsələsinə yer vermək mühümdür. Digər tərəfdən, informasiya sferasının özünəməxsus cəhətlərini nəzərə alaraq bu istiqamətdə hüquq pozuntuları ilə mübarizə təkcə İnzibati Xətalər Məcəlləsi və Cinayət Məcəlləsi ilə tənzimlənmə bilməz. Birinci fəsildə də müzakirə etdiyimiz kimi, informasiya mədəniyyətinin yüksəldilməsi təkcə qanunvericiliklə mümkün olmur. Düşürük ki, informasiya qanunvericiliyinin pozulmasına dair müddəalar təkcə

məcəllələrdə deyil, hüquqi şəxslər üçün təsbit edilmiş informasiya etikasına üzrə davranış qaydalarında, informasiya etikasına və mədəniyyəti üzrə təlimatlarda da geniş şəkildə öz əksini tapmalıdır.

3.2. İnformasiya cəmiyyəti üzrə qanunvericilik müxtəlif hüquqların və azadlıqların təminatı kimi

3.2.1. İnformasiya cəmiyyətinin normativ bazası

Ümumilikdə, insan hüquqlarının implementasiyasına həsr edilmiş kompleks qanunvericilik konkret informasiya istiqamətlərində insan hüquqlarına aid olan hüquqi sənədlərlə birlikdə milli informasiya cəmiyyətinin qurulması üzrə ilkin normalar hesab edilə bilər. Digər sözlə, bu normalar informasiya cəmiyyəti üzrə qanunvericilik üçün bir zəmin yaratmışdır və onu müşayiət etmişdir. Məsələn, qanunverici vətəndaşların dövlət orqanlarına müraciət hüququnu həm Konstitusiya, həm də xüsusi qanun [141] ilə təsbit etmişdir. Elektron imza və sənədləri tənzimləyən qanun [72] bu hüququn təminatına yönəlmişdir. Elektron hökumətin yaradılması üzrə proqram isə bu hüququn elektron keyfiyyətini artırmağa yönəlmişdir [38]. Elektron dövlət proqramları isə insan hüquq və azadlıqlarının elektron mühitə köçürülməsi üçün müvafiq təşkilati tələblər müəyyən etmişdir. Fikrimizcə, məhz bu səbəbdəndir ki, müasir informasiya azadlığı kriteriyaları dövlət orqanlarının fəaliyyətindən çox asılıdır. Bir sıra digər müəlliflər informasiya azadlığını dövlətin informasiyası ilə bağlı nəzərdən keçirir [240, s. 37]. İnformasiya azadlığını hökumət fəaliyyətinin şəffaflığı əsasında insanların bilmək hüququ, yəni, dövlət orqanları tərəfindən saxlanılan informasiyanı bilmək hüququ kimi qəbul edənlər də vardır [383, s. 247]. İnformasiya cəmiyyəti informasiya qanunvericiliyi daxilində hüquq və azadlıqların tənzimlənməsinə və təfsirinə də ciddi təsir göstərmişdir. Belə təfsirlərdən biri də fərdi məlumatların qorunması və gizlilik hüququ ilə bağlıdır. İnformasiya gizliliyi haqqında ilk elmi mülahizələr hələ 1890-cı ildə Harvard Hüquq İcmalında bir məqalədə araşdırılmışdır [323, s. 56]. Məqalədə gizlilik hüququ bir şəxsin yalnız qalmaq hüququ aspektindən təhlil edilmişdir [213, s. 608]. İnformasiya cəmiyyətində

isə fərdi məlumatların qorunması “informasiya xarakterli özünü təyin etmə hüququ” adlı yeni hüquqa yol açmışdır. Bu hüquq Almaniya Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən irəli sürülmüşdür və dövlət orqanları tərəfindən toplanan fərdi məlumatlara məhdudiyət kimi nəzərdən keçirilə bilər [315, s. 49]. Məhkəmə tərəfindən informasiya xarakterli özünü təyin etmək hüququ bir şəxsin özü haqqında məlumatların istifadəsini və açıqlanmasını həmin şəxsin özünün müəyyən etmək qabiliyyəti kimi izah etmişdir [516, s. 38]. Hesab edirik ki, informasiya cəmiyyətinin qurulmasında və müvafiq qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində də bu hüquq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının milli hüququnda bu hüquq ayrıca təsbit edilməsə də, onun elementlərini informasiya qanunvericiliyinin ümumi normativ bazasında görmək mümkündür. Tədqiqatçılardan H. Burkertın fikrincə, gizlilik hüququ adi hüquq olmayıb, “*fundamental şəkildə fundamental hüquq*”dur və digər əksər hüquq və azadlıqlar üçün əsasdır. Ancaq eyni zamanda gizlilik hüququ fundamental şəkildə nisbi bir hüquqdur [315, s. 61]. Elə təkcə bu fikir özü informasiya cəmiyyətində hüquqların tənzimlənməsində ümumi milli insan hüquqları qanunvericiliyinin rolunun nə dərəcədə vacib olduğunu göstərir.

Respublikamızda ümumi xarakterli digər normalarla mətbuat, radio və televiziya və s. istiqamətdə qanunvericilik də gələcəkdə informasiya cəmiyyətinin normativ bazası rolunda çıxış etmişdir. Bu normalar müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası yönündə təhlil edilə bilər. Bunlarla yanaşı, “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanın rolu böyükdür [36]. Fərmanda mətbuatın ictimai rolu, dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflıq və səmərəlilik, televiziyanın işi və s. informasiya cəmiyyəti elementləri də qeyd olunmuşdur. Elə informasiya cəmiyyəti üzrə qanunvericiliyin inkişaf istiqamətlərini də biz informasiya təhlükəsizliyi qanunvericilik, mətbuat sahəsində qanunvericilik, ümumi İKT inkişafı üzrə qanunvericilik olaraq ayrı-ayrı araşdırma bilərik. İKT tətbiqinin inkişaf etdirilməsinə, ilk öncə, dövlət orqanlarının fəaliyyətində başlanılmışdır, bir sıra orqanların elektron səhifələri, sistemi yaradılmışdır. Belə sistemlərdən biri də avtomatlaşdırılmış “Seçkilər” sistemi olmuşdur [26]. Elektron sistemlərin yaradılması sonrakı dövrdə

respublika üzrə informasiya inkişaf strategiyalarının yaradılmasına istiqamət vermişdir. Bu istiqamətdə BMT İnkişaf Fondu ilə layihə təşkil edilmişdir [24]. İlk layihə növbəti ildən İKT-nin inkişafı strategiyasının geniş tətbiqinə şərait yaratmışdır [42]. İKT nailiyyətlərindən yararlanmada dövlət orqanlarının üzərinə düşən yük, xüsusilə keyfiyyət və təhlükəsizlik meyarları artmışdır. Bu texnoloji tələbləri qarşılamaq üçün ayrıca Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi yaradılmışdır [51]. Nazirlik ölkə miqyasında kommunikasiyanın dayanıqlığını, internet şəbəkəsinin əhatəsini və s. təmin etmişdir. Vahid kommunikasiya şəbəkəsi və elektron sistemin qurulması “Elektron Azərbaycan” sisteminin təşkilinə səbəb olmuşdur [34]. Respublikamızın beynəlxalq elektron bazalara çıxışının təmin edilməsi və beynəlxalq informasiya mübadiləsində iştirakının artırılması üçün MDB məkanında əməkdaşlıq gücləndirilmişdir [130]. Elektron məkan təkcə dövlət orqanlarına deyil, müvafiq elm, təhsil, tədqiqat istiqamətlərinə də nüfuz etmişdir. Bu tendensiyanı istiqamətləndirmək məqsədi ilə elektron kitabxanalar və informasiya bazalarının müasirləşdirilməsi məqsədi təyin edilmişdir [32]. Sonrakı dövrdə beynəlxalq insan hüquqları və informasiya qanunvericiliyinin elektron xidmətlərə diqqətini artırması milli qanunvericilikdə də nəzərə alınmışdır. Vahid elektron hökumət sisteminin təşkilinə başlanmışdır [38]. Elektron hökumət müvafiq İKT münasibətlərinin inkişafı tələblərini müəyyən etmişdir. Bu tələblər İKT sferasında yeni dövlət proqramında əks edilmişdir [35]. Elektron hökumət sistemi yerli özünüidarə sistemində də elektron vahidlik məqsədlərini müəyyən etmişdir. Bu mənada yerli özünüidarənin normativ elektron bazasının təşkili haqqında fərman imzalanmışdır [70]. Elektron hökumətin fəaliyyətində keyfiyyətin artırılması və ümumi İKT şəbəkəsinin inkişafı məqsədilə ayrıca dövlət fondu təsis edilmişdir [25]. Dövlət əhəmiyyətli publik hüquqi şəxslərin də fəaliyyəti elektronlaşmışdır. Onların göstərdikləri elektron xidmətlərin keyfiyyət göstəricilərinə xüsusi diqqət verilmişdir. Dövlət orqanlarının təqdim etdikləri elektron xidmətlər sisteminin asanlaşdırılmasına və sadələşdirilməsinə də xüsusi önəm verilmişdir. Bunun ən yaxşı nümunəsi kimi ASAN Xidmət qurumları yaradılmışdır [50]. Sadaladığımız qanunvericilik aktlarının kompleksi informasiya cəmiyyətinin, rəqəmsal iqtisadiyyatın, sənayenin və s.

yenilənməsi, xarakterinin dəyişməsi ilə müşayiət olunmuşdur. İnformasiya cəmiyyətinin müxtəlif əsasları “Azərbaycan 2020” Konsepsiyasında da öz əksini tapmışdır [52]. İKT-nin inkişafı bu istiqamətdə ixtisaslı kadr hazırlığını və konkret tədqiqatları şərtləndirmişdir. Bu tələblərin qarşılınması üzrə ayrıca ali təhsil müəssisəsi yaradılmışdır [28]. Yerli özünüidarə ilə yanaşı digər vətəndaş cəmiyyəti orqanlarının işinə də diqqət artmışdır. Bu mənada dövlət QHT-lərə dəstəyini gücləndirmişdir [132]. Ümumi elektron sistemin təşkili informasiya cəmiyyəti quruculuğuna rəvac vermişdir. Bu quruculuğun mərhələləri və məqsədləri haqqında strateji plan tutulmuşdur [27]. İnformasiya cəmiyyətində vətəndaş ehtiyaclarının qarşılınması üzrə elektron dövlət xidmətlərinin əhəmiyyəti artmışdır. Bu səbəbdən elektron dövlət xidmətləri reyestri təşkil edilmişdir [68]. İnformasiya cəmiyyəti quruculuğu notarial fəaliyyətin müasirləşdirilməsi tələbini qoymuşdur. Buna uyğun olaraq elektron notariat sisteminin təşkilinə başlanmışdır [73]. Son nəticədə informasiya cəmiyyəti quruculuğunun uğurlu davamı bütövlükdə dövlət idarəçiliyi və hökumətə yanaşmanı dəyişdirmişdir. Respublikamızda elektron hökumətin daha müasir pilləsi olan rəqəmsal hökumətə keçid edilmişdir [71]. Təbii ki, bu istiqamətdə BMT, Avropa Şurası və Aİ-nin də müvafiq hüquq sənədlərinin rolu olmuşdur.

İnformasiya cəmiyyəti və ümumi İKT inkişafı mətbuat, televiziya sahəsini də əhatə etmişdir. “Kütləvi İnformasiya Vasitələri haqqında” Qanundan əlavə mətbuatın informasiya cəmiyyəti tələblərinə və müasir elektron çağırışlara uyğunlaşdırılması istiqamətində ciddi iş aparılmışdır. Respublikamızda Dövlət İnformasiya Agentliyi 1991-ci ildə yaradılmışdır [40]. 2000-ci ildə KİV-in maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması tədbirləri müəyyən edilmişdir [142] və sonradan bu istiqamətdə müvafiq konsepsiya çərçivəsində [33] fəaliyyət həyata keçirilmişdir. Sonrakı dövrdə də media sferasında dövlət dəstəyi artırılmışdır. Bu məqsədlə KİV-in İnkişafına Dəstək Fondu yaradılmışdır [49].

3.3. Virtual məkanda insan hüquqları və müasir elektron tendensiyalar

3.3.1. Virtual məkanın hüquqi mahiyyəti

İfadə azadlığını tədqiq edən ekspertlərdən T. Emerson bu azadlığın fərdin qərar vermə prosesində iştirak və özünü təmin etməsi kimi dəyərlərlə bağlı olduğunu qeyd etmişdir [473, s. 3]. Bu anlamda ifadə azadlığı fərdin virtual məkanda, xüsusilə internetdə də iştirak və özünün informasiya maraqlarını təmin etməsinə şərait yaradır. Avropa Şurası hələ 2007-ci ildə ifadə və informasiya azadlığının yeni rəqəmsal mühitdə yeni cəhətlər əldə etməsini vurğulamışdır [403]. Ümumiyyətlə, virtual məkanı onun böyük bir hissəsini əhatə edən internet məkanı üzərində izah etmək mümkündür. Virtual məkanda ifadə azadlığını, eləcə də digər insan hüquq və azadlıqlarını tənzimləmək real həyatdan xeyli çətindir. İnternet ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarını araşdıran M.K. Land hesab edir ki, Ümumdünya Bəyannaməsində və Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktın 19-cu maddəsində təsbit edilən ifadə azadlığı internet məkanı üçün də kifayət edir, ancaq müasir reallıqlar kontekstində yeni təfsirə ehtiyac vardır [351, s. 457]. Belə düşünürük ki, həqiqətən də 19-cu maddə virtual məkanda informasiya və ifadə azadlığının əsas konturlarını müəyyən etmək üçün qənaətbəxşdir. Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, virtual məkanın özünəməxsus cəhətləri 19-cu maddənin bazası əsasında daha incəliklə əhatə edilməlidir. İnternet İdarəçiliyinin səmərəsini artırmaq üçün həm qanunvericiləri, həm də özəl sektor təmsilçilərini birləşdirən bir neçə beynəlxalq platforma vardır [349, s. 183]. Bu qurumların da fəaliyyətinə fikir versək, virtual məkanda idarəçilik məqsədi ilə nə qədər prinsiplərin və təlimatların yaradıldığını görə bilərik. İnternet İdarəçiliyi təkcə texniki məsələ olmayıb, hüquqi, sosial, siyasi məsələləri də əhatə edir və bu məsələlərin hər birinin internetin insan hüquqları tərəflərinə təsiri vardır [360, s. 84]. Təəssüflə bildirməliyik ki, virtual məkanda baş verən hüquq pozuntuları və insan hüquqları problemləri İnternet İdarəçiliyinin nə qədər zəif və pərakəndə olmasının nəticəsidir. Məsələn, Aİ səviyyəsində virtual məkanda nifrət nitqi ilə mübarizə məqsədilə “Facebook”, “Youtube” kimi şirkətlərin könüllü əsasla birlikdə qəbul etdikləri davranış kodeksi mövcuddur [233, s. 131]. Ancaq bu kodeksin

mövcudiyyəti eyni zamanda sosial mediadan nifrət nitqi və ya nifrət nitqinin təbliğinin mövcudiyyətinə çox az təsir göstərə bilməmişdir. Fikrimizcə, bu sahədə ən böyük problem universal səviyyədə virtual məkanı tənzimləyəcək tövsiyə xarakterli yox, məcburi xarakterli hüquqi sənədin olmamasıdır. Regional sənədlər isə uzlaşdırılmadığından çox zaman sistemsiz müddəalar müəyyən edir. Məsələn, Avropa Şurası internet məkanında kommunikasiya azadlığını bəyan etmiş [275], digər tərəfdən, İnternet İdarəçiliyində üzv dövlətləri fəal olmağa çağırmışdır [276]. Bununla belə, atılan addımlar regional səviyyədə belə gözlənilən nəticələri vermir.

İnformasiya hüququ bir sıra mühüm mövzuları əhatə etdiyinə görə onların hansının daha vacib olduğunu demək çətindir. Bununla belə, bəzi müəlliflər inkişaf prosesində informasiya hüququnun əsas problemi kimi kommunikasiya şəbəkələrinin, internet və hüququn qarşılıqlı əlaqəsini göstərirlər [307, s. 11]. Bu qarşılıqlı əlaqə, şübhəsiz ki, özünü əlaqədar insan hüquqları qanunvericiliyində də göstərmişdir. İnternet və yeni İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) həm ictimai, həm də fərdi həyatımızın bütün istiqamətlərinə təsiri danılmaz bir faktdır və bu təsir insan hüquqları sahəsində də hiss olunur. Belə ki, beynəlxalq insan hüquqlarının əsasını təşkil edən universal və regional sənədlərdə birbaşa qeyd olunan hüquqlarla yanaşı, informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar yeni tip hüquq və azadlıqlar formalaşır. Yeni yaranan bu hüquq və azadlıqlar daha çox İKT və kompüterlərin yardımı ilə həyata keçirilən informasiya dövryyəsinə, innovasiyaya, elektron iqtisadiyyata və yeni texnoloji mühitə əsaslanır. Müasir İKT və internet vasitələri insan hüquqlarından həm fərdi, həm kollektiv şəkildə yararlanmaq üçün yeni bir mühit yaradır. Bu mühitdə hüquqlardan istifadə rəqəmsal kodlaşma, təhlükəsizlik meyarları, elektron istifadə qaydaları və s. məsələlərlə qarşılıqlı əlaqədə müzakirə olunur. Texnoloji mühitdə kompüterlərin yardımı ilə yeni üsullarla aparılan bütün işlər rəqəmsal xarakter daşıyır. Başqa sözlə, istənilən informasiya hərəkətə başlamamışdan öncə, yəni, həyata keçirilməmişdən əvvəl “1” və “0” rəqəmlərinin və müxtəlif riyazi əməliyyatların köməyi ilə kodlaşdırılaraq kompüter dilinə, elektron informasiyaya çevrilir [468, s. 3-16]. Qeyd etmək lazımdır ki, İKT və xüsusilə də kompüter texnologiyalarının yaratdığı bu rəqəmsal mühit insan hüquqlarının hamısını

əhatə edir, yeni mühitdə rəqəmsal şəxsiyyət yaradır və onun öz hüquqlarından istifadəsini şərtləndirir. Bu proses özünü müxtəlif şəkildə göstərir ki, onun da bəzi geniş yayılmış nümunələri əsasında təhlilini apara bilərik. Məsələn, internetdən ilkin dövrdə istifadə edən fiziki və ya hüquqi şəxs, və ya şəxslər qrupu, adətən, müxtəlif səhifələrdə özünə profil, yəni, rəqəmsal şəxsiyyət yaradır, aldığı bütün qərarları və həyata keçirmək istədiyi əməliyyatları bu qeyri-real şəxsin köməyi ilə aparır. Əslində, həmin elektron şəxsiyyətin özünə aid hüquqları olur və bu hüquqlardan sərbəst istifadə edə bilər. Belə bir fikir də yürütmək mümkündür ki, real həyatda insanlara aid olan bütün hüquqlar və azadlıqlar yeni məzmununda elektron şəxsiyyətə də rəqəmsal mühitdə aid olur. Rəqəmsal şəxsə aid ən əsas hüquqlar onun toxunulmazlıq, ona aid informasiyanın təhlükəsizliyinin tam təmin olunması, şəxsin fikir və ifadə azadlığını, informasiya dövriyyəsində iştirak etmək hüququnu və s. əhatə edir. İkinci tərəfdən isə kompüter texnologiyalarından istifadə etmək və özümüzdə aid hüquqlardan yararlanmaq istəyərkən heç də həmişə profil-rəqəmsal şəxs yaratmağa ehtiyac yoxdur. Məsələn, rəqəmsal proqramların dəstəklədiyi mobil telefonlar, müxtəlif sosial media proqramları, məlumat axtarış sistemləri heç də həmişə rəqəmsal şəxsin yaradılmasını tələb etmir. “Google”, “Bing”, “Yandex” kimi informasiya axtarış mexanizmlərində istənilən hər bir şəxs ümumi istifadədə olan məlumatlardan yararlanma bilər. Mobil telefonlar internetə çıxış xidməti göstərməklə məlumatların ötürülməsini və ya saxlanmasını təmin edə bilər və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, İKT və kompüter texnologiyalarının insan hüquqlarına göstərdiyi müsbət təsirlər ümumən qəbul edilsə də, rəqəmsal mühit və yeni mühitdə tətbiq olunan hüquqlarla bağlı həm nəzəri, həm də praktiki mübahisələr kifayət qədərdir. Nəzəri mübahisələr daha çox terminoloji məsələlər, rəqəmsal mühitin hüquqi tənzimlənməyə nə dərəcədə məruz qalması ilə bağlıdır. İnsan hüquqları sahəsində praktiki müzakirələr isə rəqəmsal mühitdə onların necə qorunması, kimlər tərəfindən tənzimlənməli olması, hansı məhdudiyyətlərə məruz qalacağı və s. ilə əlaqədardır. Terminoloji baxımdan ən əsas çətinlik İKT və kompüterlərlə əlaqəli olan insan hüquqlarının yeni formada adlandırılması, yeni istiqamətdə qruplaşdırılması ilə şərtlənir. Bəzi tədqiqatçılar rəqəmsal mühiti daha çox internetə aid edərək “virtual

məkan”, burada istifadə olunan hüquqları isə “virtual hüquqlar” adlandıraraq onların ciddi şəkildə hüquqi tənzimlənməyə ehtiyacı olduğunu vurğulayır [287, s. 352]. Lakin bu fikir özündə müəyyən qədər çatışmazlıqlar ehtiva edir. İlk növbədə, fikrimizcə, “virtual məkan” anlayışı İKT və kompüter texnologiyalarının hamısını əhatə etməyərək yalnız internet şəbəkəsi ilə, internetdən istifadə ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda “virtual hüquqlar” termini də daha çox fəal internet istifadəsi ilə əlaqələnilir və bütün kompüter texnologiyaları ilə əlaqədar hüquqlara tətbiq edilə bilməz. Bununla belə, rəqəmsal mühitin ciddi hüquqi tənzimlənməyə ehtiyacı olduğu fikrini qəbul edə bilərik.

3.3.2. Qlobal internet məkanında qlobal hüquqlar

Konkret olaraq internetə gəldikdə isə onun virtual xarakterini nəzərə alaraq necə tənzimlənməsi, hansı hüquqi metodikaların tətbiq olunması daim elmi ədəbiyyatda müzakirə obyektinə olmuşdur. Həm beynəlxalq, həm də milli hüquq sistemlərində “virtual” xarakterli internetin “real” xarakterli normativ tənzimlənməyə uyğun olub-olmaması ayrıca mübahisə predmetinə çevrilmişdi [308, s. 69-73]. Fikrimizcə, internetin ayrı-ayrı lokal səviyyədə deyil, qlobal miqyasda olan fəaliyyətini əsas götürərək qeyd edə bilərik ki, hüquq sahələri arasında beynəlxalq hüquq və ya beynəlxalq insan hüquqları virtual məkanın tənzimlənməsi üçün daha əlverişlidir. Ekspertlərin də qeyd etdiyi kimi, internetə və internetin əsasında durduğu virtual məkana “insan hüquqları yanaşması”nı (human rights-based approach) tətbiq etmək, məhz insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən tənzim etmək lazımdır [238, s. 356-360]. Bununla belə, hüquqi tənzimlənmə üzrə başqa fikirdə olanlar və başqa nəzəriyyələr irəli sürənlər də az deyil. Məsələn, 1990-cı illərdə internet artıq ümumi istifadə üçün açıq bir vasitəyə çevrildiyi bir zamanda bəzi alimlər onun sərbəst istifadədə olmasını və heç bir hüquqi tənzimlənməyə məruz qalmamasını arzulayırdılar. Amerikada bu fikri dəstəkləyən “libertarian məktəbi” internetin hüquqi tənzimlənməsini mümkün hesab edirdilər və buna hətta heç bir ehtiyacın olmadığını irəli sürürdülər [218]. Bu nəzəriyyənin əsasında “virtual məkanın müstəqilliyi” məfhumu dururdu ki, bu konsepsiya da D.R.Conson və digərləri tərəfindən dəstəklənirdi [334, s. 1368].

Onların fikrincə, internet özlüyündə sərbəst fəaliyyəti və maneəsiz hərəkəti tələb edir. Bununla belə, müasir dövrümüzün internet məkanını və virtual həyatını hüquqi tənzimləmədən kənar təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ayrıca “internet hüququ” sahəsinin predmeti olan internet şəbəkəsi də fiziki şəbəkə kimi deyil, xüsusi hüquqi realıq kimi qəbul edilir [155, s. 7]. Fikrimizcə, internet hüququ müəyyən mənada, elə bir hüquq normaları və qaydaları sistemidir ki, bu sistem global səviyyədə əlaqələnmiş internet şəbəkələrini və informasiya resurslarını, onlardan istifadə və yararlanmaq qaydalarını, müvafiq təhlükəsizlik meyarlarına aid tələbləri tənzim edir. Buradaca dərhal qeyd olunmalıdır ki, informasiya resursları, adətən, müstəqil olmur və müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslərin idarəsi altında fəaliyyət göstərir. İnternetdə idarəetmə mərkəzləşmiş olmadığı kimi hamı üçün məcburi olan ümumqəbul edilmiş qanunlar tərəfindən də tənzimlənmir. Bu da bizə onu deməyə əsas verir ki, müasir dövrdə internet şəbəkəsinin tənzimlənməsi üzrə məcburi ümumi qaydalar yox dərəcəsidir, lakin müxtəlif xarakterli prinsiplər və qeyri-məcburi qaydalar mövcuddur. Bununla belə, internet hüququ nə qədər mərkəzləşməmiş olsa da, hər bir halda, müstəqil fəaliyyət göstərməlidir və hüquq sistemində dair ənənəvi yanaşmalardan daha üstün olmalıdır. Məsələnin bir qədər dərininə getsək, hüquq sahəsindəki ənənəvi baxışlara əsasən, biz internet hüququnu nə ayrıca hüquq sahəsi, nə də hüquq yarım sahəsi hesab edə bilmərik. Bu tip nəticə isə bir çox səbəblərin ətraflı təhlili nəticəsində irəli sürülmüşdür. Belə ki, hüquq sahəsi hər hansı bir hüquq sistemi daxilində mövcud olan və öz daxilində eyni predmet və metod üzrə hüquq normalarını cəmləyən bir məfhumdur. Hüquq yarım sahəsi isə bir sahə üzrə müxtəlif hüquq institutlarını birləşdirən bir sistemdir. İnternet hüququnda isə bu əlamətlər uyğunsuzluq təşkil edir. Bununla belə, qəbul etməliyik ki, internet hüququ həm də ümumi hüquqi sistemin bir parçası olaraq ayrıca məfhum hesab edilməlidir. Belə demək mümkünsə, internet hüququ kompleks bir hüquq sahəsidir, çünki burada eyni bir ictimai münasibətləri tənzimləyən, lakin müxtəlif hüquq sahələrinə aid olan normalar cəmlənmişdir. Buna görə də bu normalar kompleks hüquq institutu, yəni, müxtəlif sahələr üzrə normaları əhatə edən bir hüquq sahəsini formalaşdırır. İnternet hüququ bir predmet və eynitipli hüquq münasibətlərini tənzimləyir. Bu da o deməkdir

ki, inzibati, mülki, beynəlxalq xüsusi və beynəlxalq ümumi hüquq normalarının cəmi olan internet hüququ özünəməxsus spesifik predmet dairəsi ilə seçilir [202, s. 32-37]. İnternet ənənəvi anlayışda nə hüquq sahəsi, nə də hüquq yarım sahəsi anlayışlarına uyğun gəlməsə də, internet hüququ virtual məkanda fəaliyyət göstərən beynəlxalq ümumi hüquq, informasiya hüququ və insan hüquqları normalarını özündə birləşdirir.

Müasir dövrdə əminliklə deyə bilərik ki, bütün ənənəvi insan hüquqlarının yeni bir rəqəmsal prototipi və ya təkrarı yaranmışdır. Digər hüquqlar sırasında şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı, sosial hüquqlar, səhiyyə sahəsində hüquqlar, mədəni hüquqlar, inkişaf hüququ, informasiya hüquqlarının yeni rəqəmsal mənə çaları formalaşmışdır. Bu hüquqların istifadə olunduğu mühiti isə alimlər tərəfindən daha çox qəbul edilən bir terminlə – “rəqəmsal mühit”, yəni, “kiberməkan” anlayışı ilə xarakterizə etmə daha düzgün olardı [249, s. 2-4]. Fikrimizcə, “kiberməkan” termini rəqəmsal texnologiyaların hamısını əhatə edən elektron mühitə və internet şəbəkəsinə uyğun gəlir. Kiberməkan dedikdə təkcə fəal internet istifadəsi zamanı yararlandığımız mühit deyil, həmçinin sükunət vəziyyətində olan informasiya arxivləri, məlumat yaddaşı qurğuları, rəqəmsal proqramlı telefonlar və s. məfhumlar cəm şəklində ehtiva edilir. Bu fikrə uyğun olaraq rəqəmsal mühitdə tətbiq olunan hüquq və azadlıqlara isə ümumi ad altında “rəqəmsal hüquqlar” kimi müraciət etmək daha düzgündür [511, s. 6-9]. Fikrimizcə, “rəqəmsal hüquqlar” anlayışı “elektron hüquqlar” anlayışına yaxındır, çünki müasir dövrümüzün elektron mühiti özü rəqəmsal texnika əsasında formalaşmışdır.

Rəqəmsal hüquqlardan bəzi zamanlarda sui-istifadə olunur. Ünsiyyət proqramları və ya sosial media keyfiyyətsiz məlumatlar paylaşır, qeyri-real informasiyalar ötürülür, böhtan və ya təhqir ilə dolu ifadələr virtual məkana daxil olur. Bu zaman müəyyən məhdudlaşdırma tədbirlərinin görülməsinə, cəza tədbirlərinin tətbiqinə ehtiyac yaranır ki, heç də həmişə bu preventiv fəaliyyət lazımı nəticəni vermir. Digər tərəfdən, isə rəqəmsal mühit hüquqlardan təhlükəsiz və əmin-amanlıq şəraitində istifadəni nəzərdə tutur. Lakin rəqəmsal mühitdə informasiya oğurluğu, müəyyən zərərverici proqramların tətbiqi, elektron mülkiyyətə ziyan vurulması və s. hadisələr bunu mümkünsüz edir. Rəqəmsal mühitdə qorxu və təhlükə

yaradan və rəqəmsal insan hüquqlarını pozan bu əməllər, adətən, ümumi adla “kibercinayət” adlanır [237, s. 39-49]. Rəqəmsal mühitin tənzimlənməsi həm də “Rəqəmsal mühitlə real həyat arasında, elektron hüquqi tənzimləmə ilə ənənəvi hüquq normaları arasında kəskin fərqlənmə və ayrılıq varmı?” sualını yaradır. Fikrimizcə, bu suala mənfi cavab verməliyik. Çünki rəqəmsal mühit və real həyat ilk baxışdan nə qədər fərqli olsalar da, hər iki sferada tənzimlənən hüquqlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu əlaqə hər iki sferada olan hüquq pozuntuları ilə də bağlıdır. Məsələn, ola bilər ki, hər hansı insan hüququnun pozulmasının əsası real həyatda olsun, lakin nəticə özünü rəqəmsal mühitdə göstərsin. Məsələn, yeni aldığımız telefonda texniki nasazlıq ucbatından bizə aid informasiya silinir və ya istifadə etmək olmur. Bu zaman təbii ki, ziyan çəkən rəqəmsal hüquqlarımız olur. Lakin texniki nasazlığın səbəbi telefon satışını aparan şirkətdə, istehsalı ilə məşğul olan müəssisədə axtarılır. Əks hal da mümkündür ki, rəqəmsal mühitdə pozulan hüququn nəticəsində real şəxsə zərər dəysin. Məsələn, virtual şəxsiyyət bizə realda aid olan şəxsi məlumatları ehtiva edir. İnternetdə bu məlumatlar oğurlandıqda birbaşa real şəxs kimi bizim hüquqlarımız pozulur. Elektron alqı-satqı prosesində bizə aid proqramın zərər görməsi isə reallıqda şəxsin mülkiyyətinə dəymiş zərər kimi qiymətləndirilməlidir. Elektron və real mühitin əlaqəsini göstərən ən yaxşı nümunə isə rəqəmsal hüquqpozma faktlarının cəzalanması ilə bağlıdır. Belə ki, inzibati, cinayət və mülki cəza tədbirləri hal-hazırda həm fiziki, həm də elektron məhdudiyyət təbirlərini nəzərdə tutur. Məsələn, əgər şəxs və ya şəxslər qrupu virtual məkanda böhtan və ya təhqir dolu fikirlərini geniş oxucu kütləsinə təqdim edərsə, informasiya oğurluğu ilə məşğuldursa, onların azadlığı məhdudlaşdırılır. Eyni zamanda həmin şəxslərin istifadə etdiyi elektron profillər bağlanır, texniki vəsaitlər və ziyanverici proqramlar müsadirə olunur, yəni, real mülkiyyət hüquqları dayandırılır.

3.3.3. Virtual məkanda təhlükəsizlik öhdəlikləri və insan hüquqları

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər informasiya təhlükəsizliyi normalalarının cəmiyyətdə daşdığı yükün nə qədər ağır olduğunu göstərir. Bu mənada informasiya təhlükəsizliyi üzrə qanunvericiliyi də informasiya cəmiyyəti üzrə hüquqi bazanın

ayrıca bir istiqaməti hesab edə bilərik. Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyi üzrə normalar informasiya cəmiyyətinin normativ əsasının qurulmasında mühüm yer tutmuşdur. Əsas qanunlardan başqa, informasiya təhlükəsizliyinin efir məkanında təminatına da ciddi diqqət ayrılmışdır [37]. Elektron dövlət konsepsiyası daxilində dövlət orqanlarının informasiya təhlükəsizliyinə də ciddi nəzarət edilmişdir. Dövlət orqanlarının informasiya bazaları və kommunikasiya vasitələrinin təhlükəsizlik normaları gücləndirilmişdir [22]. Digər tərəfdən isə dövlət orqanları üzərinə ümumi informasiya təhlükəsizliyinin təmini məqsədi ilə əlavə vəzifələr müəyyən olunmuşdur [108]. Xüsusi Elektron Təhlükəsizlik Xidməti təşkil edilmişdir [48].

Əlbəttə ki, “rəqəmsal hüquqlar” və ya “kiber məkan” dedikdə insanlar ilk öncə interneti və virtual ünsiyyət proqramlarını – “Facebook”, “Instagram” kimi sosial media vasitələrini təsəvvür edirlər. Lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, məsələni təkcə internet və sosial media ilə məhdudlaşdırmamaq, rəqəmsal mühitə və rəqəmsal hüquqlara geniş mənada baxmaq lazımdır. Rəqəmsal hüquqları yeni kompüter və İKT ilə əlaqələndirməklə onların öz daxilində də xüsusi təsnifləşdirmə aparmaq mümkündür. Məsələn, internet hüquqları, onlayn hüquqlar, internetə çatım ilə əlaqəli hüquqlar, elektron gizlilik hüquqları, elektron təhlükəsizlik hüquqları və s. Sual yaranır ki, rəqəmsal mühitədə istifadə olunan bu hüquqların qorunmasını kimlər həyata keçirir və kim tənzimləyir? Təbii ki, bu qrupların hər birinə daxil edilən insan hüquqlarının təmin edilməsi, qorunması və tənzimlənməsi, ilk növbədə, beynəlxalq insan hüquqları üzrə öhdəliklərin əsas daşıyıcısı olan dövlətin vəzifəsinə aiddir. Çünki məhz dövlət mexanizmi rəqəmsal hüquqların bünövrəsində duran fikir və ifadə azadlığı, informasiya azadlığı, şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı və s. hüquqları təmin edir. Deməli, məhz dövlət qeyd etdiyimiz bu ənənəvi hüquqların yeni elektron formalarını da tənzim etmək öhdəliyi daşıyır. Bu mənada BMT İnsan Hüquqları Şurası da İKT və kompüter texnologiyaları sayəsində yaranan hüquqların beynəlxalq insan hüquqları sisteminin bir hissəsi olduğunu təsdiqləyir, dövlətlərin həm real həyatda, həm də rəqəmsal mühitədə insan hüquqlarını tənzimləməyə vəzifəli olduğunu təsbit edir və bütün dövlətləri rəqəmsal mühitə “insan hüquqları yanaşması”nı

(human rights-based approach) tətbiq etməyə dəvət edir [455]. Lakin məsələ ilk baxışdan göründüyü kimi də sadə deyildir.

Fikrimizcə, elektron texnologiyalar və rəqəmsal mühitin tənzimlənməsi üzrə nəhəng yükü ancaq dövlət mexanizmlərinin üzərinə qoymaq mümkün deyildir. Bu istənilən hər bir halda hüquqpozucunun məsuliyyətdən qaçmasına, dövlətin isə gərəksiz yerə birbaşa təqsirkar kimi qələmə verilməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, əgər biz informasiyanı yazmaq üçün hər hansı yaddaş qurğusu almışıqsa, lakin bu qurğu bizim məlumatları tam təhlükəsiz qoruyub saxlaya bilməyibsə, məlumat oğurlanıbsa və ya biz şantaj olunuruqsa, təbii ki, burada əsas hüquqpozucu subyekt dövlət deyildir. Əlbəttə ki, dövlət son nəticədə bizim bütün hüquqlarımızın və azadlıqlarımızın təminatçısıdır və ümumi mənada dövlət mexanizmlərinin səhlənkərliyindən danışmaq mümkündür. Lakin rəqəmsal tənzimləmə və rəqəmsal təhlükəsizlik problemi təkcə dövlətə aid bir vəzifə deyildir. Fikrimizcə, dövlət mexanizmləri ilə yanaşı, rəqəmsal mühitin tənzimlənməsi problemi ilə qeyri-dövlət subyektləri – internet xidməti göstərən qurumlar (internet service providers), məlumat arxivlərini yaradan şirkətlər, müxtəlif internet proqramlarının və sosial media vasitələrinin sahibləri, bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar (həm dövlətlərarası, həm də digər formada təşkil olunanlar), rəqəmsal mühitdə ancaq məlumat ötürülməsi ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər, ən nəhayət, rəqəmsal mühitin bütün aktiv və passiv iştirakçıları tənzimlənmə üzrə öhdəlik daşımalıdırlar. Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq hüququn müasir dilində rəqəmsal mühitdə dövlət və birbaşa istifadəçilər istisna olmaqla, informasiyanın yayılması, paylaşılması, toplanması, elmi tədqiqatların aparılması və s. digər məqsədlərlə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən bütün hüquqi və fiziki şəxslər “internet-vasitəçi” (internet intermediary) adlanır [464, s. 4-8]. İnternet-vasitəçilərin beynəlxalq insan hüquqları sistemindəki müsbət rolu və onların rəqəmsal mühitdə müəyyən öhdəliklərinin olması ekspertlər tərəfindən uzun müddətdir ki, tanınmışdır [454]. Lakin rəqəmsal mühitdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərin konkret olaraq hansı öhdəliklərə malik olması, onların üzərinə hansı formada məsuliyyətin qoyulması üzrə universal beynəlxalq sənəd mövcud deyildir. Rəqəmsal hüquqlarla bağlı internet-

vasitəçi üzərində hansısa məsuliyyətin dəqiq formada müəyyən olunması da beynəlxalq məhkəmə orqanları tərəfindən az tətbiq olunur. Adətən, ümumi insan hüquqları öhdəlikləri əsasında məsul qurum kimi dövlət müəyyən olunur. Müsbət istisna hal kimi isə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin “Delfi Estoniyaya qarşı” işini göstərmək mümkündür [279]. Bu iş üzrə son qərarla internet-vasitəçi istifadəçinin rəqəmsal təhlükəsizliyinin pozulması üzrə birbaşa təqsirkar hesab olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla MDB ölkələrinin milli hüquqi təcrübəsində də internet vasitəçinin məsuliyyətə cəlb olunması halları kifayət qədər azdır. Bunun əsas səbəbi isə lazımi hüquqi mexanizmlərin və qanunvericiliyin tam işlənilib hazırlanmamasıdır. Fikrimizcə, bu kimi məsələlər informasiya təhlükəsizliyi qanunvericiliyində əksini tapmalıdır. Bu mənada MDB məkanında kompüter cinayətkarlığına qarşı əməkdaşlığın qurulması mühüm nailiyyətdir [131]. Bununla belə, bir çox hallarda insan hüquqlarını pozan məlumatların yayılmasının lazımi qaydada qarşısı alınmır. Digər tərəfdən, internet-vasitəçilərin əksəriyyəti hüquqi şəxs qismində fəaliyyət göstərdiyi halda, adı çəkilən dövlətlərin bir çoxunda rəqəmsal məkan üzərindən sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən belə hüquqi şəxsə cinayət məsuliyyəti tətbiq edəcək mexanizm hələ də yoxdur. Buna görə də, adətən, cəza tədbirləri əhəmiyyəti az olan mülki və ya inzibati xarakterlidir.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq insan hüquqları normalarının milli hüquqa implementasiyası bütövlükdə insan hüquqları üzrə universal dəyərlərin keyfiyyətli şəkildə təmin edilməsinə, uğurlu qorunması və hərtərəfli şəkildə hüquqi tənzimlənməsinə yönələn bir prosesdir. Bu şərti insan hüquqları üzrə beynəlxalq normaların milli informasiya qanunvericiliyinə implementasiyası üçün də tətbiq edə bilərik, çünki informasiya dövriyyəsini tənzim edən qanunvericilik özlüyündə milli sərhədlərin əhəmiyyətinin azalmasını, qlobal informasiya hüququ normalarının sistemləşməsini nəzərdə tutur. Bu mənada informasiya dövriyyəsini tənzim edən milli qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının milli hüquq sistemində özünəməxsus və çoxşaxəli bir yer tutur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bütün aparıcı beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuş, xüsusilə də insan hüquqları istiqamətində özünün beynəlxalq əməkdaşlığını uğurlu şəkildə inkişaf etdirə bilmişdir. Beynəlxalq tərəfdaşlıq nailiyyətlərinin bariz şəkildə özünü göstərdiyi sahələrdən biri ekspertlər tərəfindən kompleks hüquq sahəsi kimi qiymətləndirilən informasiya hüququ sahəsidir. Milli informasiya hüququ sahəsində beynəlxalq insan hüquqları normalarının predmet elementi kimi əsas rolu informasiya dövriyyəsi iştirakçılarının hüquqlarını və azadlıqlarını özündə ehtiva etməsindədir. İnformasiya dövriyyəsi milli sərhədlərin əhəmiyyətini azaltmışdır və İKT sayəsində artıq universal və qlobal xarakter almışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının da milli informasiya hüququ sahəsindəki qanunvericiliyi özündə beynəlxalq hüquq normalarını daha keyfiyyətli və uğurlu şəkildə ehtiva etməli, implementasiya prosesinin həm davranış norması köçürülməsi, həm də hüquq normasının köçürülməsi xarakterini əks etdirməlidir. Qeyd olunanlar əsasında bir daha vurğulaya bilərik ki, informasiya hüquq sahəsində milli qanunvericilik beynəlxalq insan hüquqları tələblərinə cavab verir, lakin daha da inkişaf etdirilməsi üçün milli informasiya hüququ konsepsiyaları və qanunvericilik cəhətdən aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

Milli hüquq elmləri və hüquq nəzəriyyəsi baxımından:

- İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı, ümumi iqtisadi, sosial, mədəni və s. çoxsaxəli faktorlar bizi ənənəvi insan hüquqları sisteminə, informasiya və ifadə azadlığına yeni istiqamətdə baxmağa məcbur edir. Fikrimizcə, hazırkı dövrdə informasiya azadlığı və ifadə azadlığı arasında müəyyən fərqlər müəyyən etmək mümkündür. Belə fərqlərə və informasiya azadlığının tərkib elementlərinə, habelə ənənəvi insan hüquqlarının informasiya meyarı üzrə yenidən qruplaşdırılmasına milli hüquq elmində daha ciddi yer ayrılmalıdır (Qrafik № 3.1.1). Hazırda informasiya bütün hüquqların və azadlıqların yeni tərkib elementinə çevrilmiş, hətta bir sıra yeni insan hüquqlarının da meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir dövrdə ifadə azadlığı daha çox siyasi azadlıq xarakteri almaqdadır.

- Milli hüquq tədqiqatçıları tərəfindən nəzər yetirilməli olan problemlərdən biri də “informasiya dövriyyəsi” konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın tərkibində “informasiya” termininin mənası “bilik” və “məlumat” terminləri ilə müqayisədə dəqiqləşdirilməlidir. Cəmiyyətdə informasiyanın istənilən hərəkətini dövriyyə kimi qiymətləndirmək düzgün deyildir və bu mənada “dövriyyə” termini şərti xarakter daşıyır. Bununla belə, informasiyanın əldə edilməsi, toplanması, qruplaşdırılması, dəyişdirilməsi, ötürülməsi, daşınması və çatdırılması kimi mərhələləri informasiya dövriyyəsinin mərhələləri kimi tədqiq etmək olar. İnformasiya dövriyyəsi informasiya siyasətinin əsas obyektidir. İnformasiya hüququ, mülki hüquq və s. bu siyasətin hüquqi bazası kimi təhlil edilməlidir.

- İnformasiya dövriyyəsinin mürəkkəbləşməsi və elektronlaşması, rəqəmsal mühitin yeni, gözlənilməz inkişaf xarakterlərinin meydana gəlməsi informasiya ilə bağlı müəyyən özünümüdafiə hüquqlarının meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Bunlardan informasiya xarakterli özünü təyin etmək hüququ, həqiqi informasiyaya çatmaq hüququ, informasiya özbaşınalığından müdafiə hüququ, dezinformasiya ilə mübarizə hüququ və s. qabardıla bilər. Hesab edirik ki, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq və erməni cinayətkarlarının uydurma informasiya yalanları ilə mübarizə aparmaq istiqamətində müasir hüquq elmimiz üçün bu fərdi və kollektiv hüquqlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, erməni cinayətkarlarının yalançı informasiyalar yayması, coğrafi və mədəni adları saxtalaşdırması səbəbilə toponimik

soyqırım baş verir ki, bu proses də, əslində, yuxarıda qeyd edilmiş yeni formalaşan hüquqlar fonunda təhlil edilə bilər. Digər tərəfdən isə informasiya cəmiyyətində əhalinin həqiqi, hərtərəfli, obyektiv və məqsəduyğun informasiya əldə etmək hüquqları meydana gəlmişdir ki, bu tip yeni hüquqlar ənənəvi və yeni media vasitələrinin, televiziya və radio kanallarının fəaliyyətinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. İnformasiya cəmiyyəti və bilik cəmiyyətinə keçid dövründə informasiya ötürücülərinin bu tip öhdəlikləri sosial məsuliyyət meyarları ilə şərtlənir.

- Qlobal hüquq sisteminin və universal beynəlxalq hüquq normalarının səmərəli implementasiyasını xarakterizə edən məfhumlardan biri də “qlobal vətəndaşlıq” konsepsiyasıdır. Qeyd olunan konsepsiyanın milli hüquq elmimizdə tədqiqinə, hüquqi aspektlərinin açılmasına, informasiya cəmiyyətinin subyekt kimi qlobal vətəndaşın hüquqlarının və azadlıqlarının müəyyən edilməsinə ciddi ehtiyac vardır (Qrafik № 1.3.1). “Qlobal vətəndaşlıq” konsepsiyası təkcə informasiya hüquqlarına və ya azadlıqlarına əlaqəli olmayıb, bütövlükdə hüquq sahələrinə, beynəlxalq və milli hüququn nisbətinə yeni baxışın formalaşmasının əsasında durur. Bu konsepsiyanın fəlsəfi-nəzəri elementlərini üçüncü nəsil insan hüquqlarında, yəni, kollektiv hüquqlarda axtarmaq lazımdır. Fikrimizcə, qlobal vətəndaşın bir qisim hüquqları və vəzifələri də qlobal informasiya cəmiyyətinə ünvanlanmışdır.

- Milli hüquq nəzəriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də ingilis dilində “Human Rights-Based Approach” adlanan, bizim dilimizə isə “insan hüquqları yanaşması” və ya hərfi olaraq “insan hüquqlarına əsaslanan yanaşma” kimi tərcümə edilə biləcək konsepsiyanın konturlarının təyin edilməsi, mahiyyətinin açılması və informasiya hüququ sahəsinə tətbiq edilməsindən ibarətdir. Bu konsepsiyanın əsas müddəaları budur ki, insan hüquqları bütün növ ictimai münasibətlərin mühüm elementi kimi çıxış etməlidir, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət daim əsas olmalıdır, bütün forma və növlərdə ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimləməsinə məhz insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən baxmaq lazımdır, ictimai münasibət iştirakçılarının üzərinə qoyulan vəzifələr, onların icra etdikləri funksiyalar, tətbiq edilən sanksiyalar və s. hamısı insan hüquqlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu mənada düşünürük ki, insan hüquqları yanaşması milli

hüquq sistemində müxtəlif hüquq və digər sosial elmlər sahələrinə tətbiq edilə biləcək bir metod kimi istifadə edilə bilər. Bu da bizə imkan verir ki, cinayət hüququ, mülki hüquq, inzibati hüquq, konstitusiya hüququ, bələdiyyə hüququ, kommertiya hüququ, vergi hüququ və s. sahələrin predmeti olan ictimai münasibətləri məhz insan hüquqları yanaşmasını tətbiq edərək öyrənək.

- Yuxarıda qeyd edilən fikirləri bir qədər də inkişaf etdirərək Azərbaycan Respublikasının hüquq elmləri üçün “informasiya hüququ yanaşması”nın və ya “informasiya hüququna əsaslanan yanaşma”nın tətbiqini də təklif edə bilərik. Belə ki, informasiya hüququ sahəsi heç də informasiya dövriyyəsinin bütün elementlərini əhatə edə bilmir. İnformasiya dövriyyəsi ilə bağlı insan hüquqları və azadlıqlarının bir qismi vardır ki, onlar informasiya dövriyyəsinə aid olsalar da, informasiya hüququ sahəsinin predmetindən kənar qalmışlar. Misal kimi cinayət hüququ sahəsinə aid olan dindirilmə subyektlərinin informasiya hüquqlarını, şübhəli şəxslərə və məhkumlara aid olan informasiya hüquqlarını, cinayət prosesi mərhələlərində informasiya almaq azadlığını və s. göstərmək olar. Mülki hüquq sahəsində də müqavilə tərəflərinin informasiya vermək vəzifələri və həqiqi informasiya almaq hüquqları və s. müəyyən edilmişdir. Demək ki, informasiya hüquqları və azadlıqları özünü müxtəlif cür göstərə bilər və müxtəlif hüquq sahələrinin predmet elementi olaraq tənziqlənir. Fikrimizcə, hər bir hüquq sahəsinə “informasiya hüququ yanaşması”nı tətbiq etmək, hər bir hüquq sahəsində informasiya hüquqları və azadlıqlarının əhatə dairəsini təyin etmək yaxşı olardı.

- Hüquqi tənziqləmə üçün mühüm problemlərdən biri də rəqəmsal mühitin tənziqlənməsi və rəqəmsal xarakterə malik hüquqların və azadlıqların istifadə edilməsidir. Fikrimizcə, bu sahədə idarəolunmaz sosial şəbəkələrin yeri xüsusilə vurğulanmalıdır. Sosial şəbəkə bugünkü dövrümüzdə cəzasız qalan bir çox insan hüquqları pozuntuları ilə xarakterizə oluna bilər. Sosial şəbəkələrdə istifadəçilərin öhdəliklərinin, hüquqlarının və azadlıqlarının dairəsinin, məhdudiyyətlərin və təhlükəsizlik qaydalarının dəqiq təsbit edilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Bu problemlərin həllində təklif etdiyimiz prinsiplər layihəsindən istifadə etmək mümkündür.

- Qlobal vətəndaşlıq ideyaları informasiya hüququ sahəsi haqqında da qlobal düşünməyə rəvac verir. Beynəlxalq informasiya hüququ sahəsi haqqında danışmağa ehiyatlı olsaq da, beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinin mövcudluğu haqqında müəyyən müddəalar irəli sürmək mümkündür. Bu istiqamətdə normativ baza BMT, ÜTT, ÜƏMT, AŞ, UNESCO və başqa təşkilatların fəaliyyəti əsasında araşdırılmalıdır. Dissertasiyada da qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq informasiya qanunvericiliyinin kökləri beynəlxalq insan hüquqları normalarından, davamlı inkişaf hüququ normalarından, informasiya cəmiyyəti tənzimləmələrindən, beynəlxalq media qanunvericiliyindən və s. qaynaqlandır. Fikrimizcə, bu istiqamətlərin ayrı-ayrılıqda tədqiqinə ciddi ehtiyac vardır. Beynəlxalq informasiya qanunvericiliyində müəyyən normalar adət hüququ xarakterində ola bilər, digərləri informasiya hüquqları və azadlıqları kimi konvension normalardır, başqa bir qismi isə yumşaq hüquq normaları xarakterində informasiya cəmiyyətinin qurulması üzrə müddəalardır. Bu tip müddəaların sistemləşdirilməsi milli hüquqa müvafiq implementasiya prosesi üçün də müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. Implementasiya ancaq və yalnız qanunvericilik normalarının beynəlxalq hüquqdan milli hüququ köçürülməsi olmayıb, həm də müvafiq hüquq düşüncəsinin, hüquq etikasını və mənəvi dəyərlərin, təfsir və başa düşülmə meyarlarının, davranış qaydalarının da gətirilməsi deməkdir.

- Həm milli, həm də beynəlxalq hüquq miqyasında informasiya hüquqları və azadlıqlarının əlaqəli olduğu informasiya dövriyyəsi tək-cə informasiyanın azad hərəkəti baxımından deyil, mülkiyyət hüquqları və sahibkarlıq fəaliyyəti, gəlir əldə etmək məqsədi tərəfindən də təhlil edilə bilər. Bunun ən bariz nümunəsini elektron kommərsiya əməliyyatlarında görə bilərik. Elektron kommərsiya fəaliyyəti həm informasiya hüququ sahəsinin, həm də mülki hüquq sahələrinin predmetində ola bilər. Bu zaman elektron kommərsiya əməliyyatlarında informasiya təhlükəsizliyinin, şəxsi məlumatların qorunması, elektron bərabərsizliyə yol verilməməsi kimi məsələlər informasiya hüququ sahəsi tərkibində, mülki məsələlər – gəlir əldə etmək, elektron alqı-satqı müqaviləsi və s. isə elektron kommərsiya hüququ tərkibində öyrənilə bilər. Hesab edirik ki, bu iki yanaşmanın bir-birindən fərqləndirilməsinə milli hüquq tədqiqatçıları tərəfindən daha ciddi diqqət ayrılmalıdır. Fikrimizcə,

informasiya dövriyyəsinə bu ikili yanaşmanın daha dərindən öyrənilməsinə Avropa İttifaqı hüququnun güclü müsbət təsiri ola bilər.

- Milli informasiya dövriyyəsi ekspertləri tərəfindən ciddi şəkildə tədqiq edilməli məsələlərdən biri, demək olar ki, ən birincisi isə İKT dövründə özəl həyatın toxunulmazlığı və özəl xarakterli məlumatların qorunması ilə bağlıdır. Özəl xarakterli məlumatların bir qismi fərdi məlumatlar kimi konkret şəxsə aid ola bilər. Lakin özəl həyat təkcə şəxsi həyatdan ibarət olmayıb, ailə məsələlərini, səmimi dostluq münasibətlərini, qonşuluq münasibətlərini və s. də əhatə edir. Hətta bəzi zamanlar şəxsin mülkiyyət hüququ belə onun özəl həyatının tərkib hissəsi kimi araşdırıla bilər. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müasir informasiya dövriyyəsində özəl həyat və məlumatlar insan hüquqları cəhətdən qorunsa da, onlar alqı-satqı əməliyyatlarının da obyektinə ola bilərlər. Bu yeni aspekt özünü xüsusilə jurnalistlər tərəfindən əldə edilən özəl həyatla bağlı məlumatların satışında və özəl məlumatların paylaşıldığı müəlliflik hüquqları ilə qorunan əsərlərin satışında göstərir. Fikrimizcə, bu məsələlər milli hüquq elmimizdə daha dərindən tədqiq edilməlidir.

- Həm beynəlxalq, həm də milli informasiya hüququ üçün, habelə bütövlükdə insan hüquqları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və tədqiq edilməsi vacib olan problemlərdən biri də elektron (rəqəmsal) bərabərsizliklə bağlıdır. Milli hüquq elmimizdə elektron bərabərsizliyin öyrənilməsinə daha geniş yer ayırmaq lazımdır. Elektron bərabərsizliyin meydana gəlmə səbəbləri, bərabərsizliyin qarşısını alma meyarları və s. dəqiqliklə təyin edilməlidir. Elektron bərabərsizlik insanlar, ictimai qruplar, insan nəsilləri, regionlar, dövlətlər, qitələr və s. arasında ola bilər. Hər bir formasında elektron bərabərsizlik ayrı-seçkiliyin bir növü kimi qəbul edilməlidir.

- İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı və qlobal texnoloji vasitələrin artımı hüquq sahələri daxilində yeni qruplaşma meyarlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Yenidən nəzərdən keçirilməli olan belə hüquq sahələrindən biri də davamlı inkişaf hüququ sahəsidir. Lakin bu hüquq sahəsini ancaq və yalnız Davamlı İnkişaf Məqsədləri üzrə BMT 2030 Gündəliyi ilə əlaqələndirmək düzgün deyildir. Davamlı inkişafın hüquqi aspektləri özünü bir neçə istiqamətdə - ətraf mühitin davamlı qorunması, davamlı sosial təminatın olması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin

edilməsində, habelə informasiya hüquqlarının və azadlıqlarının davamlı inkişafında göstərir. Hesab edirik ki, milli informasiya hüququ sahəsində davamlı texnoloji inkişaf komponentinə də ayrıca yer verilməlidir. Davamlı inkişaf hüququ sahəsi və informasiya hüquq sahəsini əlaqələndirən daha bir istiqamət isə insan hüquqları, daha dəqiq desək, kollektiv və fərdi inkişafa olan hüquqdur.

Milli qanunvericilik və hüquq praktikası baxımından:

- İnformasiya sferasında beynəlxalq qanunvericiliyin müddəaları milli hüquq sistemimizə uğurla implementasiya edilməkdədir. Bununla belə, bir sıra təkliflər vermək mümkündür ki, bu fikirlər informasiya hüququ üzrə qanunvericilik normalarının daha da inkişaf etdirilməsi məqsədini güdür. İlk belə təkliflərdən biri milli hüquq sistemimizdə informasiya hüquq sahəsində qanunvericiliyin daha ciddi sistemləşdirilməsinə olan ehtiyac ilə bağlıdır. Milli informasiya qanunvericiliyi müxtəlif xarakterli normativ hüquqi aktlardan ibarət olub, xeyli sayda qanun və digər sənədləri ehtiva edir. Fikrimizcə, bu tip pərakəndəlik oturuşmuş hüquq praktikasının yaranmasına da ciddi mənfi təsir göstərir. Yaxşı olardı ki, informasiya sferasına dair insan hüquqlarının və azadlıqlarının ümumi tənzimlənmə meyarları ayrıca bir dövlət proqramında və ya hər hansı normativ hüquqi aktda rəhbər başlanğıclar formasında təsbit edilsin.

- İnformasiya sferasında ciddi problemlər yaradan suallardan biri də milli qanunvericilikdə istifadə edilən terminologiya və əlaqədar beynəlxalq sənədlərin tərcüməsi ilə bağlıdır. Təklif edirik ki, orijinal dili ingilis dili olan bir sıra beynəlxalq insan hüquqları sənədlərinin dilimizə tərcüməsinə yenidən baxılsın (Bax: “Əlavələr” bölməsində tərcümə təklifləri). Eyni zamanda daha yaxşı olardı ki, “informasiya”, “məlumat” kimi terminlər arasında dəqiqləşdirmələr aparılsın, hansı informasiyanın məxfi və ya konfidensial olması meyarları sistemləşdirilsin. Bu cür dəqiqləşdirmə aparıldıqdan sonra dövlət və qeyri-dövlət qurumları tərəfindən də bu terminlərin düzgün tətbiq edilməsinə nəzarət gücləndirilməlidir. Həmçinin, informasiya sferasında hüquqi tənzimlənmənin prinsipləri də sistemli şəkildə müəyyən edilməlidir. İnformasiya hüquqları və azadlıqlarının konstitusion əsaslarına xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bir neçə maddə

informasiya hüquqları və azadlıqları ilə bağlıdır. Məlumat azadlığı üzrə maddə bu zaman daha çox mətbuat azadlığı, informasiya əldə etmək yönündə dəqiqləşdirilməlidir. Həmçinin, ayrı-seçkiliyin ləğvinə dair müddəa elektron bərabərsizlik istiqamətində də dəqiqləşdirilməli, elektron bərabərsizliklə bağlı ayrıca qanunvericilik müddəası informasiya qanunvericiliyinə daxil edilməlidir.

- Yeni informasiya cəmiyyəti nailiyyətləri içərisində hüquqi cəhətdən ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri də süni intellekt, onun hüquqi tənzimlənməsi və fəaliyyətinin insan hüquqları ilə uyğunlaşdırılması problemləridir. Süni intellekt, əslində, uzun müddət hüquqi tənzimlənmədən kənar qalmış bir məsələdir. Bununla belə, respublikamızda ASAN Xidmət və müxtəlif digər dövlət qurumları tərəfindən süni intellektin sadə versiyaları – axtarış və avtomatik cavab vermək botları (ASANBoT və s.) tətbiq edilir. Fikrimizcə, süni intellektin daha geniş tətbiqi nəticəsində onun hüquqi tənzimlənməsi də mürəkkəbləşəcəkdir və milli qanunvericilik buna hazırlanmalıdır.

- Milli hüquq sistemində münasibət bildirilməli olan məsələlərdən biri də “informasiya xarakterli özünü təyin etmək” hüququdur. İnformasiya xarakterli özünü təyin etmək hüququ mahiyyət etibarilə fərdin özü haqqında məlumatların hərəkətinə tam nəzarətini ehtiva edən və bunu normativləşdirən bir hüququdur. Bu hüququn beynəlxalq normativ əsasları sistemsiz şəkildə olsa da, dissertasiyada da qeyd edildiyi kimi, Almaniyaya məhkəmələri tərəfindən tətbiq edilir.

- Yaxşı olardı ki, informasiya hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsində mühüm rol ixtisaslaşmış ombudsman orqanı üzərində olsun. Bu istiqamətdə İnsan Hüquqları Ombudsmanının səlahiyyətlərini və nəzarət funksiyalarını artırmaq və ya əsas ombudsman nəzdində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət qurumu xarakterli İnformasiya Ombudsmanı təsis etmək mümkündür. Fikrimizcə, İnformasiya Ombudsmanı Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması, erməni cinayətkarlarının dezinformasiyası ilə mübarizə və digər istiqamətlərdə də uğurlu fəaliyyət göstərə bilər.

- Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, informasiya dövriyyəsinin tənzim edilməsi üçün normalar təkcə informasiya qanunvericiliyindən ibarət deyildir, burada etik

normaların və texniki normaların da mühüm rolu vardır. Milli informasiya məkanında, xüsusilə də rəqəmsal platformada insanların hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə mübarizədə informasiya etikası normaları vacib əhəmiyyətə malikdir. Hesab edirik ki, bütövlükdə informasiya dövriyyəsinin iştirakçıları üçün ayrıca “İnformasiya Etik-Davranış Kodeksi” və ya “İnternetdən İstifadə Etikası” adlı normalar sisteminin təsbit edilməsinə ciddi ehtiyac vardır.

- İnformasiya hüquqları və azadlıqları ilə əqli mülkiyyət sferası ilə əlaqədar olan insan hüquqları, xüsusilə müəlliflik hüquqları arasında müəyyən maraq toqquşmalarına hüquq praktikasında və nəzəriyyəsində rast gəlmək mümkündür. İnternet məkanında hüquq normalarına riayət edilməsinə nəzarətin zəifliyi, çoxşaxəli olmaması və rəqəmsal hüquq etikasının səmərəli keyfiyyətdə olması bu maraq toqquşmasını daha da dərinləşdirir. Bu baxımdan qeyd edilən problemlərin həllində qanunvericinin rolu mühümdür. Fikrimizcə, qanunvericinin bu sahədə əsas fəaliyyəti ayrı-ayrı hüquq normalarını təsbit etməkdən daha çox hüquq praktikasının zənginləşdirilməsinə xidmət edəcək dövlət proqramlarının və strategiyaların hazırlanmasından, göstərilən istiqamətlərdə ayrı-ayrı dövlət qurumlarının və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının funksiyalarının dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Bu yöndə fəaliyyət zamanı həm dövlət orqanları, həm də vətəndaş cəmiyyəti subyektləri beynəlxalq məhkəmə praktikasını, Aİ Ədalət Məhkəməsi və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnu daha geniş tətbiq etməlidirlər.

- Milli qanunvericilik və hüquq praktikası cəhətdən dəqiqləşdirilməli olan məsələlərdən biri də informasiya dövriyyəsi ilə bağlı insan hüquqları və azadlıqlarının pozulmasına görə məsuliyyət məsələləridir. Xüsusilə hüquq pozuntularına görə ikinci dərəcəli rol oynayan subyektlərin – vasitəçilərin və təminatçıların hüquqi məsuliyyəti, rəqəmsal məkanda isə internet-vasitəçilərin məsuliyyəti aydın şəkildə təsbit edilməli, vasitəçilərin hansı hallarda birbaşa məsuliyyət daşması, hansı hallarda isə məsuliyyətdən azad edilməsi halları müəyyən edilməlidir.

- Müasir informasiya məkanının daha bir insan hüquqları xarakterli problemi isə mülki biznes-kommersiya maraqlarına insan hüquqlarından daha ciddi önəm

verilməsidir. Bütövlükdə rəqəmsal məkanda bir çox elektron proqramlar, tətbiqetmələr (applikasiyalar), köməkçi elektron vasitələr vardır ki, onların satılması və bazara çıxarılması bir qrup kommersiya subyektlərinin gəlir əldə etmək maraqlarına uyğun gəlir. Lakin eyni zamanda bu proqramların bir sıra insan hüquqları və azadlıqlarına müdaxilə etməsinə də ciddi fikir vermək lazımdır. Dissertasiya işində də ətraflı təhlil edildiyi kimi, belə tip təhlükəli proqramların müdaxilə etdiyi ən ciddi insan hüquqlarından biri fərdi məlumatların və özəl həyata dair məlumatların toxunulmazlığıdır. Çox zaman gündəlik istifadə etdiyimiz telefonlarda, planşetlərdə, kompüterlərimizdə təsadüfən yüklənən və ya şərtlərinin dərinliklərini bilmədən yüklənməsinə özümüzün razılıq verdiyimiz proqramlar fərdi məlumatlarımızı oğurlayır və ya icazəsiz istifadəsinə şərait yaradır. Bu istiqamətdə milli qanunvericinin rolu hüquq-mühafizə orqanlarının kibertəhlükəsizlik sahəsində işini gücləndirmək üçün müvafiq hüquqi bazanı inkişaf etdirmək, geniş hüquq praktikası formalaşdırmaqdan ibarətdir. Milli qanunverici və dövlət orqanlarının belə vəziyyətlərdə əsas fəaliyyət istiqaməti bütövlükdə milli rəqəmsal məkanın təhlükəsizliyinə və zərərli proqramlardan təmizlənməsinə yönəlməlidir. Nəzərə alsaq ki, bu vəzifə tək dövlət orqanları üçün nəhəng bir vəzifədir, demək ki, bu işdə vətəndaş cəmiyyəti qurumları və fərdlər də fəal olmalı, onların göstərilən istiqamətlərdə hüquq və vəzifələri müəyyən edilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev, Ə. İnsan hüquqları: beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri / Ə.Abdullayev, A.Azarov, K.Hüfner, V.Röyter. – Bakı, – 2008. – 487 s.
2. Abdullayev, F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri / F.S.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2013. – 664 s.
3. Adilov, N.A. Müasir beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində uşaq hüquqlarının müdafiəsi (nəzəri və praktiki məsələlər) / N.A.Adilov. – Bakı: Aypara, – 2010. – 288 s.
4. Amsterdam Universitetinin İnformasiya Hüququ İnstitutunun rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: <https://www.ivir.nl/>
5. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: <https://echr.coe.int/>
6. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının elektron bazası – HUDOC: [Elektron resurs].
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng>
7. Avropa İttifaqı Ədalət Məhkəməsinin rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/j_6/en/
8. Avropa İttifaqı Əqli Mülkiyyət Ofisinin (EU IPO) rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: <https://euiipo.europa.eu/ohimportal/en/>
9. Avropa İttifaqı Kibertəhlükəsizlik üzrə Agentliyinin rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: <https://www.enisa.europa.eu/>
10. Avropa İttifaqının Əsas Hüquqlar üzrə Agentliyinin (FRA) rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: <https://fra.europa.eu/en>

11. Avropa İttifaqının hüquqi sənədlərinin elektron bazası - EUR-Lex: [Elektron resurs].
URL: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>
12. Avropa İttifaqının rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: https://europa.eu/european-union/index_en
13. Avropa Şurası hüququ. Pan-Avropa hüquqi məkanına doğru. – Bakı, – 2006. – 272 s.
14. Avropa Şurası – elektron resurs bazası: [Elektron resurs].
URL: <https://edoc.coe.int>
15. Avropa Şurası – inzibati qurumlar (Avropa Şurasına daxil inzibati qurumların ümumi siyahısı) : [Elektron resurs].
URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/organisation>
16. Avropa Şurası Katibliyinin təşkili və mandatı: [Elektron resurs].
URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/organisation-and-mandates-of-the-secretariat>
17. Avropa Şurası – onlayn kitab mərkəzi: [Elektron resurs].
URL: <https://book.coe.int/>
18. Avropa Şurası Venesiya Komissiyasının rəsmi saytı: [Elektron resurs].
URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/events/>
19. Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Komitəsinin (Steering Committee for Human Rights of the Council of Europe) rəsmi internet səhifəsi (CDDH): [Elektron resurs].
URL: <https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation#:~:text=The%20Steering%20Committee%20for%20Human,European%20Court%20of%20Human%20Rights>
20. Avropa Şurasının rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: <https://www.coe.int/en/web/portal>
21. Avropada ifadə azadlığı. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsi. – Bakı, - 2006. – 294 s.

22. "Azərbaycan Respublikası dövlət orqanlarının internet informasiya ehtiyatlarının və elektron poçt ünvanlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 654, 19 iyun 2012-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/23800>
23. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi - Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası: [Elektron resurs].
URL: <http://www.e-qanun.az/>
24. "Azərbaycan Respublikası ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı arasında "Azərbaycan Respublikasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı strategiyasının hazırlanması və ilkin mərhələdə tətbiq edilməsi layihəsi"ni Azərbaycan Respublikası adından imzalamaq səlahiyyətinin verilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 865, 9 yanvar 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1090>
25. "Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 2095, 15 mart 2012-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/23194>
26. "Azərbaycan Respublikasında Dövlət Avtomatlaşdırılmış "Seçkilər" İnformasiya Sisteminin yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 528, 3 sentyabr 2000-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/466>

27. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 359, 2 aprel 2014-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/27456>
28. “Azərbaycan Respublikasında İnformasiya Texnologiyaları Universitetinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 2688, 1 fevral 2013-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/25193>
29. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu: [Elektron resurs] // № 404-IIKQ, 24 dekabr 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1881>
30. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 1938, 27 dekabr 2011-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://e-qanun.gov.az/framework/22821>
31. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 1880, 28 dekabr 2006-cı ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/12582>

32. "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 3072, 6 oktyabr 2008-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/15493>
33. "Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 2957, 31 iyul 2008-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/15193>
34. "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın (Elektron Azərbaycan)" təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 1055, 21 oktyabr 2005-ci il № 359də qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/10778>
35. "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010 - 2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın (Elektron Azərbaycan)" təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 1056, 11 avqust 2010-cu ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/19936>
36. "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 744, 6 avqust 1998-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL. <http://www.e-qanun.az/framework/3313>

37. “Azərbaycan Respublikasında televiziya yayımının genişləndirilməsi və efir məkanında informasiya təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 2940, 10 iyul 2008-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/15130>
38. “Azərbaycan Respublikasında 2010-2011-ci illərdə “Elektron hökumət”in formalaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 136s, 14 may 2010-cu ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/19968>
39. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (ən son əlavə və dəyişikliklərlə): [Elektron resurs] // 30 dekabr 1999-cu il tarixli 787-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzipləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://e-qanun.az/framework/46947>
40. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət İnformasiya Agentliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 317, 12 avqust 1991-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/6619>
41. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] // № 222-XII, 18 oktyabr 1991-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/6693>

42. “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 1146, 17 fevral 2003-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1969>
43. “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 246-IIKQ, 28 dekabr 2001-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1407>
44. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi (ən son əlavə və dəyişikliklərlə): [Elektron resurs] // “Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” 29 dekabr 2015-ci il tarixli, № 96-VQ sayılı Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://e-qanun.az/framework/46960>
45. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların milli qanunvericilikdə təsbiti / E.Süleymanovanın redaktəsi ilə. – Bakı: Qanun, – 2003. – 58 s.
46. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci ildə, 18 mart 2009-cu ildə və 26 sentyabr 2016-cı ildə keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklər). – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
47. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (ən son əlavə və dəyişikliklərlə): [Elektron resurs] // 28 dekabr 1999-cu il tarixli 779-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının

Qanunu təsdiq edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: http://e-qanun.az/framework/46944#_edn1

48. “Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Xidmətinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 833, 5 mart 2013-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/25375>

49. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 75, 3 aprel 2009-cu ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/16497>

50. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 706, 5 sentyabr 2012-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://e-qanun.gov.az/framework/24212>

51. “Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 94, 20 fevral 2004-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/4848>

52. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 800, 29 dekabr 2012-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/25/c_f_25029.htm

53. Bayramova, P.A. Fövqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının müdafiəsi / P.A. Bayramova. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2004. – 184 s.

54. Beynəlxalq hüquq / Məsul redaktor və tərcüməçi R.F. Məmmədov. – Bakı: Qanun, – 2002. – 752 s.

55. “Biometrik informasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 651-IIIQ, 13 iyun 2008-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/15144>

56. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Şurasının Universal Dövri İcmal mexanizmi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının ikinci dövrü məruzəsinin hazırlanması və təqdim olunması barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 2366, 13 iyul 2012-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/24122>

57. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Şurasının Universal Dövri İcmal mexanizmi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının üçüncü dövrü məruzəsinin hazırlanması və təqdim olunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 3213, 6 sentyabr 2017-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/36454>

58. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının insan hüquqları üzrə müqavilə qurumlarına dövrü hesabatlarla birlikdə təqdim ediləcək “Ümumi əsas sənəd”in hazırlanması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 2826, 28 aprel 2017-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/35390>

- 59.BMT Azərbaycanın İdarə Heyətinin rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: <https://azerbaijan.un.org/az>
- 60.BMT İnformasiya Cəmiyyəti Qrupunun (UNGIS) rəsmi internet səhifəsi:
[Elektron resurs].
URL: <https://www.ungis.org/>
- 61.BMT İnkişaf Proqramının (UNDP) Azərbaycan üzrə rəsmi internet səhifəsi:
[Elektron resurs].
URL: <https://www.az.undp.org/content/azerbaijan/en/home.html>
- 62.BMT kitabxanasının – “Dag Hammarskjöld Library”-nin rəsmi internet səhifəsi:
[Elektron resurs].
URL: <https://library.un.org/>
- 63.BMT və Azərbaycan arasında Dayanıqlı İnkişaf üzrə Əməkdaşlığa dair Çərçivə sənədi (2021-2025): [Elektron resurs] // BMT Azərbaycanın İdarə Heyətinin rəsmi internet səhifəsi.
URL:https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2021-06/AZERBAIJAN%20UNSDCF%202021-2025_FINAL%20SIGNED_AZE_0.pdf
- 64.“BMT-nin insan hüquqları mexanizmləri üzrə qurumları ilə əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 504, 20 sentyabr 2018-ci il də qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/41453>
- 65.BMT-nin rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs].
URL: <https://www.un.org/en/>
- 66.Cəfərov, İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı / İ.M. Cəfərov. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2010. – 724 s.
- 67.David, H. Ətraf mühit haqqında beynəlxalq hüquq və siyasət / H.Davud, S.Ceyms, Z.Durvud. – İkinci nəşr. – Bakı, – 2008. – 1720 s.

68. “Dövlət Xidmətlərinin Elektron Reyestrinin yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 262, 11 sentyabr 2014-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/28319>
69. “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 733-IIQ, 7 sentyabr 2004-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5526>
70. “Dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının aktlarının elektron informasiya sistemləri vasitəsilə açıqlanması Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 385, 16 fevral 2011-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/21304>
71. “Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 1885, 14 mart 2018-ci il də qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/38229>
72. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 602-IIQ, 9 mart 2004-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5916>
73. “Elektron notariat” informasiya sisteminin Əsasnaməsi”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Kollegiya Qərarı: [Elektron resurs] // № 10-N, 24 aprel 2018-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/38833>

74. “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenum Qərarı: [Elektron resurs] // № 5, 30 mart 2006-cı ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/16701>
75. Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında Bern Konvensiyası: [Elektron resurs] // Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı. 9 sentyabr 1886-cı ildə qəbul edilmişdir.
URL: <http://copat.gov.az/docs/Qanunvericilik/Beyn%20muqavileler/AZE/Bern-AZE.pdf? t=1539353559>
76. “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 365-IVQ, 22 may 2012-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/23895>
77. Əliquliyev, R.M. Elektron elm: müasir vəziyyəti, problemləri və inkişaf perspektivləri / R.M.Əliquliyev, R.Q.Ələkbərov, R.M.Alıquliyev, T.X.Fətəliyev. – Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, – 2015. – 127 s.
78. Əliquliyev, R.M. İnternetin tənzimlənməsi problemləri: Ekspres informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası / R.M.Əliquliyev, R.Ş.Mahmudov. – Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, – 2010. – 115 s.
79. Əliquliyev, R.M. Plagiatlıqla mübarizə texnologiyaları / R.M.Əliquliyev, N.B.Ağayev, R.M. Alıquliyev. – Bakı: İnformasiya Texnologiyaları – 2015. – 165 s.
80. Əliyev, Ə.İ. Avropa hüququ. Dərslik / Ə.İ.Əliyev, E.Ə.Əliyev, A.A.Məhərrəmov, Ə.Q.Məmmədov, F.E.Hüseynova. – Bakı: Günəş –B, –2016. – 764 s.

- 81.Əliyev, Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. (Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində) / Ə.İ.Əliyev. – Bakı: Nurlar, – 2018. – 176 s.
- 82.Əliyev, Ə.İ. Beynəlxalq turizm hüququ. Dərslik / Ə.İ.Əliyev, E.Z.Aslanov. –Bakı: NAT MMC, – 2011. – 475 s.
- 83.Əliyev, Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika / Ə.İ.Əliyev. – Bakı: Şirvanəşr, – 2007. – 600 s.
- 84.Əliyev, Ə.İ. İnformasiya hüququ. Dərslik / Ə.İ.Əliyev, G.A.Rzayeva, A.N.İbrahimova, B.A.Məhərrəmov, Ş.S.Məmmədrzalı. – Bakı: Nurlar, – 2019. – 448 s.
- 85.Əliyev, Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik / Ə.İ.Əliyev. – Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. – Bakı: Nurlar, – 2019. – 352 s.
- 86.Əliyev, Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik / Ə.İ.Əliyev. – Bakı: NAT-CO MMC, – 2009. – 490 s.
- 87.Əliyev, Ş.İ. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar; nəzəri və praktiki məsələlər. Dərs vəsaiti / Ş.İ.Əliyev. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2008. – 368 s.
- 88.Əliyev, Ş.İ. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti / Ş.İ.Əliyev. – Bakı: OSKAR NPM, – 2012. – 379 s.
- 89.Əliyev, Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti / Z.H.Əliyev. – Bakı: AZSEA, – 2012. – 232 s.
- 90.Əliyev, Z.H. İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası / Z.H.Əliyev. – Bakı, – 2003. – 36 s.
- 91.Əsgərov, Ə.İ. Beynəlxalq hüquq / Ə.İ.Əsgərov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 442 s.
- 92.Əsgərov, İ.Q. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin Kommentariyası / İ.Q.Əsgərov, B.H.Əsədov. – Bakı: Qanun, – 2004. – 520 s.
- 93.Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik / Z.A.Əsgərov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2011. – 760 s.
- 94.“Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 270-IIQ, 12 mart 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. –

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1486>

95. Həsənov, Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri (Azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və Çin dillərində) / Ə.M.Həsənov. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2017. – 400 s.
96. Hüseynov, L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik / L.H.Hüseynov. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2002. – 420 s.
97. Hüseynov, L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik / L.H.Hüseynov. – Bakı, – 2008. – 240 s.
98. Xəlilov, Y. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına Preambulası və ümumi müddələrinin şərhı / Y.Xəlilov. – Bakı: Qanun, – 2008. – 248 s.
99. İbayev, V.Ə. Avropa Məhkəməsi presedentləri: mülkiyyət hüququ / V.Ə.İbayev. – Bakı: Elm, – 2007. – 250 s.
100. İbayev, V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik / V.Ə.İbayev. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2001. – 496 s.
101. İbayev, V.Ə. Beynəlxalq mülki proses / V.Ə.İbayev. – Bakı: Elm, – 2005. – 548 s.
102. “İfaçıların, fonogram istehsalçıların və yayım təşkilatlarının hüquqlarının qorunması haqqında” Beynəlxalq Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 909-IIQ, 10 may 2005-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
- URL: <http://www.e-qanun.az/framework/9921>
103. İmanov, K.S. Azərbaycanda əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatının təkmilləşdirilməsi zərurəti / K.S.İmanov. – Bakı, – 2016. – 24 s.
104. İmanov, K.S. İnternet və müəlliflik hüququ: maraqların toqquşması və kompromisin axtarışı / K.S.İmanov. – Bakı, – 2016. – 59 s.
105. İmanov, K.S. IT-IP: əqli mülkiyyətin gələcəyinə baxış / K.S.İmanov. – Bakı, 2016. – 32 s.

106. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 1024-IIQ, 30 sentyabr 2005-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/11/c_f_11142.htm
107. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 460-IQ, 3 aprel 1998-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://e-qanun.gov.az/framework/3525>
108. “İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 708, 26 sentyabr 2012-ci il də qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/24353>
109. İnsan hüquqları / E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. – Bakı: Şirvanəşr, – 2005. – 572 s.
110. İnsan hüquqları. Bəşər rifahının təməli. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2001. – 608 s.
111. İnsan hüquqları: parlament üzvləri üçün vəsait. – Bakı, – 2005. – 232 s.
112. “İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 29, 30 noyabr 1998-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/3278>
113. İnsan hüquqlarının müdafiəsi. BMT sistemi, Avropa sistemi, ölkədaxili mexanizmlər (Hüquqşünaslar və QHT fəalları üçün soraq kitabı). – Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, – 2004. 314 s.
114. “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] //

№ 832 sayılı, 18 iyun 1998-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/3635>

115. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 236-IIQ, 25 dekabr 2001-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1405>

116. “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 678, 22 fevral 1998-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL:

<http://www.e-qanun.az/framework/4981>

117. İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitənin Ümumi Şərhlərinin Seçmə Toplusu: [Elektron resurs] // BMT İHAK tərəfindən “İnsan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi sahəsində milli tərəfdaşların potensialının artırılması” layihəsi çərçivəsində tərcümə edilərək 12 yanvar 2021-ci ildə dərc olunmuşdur.

URL: <https://azerbaijan.un.org/az/107511-iqtisadi-sosial-v-mdni-huquqlar-uzr-komitnin-umumi-srhlrinin-secm-toplusu>

118. “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 769-IQ, 7 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.

URL: <http://www.e-qanun.az/framework/30>

119. Luis, H. İnsan hüquqları / H.Luis, L.N.Gerald, F.O.Diane, V.L.David. – Bakı, – 2018. – 1232 s.

120. Mehdiyev, F.S. Hüquq nəzəriyyəsi / F.S.Mehdiyev, E.Quliyev. – Bakı, –2018. – 431 s.

121. Mehdiyev, F.S. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Dərs vəsaiti / F.S.Mehdiyev. – Bakı: Adiloğlu, – 2009. – 390 s.
122. Mehdiyev, F.S. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları / F.S.Mehdiyev. – Bakı: Adventa MMC, – 2013. – 405 s.
123. Məcidli, S.T. Beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikasının media qanunvericiliyi. Dərs vəsaiti / S.T.Məcidov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 456 s.
124. Məcidli, S.T. İnternet hüququ və etikası. Dərs vəsaiti / S.T.Məcidov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 224 s.
125. Məlikova, M.F. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələr tarixi / M.F. Məlikova, E.R.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1984. – 312 s.
126. “Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 505-IQ, 19 iyun 1998-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/3420>
127. Məmmədov, R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi / R.K.Məmmədov. – Bakı: NAT Co MMC, – 2012. – 312 s.
128. “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 115-IQ, 5 iyun 1996-cı ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/4167>
129. “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt üzrə Azərbaycan Respublikası Hökumətinin məruzəsinə dair Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Komitəsinin yekun icmalı ilə əlaqədar tədbirlər barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 954, 22 iyun 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/997>

130. "Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin açıq elmi-texniki informasiyaya sərbəst çıxışı və həmin informasiyanı mübadilə etməsi qaydası haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 396-IIIQ, 1 oktyabr 2007-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
- URL: <http://www.e-qanun.az/framework/14075>
131. "Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin kompüter informasiyası sahəsində cinayətlərə qarşı mübarizədə əməkdaşlığı haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 617-IIQ, 6 aprel 2004-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5963>
132. "Qeyri-hökumət təşkilatlarına elektron xidmətlərin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // № 26, 20 noyabr 2013-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
- URL: <http://www.e-qanun.az/framework/27150>
133. Quliyev, A.İ. Hüquq ensiklopediyası / A.İ.Quliyev. – Bakı: Qanun, – 2007. – 1108 s.
134. Pikte, J. Beynəlxalq humanitar hüququn inkişafı və prinsipləri. Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi / J.Pikte. – Bakı, – 1999. – 129 s.
135. Rəcəbli, H.M. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları / H.M.Rəcəbli. – Bakı: Azərbaycan, – 2003. – 256 s.
136. Rəhimov, İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi / İ.M.Rəhimov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2014. – 320 s.
137. Sadıqov, Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq / Ə.İ.Sadıqov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2008. – 396 s.

138. Səfixanlı, A.M. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların qanunvericilikdə təsbiti / A.M. Səfixanlı, Z.H. Əliyev. – Bakı: Qanun, – 2003. – s. 18-19.
139. Səfixanlı, A.M. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müddələrin Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində təsbiti / A.M. Səfixanlı. – Bakı: Azər nəşr, - 2003. - 128 s.
140. TRIPS Sazişi: [Elektron resurs] // Ümumdünya Ticarət Təşkilatı. 1994-cü ildə qəbul edilmişdir.
URL: <http://www.audiovisual.az/files/file/konvaz3.pdf>
141. “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // № 1308-IVQ, 30 sentyabr 2015-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/31281>
142. “2000-2001-ci illərdə kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // № 352, 6 mart 2000-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/838>

Türk dilində

143. Akıllıoğlu, T. İnsan haklarının korunması alanında uluslararası temel belgeler / T.Akıllıoğlu. – Ankara: Bilgi Yayınevi, – 1995. – 145 s.
144. Eren, A. Türkiye’de insan haklarının korunması (uluslararası koruma mekanizmaları ve ulusal insan hakları kurumlarının kolü) / A.Eren. – Ankara: Turhan Kitabevi, – 2007. – 246 s.
145. Fendoğlu, T.Hasan. Milenyum Türkiye’inde insan hakları ve AB / T.Hasan Fendoğlu. – Ankara: T.C. Başbakanlık İHB Yayınları, – 2007. – 187 s.

146. Hüseyin, P. Uluslararası hukuk / P.Hüseyin. – Gözden geçirilmiş 9. Bası. – Ankara: Turhan Kitabevi, – 2010. – 707 s.
147. Karani, M. İnsan haklarının uluslararası boyutları / M.Karani. – Ankara: Bilgi Yayınevi, – 1996. – 211 s.
148. Mumcu, A. İnsan hakları ve kamu özgürlükleri / A.Mumcu. – Ankara: Turhan Kitabevi, – 2007. – 356 s.
149. Taşkesen, M. İnsan hakları / M.Taşkesen. – Ankara, – 2006. – 235 s.

Rus dilində

150. Бачило, И.Л. Информационное право: учебник / И.Л.Бачило. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Юрайт. Серия Магистр, – 2011. – 522 с.
151. Витрук, Н.В. Общая теория правового положения личности / Н.В.Витрук. – Москва: Норма, – 2008. – 448 с.
152. Гетьман-Павлова, И.В. Международное право. Учебник / И.В. Гетьман-Павлова. – Москва: Юристь, – 2006. – 762 с.
153. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики. – Москва: ЗАО ТФ МИР, – 2006. – 478 с.
154. Гусейнов, Л.Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека / Л.Г.Гусейнов. – Киев: Институт государства и права НАН Украины, – 2000. – 316 с.
155. Даниленков, А.В. Интернет-право / А.В.Даниленков. – Москва: Юстицинформ, – 2014. – 232 с.
156. Даниленко, Г.М. Международная защита прав человека. Вводный курс. Учебное пособие / Г.М.Даниленко. – Москва: Юристь, – 2000. – 256 с.
157. Дженис, М. Европейское право в области прав человека / М.Дженис, Р.Кэй, Э.Брэдли. Пер. с англ. – Москва: Права человека, – 1997. – 640 с.
158. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: [в 2 томах] / Ред. В.А.Туманов и др. – Москва: Норма, – т. 1. – 2000. – 856 с.

159. Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. – Москва: Международные отношения, – 2005. – 408 с.
160. Европейское право. Учебник для вузов / Под общ. ред. Л.М.Энтина. – Москва: НОРМА, – 2000. – 720 с.
161. Зенкин, А.Н. Информационное право. Учебное пособие / А.Н.Зенкин. – Тула: Издательство Тульского Государственного Педагогического Университета им. Л.Н. Толстого, – 2013. – 136 с.
162. Зинченко, Н.Н. Международное миграционное право: основы теории и практики / Н.Н.Зинченко. – Москва: Научная книга, – 2011. – 344 с.
163. Иваненко, В.А. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты / В.А.Иваненко, В.С.Иваненко. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, – 2003. – 404 с.
164. Ильин, Ю.Д. Право человека и государства на безопасность в современном мире / Ю.Д.Ильин. – Москва: Норма, – 2007. – 288 с.
165. Карташкин, В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве / В.А.Карташкин. – Москва: Институт государства и права РАН, – 1995. – 132 с.
166. Карташкин, В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации / В.А.Карташкин. – Москва: Норма, – 2009. – 288 с.
167. Конюхова, И.А. Международное и конституционное право: теория и практика взаимодействия / И.А.Конюхова. – Москва: Формула права, –2006. – 496 с.
168. Крюгер, Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ / Перевод с англ. издания. – Баку: Издательство Баки Университети, – 2012. – 228 с.
169. Куликова, С.А. Информационное право России: учебное пособие для студентов, обучающихся по специальностям (направлениям) «Юриспруденция» и «Прикладная информатика в юриспруденции» /

- С.А.Куликова. – Саратов: Издательство Саратовского университета, –2010. – 196 с.
170. Лапина, М.А. Информационное право. Учебное пособие / М.А.Лапина, А.Г.Ревин, В.И.Лапин / Под ред. Килясханова И.Ш. – Москва: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, – 2004. – 335 с.
171. Лукашук, И.И. Глобализация, государство, право, XXI век / И.И.Лукашук. – Москва: Спарк, –2000. – 279 с.
172. Лукашук, И.И. Конституции государств и международное право / И.И.Лукашук. – Москва: Спарк, – 1998. – 124 с.
173. Лукашук, И.И. Международное право. Общая часть. Учебник / И.И.Лукашук. – Москва: Издательство БЕК, – 1996. – 371 с.
174. Лукашук, И.И. Международное право. Общая часть / И.И.Лукашук. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Волтерс Клувер, – 2005. – 432 с.
175. Лукашук, И.И. Право международной ответственности / И.И.Лукашук. – Москва: Волтерс Клувер, – 2004. – 432 с.
176. Малевич, Ю.И. Права человека в глобальном мире / Ю.И.Малевич. – Москва: АСТ, – 2004. – 368 с.
177. Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник / Под ред. Р.М.Валеева. – Москва: Статут, – 2011. – 830 с.
178. Международное право. Вольфганг Граф Витцтум и др. / Пер. с нем. – Москва: Инфотропик Медиа, – 2011. – 992 с.
179. Международное право. Учебник для вузов / Отв. ред. Г.В.Игнatenко, О.И.Тиунов. – 2-е изд., изм. и доп. – Москва: Норма, – 2002. – 592 с.
180. Международное право. Учебник для вузов / Отв. ред. Г.В.Игнatenко, О.И.Тиунов. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Норма, – 2006. – 720 с.
181. Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекашев. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, – 2004. – 928 с.
182. Мережко, А.А. История международно-правовых учений / А.А.Мережко. – Киев: Таксон, – 2006. – 492 с.

183. Микеле, Де С. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / Микеле Де С. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, – 2004. – 1072 с.
184. Морозов, А.В. Информационное право и информационное безопасность: учебник для магистров и аспирантов: [в 2 частях] // А.В.Морозов, Л.В.Филатова, Т.А.Полякова. – Москва: ВГУЮ (РПА Минюста России); Саратов: Ай Пи Ер Медиа, – ч. 1. – 2016. – 436 с.
185. Морозов, А.В. Информационное право и информационное безопасность: учебник для магистров и аспирантов: [в 2 частях] // А.В.Морозов, Л.В.Филатова, Т.А.Полякова. – Москва: ВГУЮ (РПА Минюста России); Саратов: Ай Пи Ер Медиа, – ч. 2. – 2016. – 604 с.
186. Мутагиров, Д.З. Права и свободы человека: теория и практика. Учебное пособие / Д.З.Мутагиров. – Москва: Университетская книга, – Логос, –2006. – 544 с.
187. Общая теория государства и права. Академический курс: [в 3 томах] / Отв. ред. М.Н.Марченко. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Москва: ИКД Зерцало-М, – т. 1. – 2001. – 528 с.; т. 2. – 2002. – 528 с.; т. 3. – 2002. – 528 с.
188. Попов, Л.Л. Информационное право: учебник / Л.Л.Попов, Ю.И.Мигачев, В.С.Тихомиров. – Москва: Норма: Инфра-М, – 2010. – 496 с.
189. Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников № 38-6 “О модельном Информационном кодексе для государств – участников СНГ”: [Электронный ресурс] // Принято Межпарламентской Ассамблеей Содружества Независимых Государств. 23 ноября 2012 года.
URL: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=4925>
190. Права человека в международном и внутригосударственном праве. Учебник для вузов / Отв. ред. Р.М.Валеев. – Казань: Казанский государственный университет, – 2004. – 300 с.

191. Права человека и процессы глобализации современного мира / Отв. ред. Е.А.Лукашева. – Москва: Норма, – 2005. – 464 с.
192. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы / Под общ. ред. Е.А.Лукашевой. – Москва: Норма, – 2002. – 448 с.
193. Права человека. Учебник / Отв. ред. Е.А.Лукашева. – 2-е изд., перераб. – Москва: Норма, – 2009. – 560 с.
194. Право Европейского Союза. Учебник для вузов / Под ред. С.Ю.Кашкина. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Юрайт, – 2012. – 1119 с.
195. Рагимов, И.М. Преступность и наказание / И.М.Рагимов. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, – 2012. – 304 с.
196. Рассолов, И. М. Информационное право. Учебник для бакалавров / И.М.Рассолов, С.Г.Чубукова, А.А.Суворов / Отв. ред. И.М.Рассолов. – Москва : Проспект, – 2015. – 352 с.
197. Региональные системы защиты прав человека. Учебное пособие / Отв. ред. А.Х.Абашидзе. – Москва: РУДН, – 2012. – 400 с.
198. Рогозин, В.Ю. Информационное право. Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению подготовки «Юриспруденция» / В.Ю.Рогозин, С.Б.Вепрев, А.В.Остроушко. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, – 2017. – 191 с.
199. Савельев, Д.А. Информационное право и электронное государство. Вводный курс. Учебное пособие / Д.А.Савельев. – Санкт-Петербург: НИУ ИТМО, – 2012. – 71 с.
200. Саидов, А.Х. Международное право прав человека / А.Х.Саидов. – Москва: Академический правовой университет, – 2002. – 197 с.
201. Саидов, А.Х. Общепризнанные права человека. Учебное пособие / А.Х.Саидов. – Москва: МЗ ПРЕСС, – 2004. – 273 с.
202. Терещенко, Л.К. Правовые проблемы использования Интернет в России // Российское право, – 1999. № 7-8. – С. 32-37
203. Тимченко, Л.Д. Международное право. Учебник / Л.Д.Тимченко. – Харьков: Консум, – 2004. – 528 с.

204. Федоров, В.Н. Организация Объединенных Наций, другие международные организации и их роль в XXI веке / В.Н.Федоров. – Москва: Логос, – 2007. – 944 с.
205. Черниченко, С.В. Теория международного права: [в 2 томах]. – Москва: Издательство НИМП, – т. 1. Современные теоретические проблемы. –1999. – 336 с.; т. 2. Старые и новые теоретические проблемы. – 1999. – 531 с.
206. Шавцова, А.В. Право прав человека: ответы на экзаменационные вопросы / А.В.Шавцова. – Минск: Тетра Системс, – 2008. – 240 с.
207. Шумилов, В.М. Международное право / В.М.Шумилов. – 2-е изд., перераб. – Москва: Международные отношения, – 2012. – 528 с.

İngilis dilində

208. Abazi, V. Official secrets and oversight in the EU: law and practices of classified information / V.Abazi. – New York: Oxford University Press, – 2019. – 224 p.
209. Abjorensen, N. Historical dictionary of democracy / N.Abjorensen. – London: Rowman & Littlefield Publishing, – 2019. – 550 p.
210. Alfreda, D. Investigating cyber law and cyber ethics: issues, impacts and practices / D.Alfreda, J.Braman, G.Vincenti. – Hershey: IGI Global, – 2012. – 343 p.
211. Allan, S. Law and ethics for health practitioners / S.Allan. – 1st edition. – Chatswood: Elsevier, – 2020. –274 p.
212. Andenas, M. General principles and the coherence of international law / M.Andenas, M.Fitzmaurice, A.Tanzi, J.Wouters. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2019. – 460 p.
213. Anthony, H.N. Handbook of research on effective communication, leadership, and conflict resolution / H.N.Anthony. – Hershey: IGI Global, – 2016. – 733 p.
214. Aravena, R.F. The difficult task of peace: crisis, fragility and conflict in an uncertain world / R.F.Aravena. – Cham: Springer Nature AG, – 2020. – 320 p.

215. Avani, S. Legal standards on freedom of expression: toolkit for the judiciary in Africa / S.Avani. – Paris: UNESCO, 2018. – 218 p.
216. Bantekas, I. International human rights law and practice / I.Bantekas, L.Oette. – 2nd edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2016. – 922 p.
217. Baranowski, S. A companion to Nazi Germany / S.Baranowski, A.Nolzen, C.W.Szejnmann. – New Jersey: Wiley Blackwell, – 2018. – 680 p.
218. Barlow, J.P. A Declaration of the Independence of Cyberspace / J.P.Barlow: [Electronic resource] // Davos: Electronic Frontier Foundation. – February 8, 1996.
URL: <https://www.eff.org/cyberspace-independence> last access 19.04.2019
219. Barnard, C. European Union Law / C.Barnard, S.Peers. – 2nd edition. – New York: Oxford University Press? – 2017. – 928 p.
220. Barnard, C. The substantive law of the EU / C.Barnard. – 6th edition. – New York: Oxford University Press? – 2019. – 744 p.
221. Becker, J. The first book of information science / J.Becker. – Washington: U.S. Energy Research and Development Administration, – 1973. – 190 p.
222. Benedek, W. Freedom of expression and the Internet / W.Benedek, C.Matthias. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, – 2013. – 192 p.
223. Benedek, W. Internet Governance and the information society: global perspectives and European dimensions / W.Benedek, V.Bauer, C.M.Kettemann. – Utrecht: Eleven International Publishing, – 2008. – 191 p.
224. Berleur, J.J. An ethical global information society: culture and democracy revisited / J.J.Berleur, D.Whitehouse. – Dordrecht: Springer Science Business Media, – 2013. – 404 p.
225. Berry, E. Complete EU law: text, cases, and materials / E.Berry, M.J.Homewood, B.Bogusz. – 4th edition. – New York: Oxford University Press, – 2017. – 760 p.
226. Biddulph S., Rosenzweig J. Handbook on human rights in China. – Celtenham: Edward Elgar Publishing, – 2019. – 768 p.

227. Birkinshaw, P. Freedom of information: the law, the practice and the ideal / P.Birkinshaw. –4th edition. – New York: Cambridge University Press, – 2010. – 578 p.
228. Boddington, P. Towards a code of ethics for Artificial Intelligence / P.Boddington. – Cham: Springer International Publishing AG, – 2017. – 124 p.
229. Bond van Adverteerders and others v. The Netherlands State. Case 352/85: [Electronic resource] // Judgment of the European Court of Justice of April 26, 1988.
URL:https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:ae51e8cf-f21c-4d14-b93e-53f05d6e13d5.0002.06/DOC_2&format=PDF
230. Borek, A. Total information risk management: maximizing the value of data and information assets / A.Borek, A.K.Parlikad, J.Webb, P.Woodall. – Waltham: Elsevier, – 2014. – 316 p.
231. Borgesius, F.Z. Discrimination, Artificial Intelligence, and algorithmic decision-making / F.Z.Borgesius: [Electronic resource] // CoE Directorate General of Democracy, – Council of Europe, – 2018. – 51 p.
URL: <https://rm.coe.int/discrimination-artificial-intelligence-and-algorithmic-decision-making/1680925d73>
232. Boyle, K. A voice for human rights: Mary Robinson / K.Boyle. – Pennsylvania: University of Pennsylvania Press. – 450 p.
233. Bradford, A. The Brussels effect: how the European Union rules the world / A.Bradford. – New York: Oxford University Press, 2020. – 424 p.
234. Bradlow, D. Advocating social change through international law: exploring the choice between hard and soft international law / D.Bradlow, D.Hunter. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2020. – 324 p.
235. Braman, S. Defining information policy // Journal of Information Policy, – 2011. Vol. 1, – p. 1–5.
236. Brems, E. Human rights and development: legal perspectives from and for Ethiopia / E.Brems, B.C.Christophe van der, A.S.Yimer. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2015. – 406 p.

237. Brenner, S.W. Cybercrime: criminal threats from cyberspace / S.W.Brenner. – California, Santa Barbara: Praeger, – 2010. – 281 p.
238. Brown, I. Research handbook on governance of the internet / I.Brown. – Cheltenham: Edward Elgar Pub., Inc, – 2013. – 512 p.
239. Buckley, M.C. Towards convergence in international human rights law (Nottingham Studies on Human Rights) / M.C.Buckley, A.Donald, P. Leach. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2017. – 686 p.
240. Burgess, T.F.J. Foundations of information ethics / T.F.J.Burgess, J.M.E.Knox. – Chicago: ALA Neal Schuman, – 2019. – 168 p.
241. Burgin, M. Theory of information: fundamentality, diversity and unification / M.Burgin. – Singapore: World Scientific Publishing, – 2010. – 688 p.
242. Burkert, H. Information law: from discipline to method (February 28, 2014): [Electronic resource] // Berkman Center Research Publication, – No. 2014-5, the University of St. Gallen Law & Economics Working Paper No. 2014-02. Available at SSRN.
URL: <https://ssrn.com/abstract=2402866>
243. Byrnes, A. International law in the new age of globalization / A.Byrnes, M.Hayashi, C.Michaelsen. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2013. – 448 p.
244. Campbell, D. Business strategy: an introduction / D.Campbell, D.Edgar, G.Stonehouse. – London: Red Globe Press, – 2011. – 392 p.
245. Capaldo, Z.G. The pillars of global law / Z.G.Capaldo. – New York: Routledge, – 2016. – 452 p.
246. Carpanelli, E. Use and misuse of new technologies: contemporary challenges in international and European law / E.Carpanelli, N.Lazzerini. – Cham: Springer Nature AG, – 2019. – 363 p.
247. Carter, E.B. International law / E.B.Carter, A.S.Weiner, B.D.Hollis. – 7th edition. – New York: Wolters Kluwer, – 2018. – 1202 p.
248. Cassese, A. International law / A.Cassese. – 2nd edition. – New York: Oxford University Press, – 2005. – 612 p.

249. Cavazos, E.A. Cyberspace and the law: your rights and duties in the online world / E.A.Cavazos, G.Morin. – Massachusetts, Cambridge: MIT Press, – 1994. – 220 p.
250. Charlesworth, H. Human rights and the Universal Periodic Review: rituals and ritualism / H.Charlesworth, E.Larking. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2014. – 314 p.
251. Charter of Fundamental Rights of the European Union - 2012/C 326/02: [Electronic resource] // Proclaimed by the EU Parliament, the Council and the Commission on November 26, 2012.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=EN>
252. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice: [Electronic resource] // Signed at the conclusion of the United Nations Conference on International Organization on June 26, 1945 and entered into force on October 24, 1945. - San Francisco, 1945.
URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>
253. Chatfield, T. Critical thinking: your guide to effective argument, successful analysis and independent study / T.Chatfield. – London: SAGE Publications, – 2018. – 328 p.
254. Chimni, B.S. International law and world order: a critique of contemporary approaches / B.S.Chimni. – 2nd edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2017. – 640 p.
255. Chintan, B. Utilizing educational data mining techniques for improved learning: emerging research and opportunities / B.Chintan, S.P.Srinivas, L.Sidath. – Hershey: IGI Global, – 2020. – 166 p.
256. Choesang Y. Voice of an exiled Tibetan: hopes of freedom and struggle / Y.Choesang. – Dharamsala: Himalayan Literacy Trust, – 2014. – 194 p.
257. Cogan, K.J. The Oxford handbook of international organizations / K.J.Cogan, I.Hurd, I.Ian Johnstone. – New York: Oxford University Press, – 2016. – 1100 p.

258. Cohen, J.A. Taiwan and international human rights: a story of transformation / J.A.Cohen, W.P.Alford, C.Lo. – Singapore: Springer Nature Singapore Pte, – 2019. – 706 p.
259. Comparative international law / A.Roberts, P.B.Stephan, P.H.Verdier [et al.] – New York: Oxford University Press, – 2018. – 640 p.
260. Communication of the EU Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions No. COM/2015/0192 final – A Digital Single Market Strategy for Europe: [Electronic resource] // Issued by the EU Commission on May 6, 2015.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52015DC0192>
261. Communication of the EU Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions No. COM/2016/0179 final - EU eGovernment Action Plan 2016-2020 - Accelerating the digital transformation of government: [Electronic resource] // Issued by the EU Commission on April 19, 2016.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52016DC0179>
262. Conforti, B. An introduction to international law / B.Conforti, A.Labella. – Leiden: Koninlijke Brill, – 2012. – 144 p.
263. Constitution of the International Telecommunication Union: [Electronic resource] // Concluded on 22 December, 1992 in Geneva.
URL: <https://www.itu.int/council/pd/constitution.html>
264. Convention for the Protection of Industrial Property (as amended on September 28, 1979): [Electronic resource] // Adopted by the World Intellectual Property Organization on March 20, 1883.
URL: <https://wipolex.wipo.int/en/treaties/textdetails/12633>
265. Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data (ETS No. 108): [Electronic resource] // Adopted by the Council of Europe on January 28, 1981.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680078b37>

266. Convention on Cybercrime (ETS No. 185): [Electronic resource] // Adopted by the Council of Europe on November 23, 2001.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680081561>
267. Convention on Information and Legal Co-operation concerning "Information Society Services" (ETS No. 180): [Electronic resource] // Adopted by the Council of Europe on October 4, 2001.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680080625>
268. Council of Europe Convention on Access to Official Documents (ETS No. 205): [Electronic resource] // Adopted by the Council of Europe on June 18, 2009.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680084826>
269. Crawford, J. Brownlie's principles of public international law / J.Crawford. – Oxford: Oxford University Press, – 2019. – 872 p.
270. Czapliński, W. Unrecognised subjects in international law / W.Czapliński, A.Kleczkowska. – Warsaw: Scholar publishing House, – 2019. – 402 p.
271. David, L. Surveillance rights and freedoms in a world of digital devices // Chapter 6 in “Safe and free - Democratic security and human rights - Democratic security debates at the Council of Europe 2015-2017”. – Council of Europe, – March, – 2018. – 151 p.
272. David, S. Building inclusive knowledge societies: a review of UNESCO's action in implementing the WSIS outcomes / S.David. – UNESCO, France, Paris, – 2014. – 62 p.
273. Dawson M. The governance of EU fundamental rights / M.Dawson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2017. – 250 p.
274. Dean, J. Reformatting politics: information technology and global civil society / J.Dean, J.W. Anderson, G.Lovink. – London: Routledge. – 276 p.

275. Declaration of the CoE Committee of Ministers on freedom of communication on the Internet: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on May 28, 2003.
URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d fbd5
276. Declaration of the CoE Committee of Ministers on enhanced participation of member states in Internet governance matters – Governmental Advisory Committee (GAC) of the Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN): [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on 26 May, 2010.
URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c ee51
277. Declaration of the CoE Committee of Ministers on Internet governance principles: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on September 21, 2011.
URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c c2f6
278. Declaration of the CoE Committee of Ministers on the manipulative capabilities of algorithmic processes No. Decl(13/02/2019)1: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on February 13, 2019.
URL: <https://rm.coe.int/090000168092dd4b>
279. Delfi vs. Estonia. Application no. 64569/09: [Electronic resource] // Judgement of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) of June 16, 2015.
URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155105>
280. Dhiman, O.P. Understanding human rights / O.P.Dhiman. – Delhi: Kalpaz Publications, – 2011. – 392 p.
281. Digital Rights Ireland Ltd v. Minister for Communications, Marine and Natural Resources and Others and Kärntner Landesregierung and Others. Joined Cases C-293/12 and C-594/12: [Electronic resource] // Judgment of the European Court of Justice (Grand Chamber) of April 8, 2014.

URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0293>

282. Directive of the EU Parliament and the Council No. 2002/19/EC on access to, and interconnection of, electronic communications networks and associated facilities (Access Directive) : [Electronic resource] // Adopted by the EU Parliament and the EU Council on March 7, 2002.

URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32002L0019>

283. Directive of the EU Parliament and the Council No. 2018/1972 of the European Parliament and of the Council establishing the European Electronic Communications Code (Recast): [Electronic resource] // Adopted by the EU Parliament and the EU Council on December 11, 2018

URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32018L1972>

284. Dixon, M. Cases & materials on international law / M.Dixon, R.McCorquodale, S.Williams. – 5th edition. – Oxford: Oxford University Press, – 2017. – 832 p.

285. Donald, O.C. Looking for information: a survey of research on information seeking, needs and behavior / O.C.Donald, M.L.Given. – 4th edition. – Bingley: Emerald Group Publishing, – 2016. – 528 p.

286. Dunne, T. The globalization of international society / T.Dunne, C.Reus-Smit. – New York: Oxford University Press, – 2017. – 544 p.

287. Duranske, B.T. Virtual law: navigating the legal landscape of virtual worlds / B.T.Duranske. – Chicago: ABA Publishing, American Bar Association. – 461 p.

288. Durham, C.W. Law and religion: national, international, and comparative perspectives / C.W.Durham, G.B.Scharffs. – New York: Wolters Kluwer, – 2019. – 672 p.

289. Economic and Social Committee of the European Communities v. E. Case C-150/98 P: [Electronic resource] // Judgment of the European Court of Justice (Second Chamber) of December 16, 1999.

URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61998CJ0150&from=EN>

290. Erich Stauder v. City of Ulm - Sozialamt. Case 29-69: [Electronic resource] // Judgment of the EU Court of Justice of November 12, 1969. Par. 7.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61969CJ0029&from=EN>
291. Espinosa, C., Oliver E. The formation of intellectual capital and its ability to transform higher education institutions and the knowledge society / C.Espinosa, E.Oliver. – Hershey: IGI Global, – 2019. – 312 p.
292. EU Internet law in the digital era: regulation and enforcement / T.E.Synodinou, P.Jougleux, C.Markou [et al.] – Cham: Springer International AG, – 2020. – 392 p.
293. European Convention on Transfrontier Television (ETS No. 132): [Electronic resource] // Adopted by the Council of Europe on May 5, 1989.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007b0d8>
294. European Convention relating to questions on Copyright Law and Neighbouring Rights in the Framework of Transfrontier Broadcasting by Satellite (ETS No. 153): [Electronic resource] // Adopted by the Council of Europe on May 11, 1994.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007c07c>
295. European Ministerial Conferences on Mass Media Policy & Council of Europe Conferences of Ministers responsible for Media and new Communication Services. Texts adopted: [Electronic resource] // Prepared by the CoE Directorate General of Human Rights and Rule of Law. - Strasbourg, – 2016. – 74 p.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806461fb>
296. European Parliament v. Council of the European Union. Case C-42/97: [Electronic resource] // Judgment of the EU Court of Justice of February 23, 1999.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61997CJ0042&from=HR>

297. Explanations of the Praesidium of the Convention drafted the EU Charter of Fundamental Rights No. 2007/C 303/02: [Electronic resource] // Issued by the Praesidium of the Convention on December 12, 2007.
URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32007X1214\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32007X1214(01)&from=EN)
298. Fact Sheet of the UN OHCHR No.2 (Rev.1) – The International Bill of Human Rights: [Electronic resource] // Adopted by the United Nations OHCHR Office on June, 1996. – Geneva, the United Nations, 1996
URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet2Rev.1en.pdf>
299. Fidelia, I.S. Theories of information, communication and knowledge: a multidisciplinary approach / I.S.Fidelia, M.D.Thomas. – Dordrecht: Springer, – 2014. – 331 p.
300. Figueiredo, P.R.M. Information and communication overload in the digital age / P.R.M.Figueiredo, C.J.B.Lopes. – Hershey: IGI Global, – 2017. – 380 p.
301. Floridi, L. Information: a very short Introduction / L.Floridi. – New York: Oxford University Press, – 2010. – 160 p.
302. Floridi, L. The ethics of information / L.Floridi. – New York: Oxford University Press, – 2013. – 384 p.
303. Forsythe, P.D. Human rights in international relations / P.D.Forsythe. – 4th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2018. – 432 p.
304. Foster, N.G. EU Law directions / N.G.Foster. – 5th edition. – New York: Oxford University Press, – 2016. – 600 p.
305. Foster, N.G. EU law directions / N.G.Foster. – 6th edition. – New York: Oxford University Press, – 2018. – 560 p.
306. Freedom of connection – freedom of expression. The changing legal and regulatory ecology shaping the Internet / H.W.Dutton, A.Dopatka, M.Hills [et al.] – Paris: UNESCO Series on the Internet Freedom, – 2011. – 104 p.
307. Gasser, U. What is Information Law – and what could it be?: [Electronic resource] // in: Urs Gasser (ed.), Informationsrecht in „e“-Umgebungen. – Germany: Baden-Baden/Zurich, – 2002, – p. 7-24.

- URL: <https://www.legalanthology.ch/information-law/texts/>
308. Gelbstein, E. Internet governance: issues, actors and divides / E.Gelbstein, J.Kurbalija. – Msida: DiploFoundation, 2005. – 144 p.
309. Gerards, J. General principles of the European Convention on Human Rights / J.Gerards. – Cambridge: Cambridge University Press.
310. Giblin, R. What if we could reimagine copyright? / R.Giblin, K.Weatherall. – Canberra: ANU Press, – 2017. – 344 p.
311. Google Spain SL and Google Inc. v. Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González. Case C-131/12: [Electronic resource] // Judgment of the EU Court of Justice (Grand Chamber) of May 13, 2014.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131>
312. Greer, S. Human Rights in the Council of Europe and the European Union: Achievements, trends, challenges / S.Greer, J.Gerards, R.Slow. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2018. – 554 p.
313. Grieves M. Information policy in the electronic age / M.Grieves. – West Sussex: Bowker Saur, – 1998. – 270 p.
314. Guidelines of the CoE Committee of Ministers on protecting freedom of expression and information in times of crisis // Adopted by the CoE Committee of Ministers on 26 September, 2007.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805ae60e
315. Gutwirth, S. Reinventing data protection? / S.Gutwirth, Y.Poullet, H.Paul de, T.Cécile de, S.Nouwt.– Amsterdam: Springer Science, – 2009. – 342 p.
316. Handbook of research on digital libraries: design, development, and impact / T.Yin-Leng, F.Schubert, D.Goh [et al.] – London: IGI Global, – 2009. – 690 p.
317. Handbook on European data protection law, 2018 edition: [Electronic resource] // Prepared by the EU Agency for Fundamental Rights and Council of Europe in April 2018.
URL:https://echr.coe.int/Documents/Handbook_data_protection_ENG.pdf

318. Harshman, J. Research in global citizenship education / J.Harshman, T.Augustine, M.M.Merryfield. – Charlotte: Information Age Publishing, – 2015. – 238 p.
319. Hashimoto, H. The Prospects for a regional human rights mechanism in East Asia. (RLE Modern East and South East Asia) / H.Hashimoto. – 1st edition. – Abingdon: Routledge, – 2015. – 252 p.
320. Haynes, D. Metadata for information management and retrieval: understanding metadata and its use / D.Haynes. – 2nd edition. – London: Facet Publishing, 2018. – 288 p.
321. Henriksen, A. International law / A.Henriksen. – 2nd edition. – Oxford: Oxford University Press, – 2019. – 384 p.
322. Hildebrandt, M. Information, freedom and property: the philosophy of law meets the hilosophy of technology / M.Hildebrandt, B.Bibi van den. – 1st edition. – Abingdon: Routledge Publishing, – 2016. – 202 p.
323. Hoffman, S. Electronic health records and medical big data: law and policy / S.Hoffman. – New York: Cambridge University Press, – 2016. – 222 p.
324. Homewood, M. EU Law concentrate / M.Homewood. – 5th edition. – New York: Oxford University Press, – 2016. – 256 p.
325. Hopgood, S. Human rights futures / S.Hopgood, J.Snyder, L.Vinjamuri. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2017. – 344 p.
326. Human Rights Comment of the CoE Commissioner for Human Rights on “Social Networks: potential for social change – but privacy must be protected”: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Commissioner for Human Rights. on April 27, 2011.
URL:<https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/social-networks-potential-for-social-change-but-privacy-must-be-protect-1>
327. Human Rights Comment of the CoE Commissioner for Human Rights on “Protecting children’s rights in the digital world: an ever-growing challenge”: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Commissioner for Human Rights on April 29, 2014.

URL: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/protecting-children-s-rights-in-the-digital-world-an-ever-growing-challen-1>

328. Human Rights Comment of the CoE Commissioner for Human Rights on “Safeguarding human rights in the era of artificial intelligence”: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Commissioner for Human Rights on July 3, 2018.

URL: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/safeguarding-human-rights-in-the-era-of-artificial-intelligence>

329. Hunt, P. Configuring the UN human rights system in the "era of implementation": mainland and archipelago: [Electronic resource] // Human Rights Quarterly, Volume 39. Number 3, – August, – 2017, – p. 489-538.

URL: <https://doi.org/10.1353/hrq.2017.0031>

330. Ibekwe-SanJuan, F. Theories of information, communication and knowledge: a multidisciplinary approach / F.Ibekwe-SanJuan, M.T.Dousa. – New York: Springer Science and Business Media, – 2014. – 331 p.

331. J.Nold, Kohlen- und Baustoffgroßhandlung v. Commission of the European Communities. Case 4-73: [Electronic resource] // Judgment of the EU Court of Justice of May 14, 1974. Paras. 13.

URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61973CJ0004&from=EN>

332. Jaeger, P.T. Foundations of information policy / P.T.Jaeger, N.G.Taylor. – Chicago: ALA Neal-Shuman, – 2019. – 232 p.

333. Jérôme, B. Towards knowledge societies: UNESCO World Report / B.Jérôme. – Paris: UNESCO Publishing, – 2005. – 237 p.

334. Johnson, D.R. “Law and borders - the rise of law in cyberspace” / D.R.Johnson, D.Post // Stanford Law Review Journal, – 1996. Vol. 48, – p.1367-1402.

335. Joint Communication to the EU Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions No.JOIN/2013/01 final. - Cybersecurity Strategy of the European Union: An

Open, Safe and Secure Cyberspace: [Electronic resource] // Issued by the EU Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on February 7, 2013.

URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52013JC0001>

336. Joint Communication of the EU Commission and the High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy to the European Parliament and the Council No. JOIN(2015) 16 final. – Action Plan on Human Rights and Democracy (2015-2019) "Keeping human rights at the heart of the EU agenda": [Electronic resource] // Issued by the EU Commission and the High Representative of the EU for Foreign Affairs and Security Policy on April 28, 2015.

URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52015JC0016>

337. Jorgensen, F.R. Framing the Net / F.R.Jorgensen. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2013. – 272 p.

338. Jørgensen, R.F. Human rights in the global information society / R.F.Jorgensen. – London: MIT Press, – 2006. – 324 p.

339. Julie, P. Protecting journalism sources in the digital age / P.Julie. – Paris: UNESCO, – 2017. – 191 p.

340. Kabir, M.N. Knowledge-based social entrepreneurship: understanding knowledge economy, innovation, and the future of social entrepreneurship / M.N.Kabir. – New York: Palgrave Macmillan, – 2019. – 368 p.

341. Kamei, M. Translation of ICT for education towards a knowledge society / M.Kamei. – Hamburg: Anchor Academic Publishing, – 2016. – 252 p.

342. Kantardzic, M. Data mining: concepts, models, methods, and algorithms / M.Kantardzic. – 3rd edition. – Hoboken: IEEE Press / John Wiley & Sons, – 2020. – 672 p.

343. Kellow, A. Handbook of research on NGOs / A.Kellow, M.G.Hannah. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2018. – 488 p.

344. Kelsen, H. Principles of international law / H.Kelsen. – Clark NJ: The Lawbook Exchange, – 2003. – 480 p.

345. Klang, M. Human rights in the digital age / M.Klang, M.Andrew. – 1st edition. – London: GlassHouse Press. – 260 p.
346. Koch, I.E. Human rights as indivisible rights: the protection of socio-economic demands under the European Convention on Human Rights / I.E.Koch. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2009. – 362 p.
347. Kolb, R. The law of treaties: an introduction / R.Kolb. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2016. – 304 p.
348. Kormych, B.A. The information law of Ukraine: [Electronic resource] // April 8, 2018. Available at SSRN:
URL: <https://ssrn.com/abstract=3158729>
349. La Torre, M. The quest for rights: ideal and normative dimensions / M.La Torre, L.Niglia, M.Susi. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2019. – 256 p.
350. Lambrechts, W. Last mile Internet access for emerging economies / W.Lambrechts, S.Sinha. – Cham: Springer, – 2019. – 207 p.
351. Land, M.K. Toward an International Law of the Internet // Harvard International Law Journal, – 2013. Vol. 52. No.2, – p. 393-458.
352. Larouche, P. On the future of information law as a specific field of law: [Electronic resource] // TILEC Discussion Paper; Vol. – 2008-020. The Netherlands, Tilburg: TILEC. Available at SSRN:
URL: <https://ssrn.com/abstract=1140162>
353. Lavranos, N. Hague Yearbook of International Law / N.Lavranos, A.K.Ruth // Annuaire de La Haye de Droit International. Volume 24. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2011. – 446 p.
354. Links between freedom of expression and other human rights: Guide of the CoE CDDH to good and promising practices on the way of reconciling freedom of expression with other rights and freedoms, in particular in culturally diverse societies: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Steering Committee on Human Rights (CDDH) at its 91st meeting (18–21 June 2019).
URL: <https://rm.coe.int/liberte-d-expression-guide-to-good-and-promising-practices-and-analysi/168098f553>

355. Lieve, G. *Mediating human rights: media, culture and human rights law* / G.Lieve. – New York: Routledge, – 2015. – 180 p.
356. Liggins, M. *Handbook of multisensor data fusion: theory and practice* / M.Liggins, D.Hall, J.Llinas. – 2nd edition. – New York: Taylor & Francis Group LLC, – 2009. – 870 p.
357. Lipton, J.D. *A framework for information law and policy: [Electronic resource]* // *Oregon Law Review Journal*, – 2004. Vol.82. No. 3, – p. 695-714. Available at SSRN:
URL:<https://ssrn.com/abstract=488064>
358. Lloyd A.G.A. *Impacts of the knowledge society on economic and social growth in Africa* / A.G.A.Lloyd. – Hershey: IGI Global, – 2014. – 336 p.
359. Londras, F. *Great debates on the European Convention on Human Rights* / F.Londras, K.Dzehtsiarou. – London: Palgrave Macmillan, – 2018. – 224 p.
360. Lucchi, N. *The impact of science and technology on the rights of the individual* / N.Lucci. – Cham: Springer International Publishing, – 2016. – 187 p.
361. Machlup, F. *The study of information: interdisciplinary messages* / F.Machlup, U.Mansfield, A.G.Miller. – New York: Wiley-Interscience, – 1983. – 743 p.
362. Mangan, D. *The legal challenges of social media* / D.Mangan, E.L.Gillies. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing. – 352 p.
363. Marchand, A.D. *Information orientation: the link to business performance* / A.D.Marchand, J.W.Kettinger, J.D.Rollins. – New York: Oxford University Press, – 2002. – 328 p.
364. Martin, D.S. *The Internet of Things and business* / D.S.Martin. – New York: Routledge, – 2017. – 100 p.
365. Martin, J.W. *The global information society* / J.W.Martin. – New York: Routledge, – 2017. – 256 p.
366. Meghabghab, G. *Search engines, link analysis, and user's web behavior a unifying web mining approach* / G.Meghabghab, A.Kandel. – Berlin: Springer Verlag, – 2008. – 270 p.

367. Mehdi, K.P. Encyclopedia of information science and technology / K.P.Mehdi. – 1st edition. – Hershey: Idea Group Reference, – 2005. – 3807 p.
368. Melro, A. Constitutional knowledge and its impact on citizenship exercise in a networked society / A.Melro, L.Oliveira. – Hershey: IGI Global, – 2019. – 332 p.
369. McClennen, A.S. The Routledge companion to literature and human rights / A.S.McClennen, S.A.Moore. – Abingdon: Routledge, – 2016. – 528 p.
370. Michele, L. The ethics of cybersecurity / L.Michele. – Cham: Springer International, – 2020. – 384 p.
371. Mingers, J. Realising systems thinking: knowledge and action in management science / J.Mingers. – New York: Springer Science and Business Media, – 2006. – 312 p.
372. Mingers, J. Systems thinking, critical realism and philosophy: a confluence of ideas / J.Mingers. – New York: Routledge, – 2014. – 254 p.
373. Modernised Convention (Consolidated text) of the CoE Committee of Ministers for the Protection of Individuals with Regard to the Processing of Personal Data – No. CM/Inf(2018)15-final: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on May 18, 2018
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807c65bf
374. Møller, B. European Security: the roles of regional organisations / B.Moller. – Abingdon: Routledge, – 2016. – 516 p.
375. Molly, K.L. New technologies for human rights law and practice / K.L.Molly, D.J.Aronson. – Cambridge: University Printing House, – 2018. – 330 p.
376. Moore, J.A. The New United Nations: international organization in the twenty-first century / J.A.Moore, J.Jerry Pubantz. – New York: Routledge, – 2017. – 354 p.
377. Motilal, S. Applied ethics and human rights: conceptual analysis and contextual applications / S.Motilal. – Delhi: Anthem Press, – 2011. – 372 p.
378. Nolan, A. The United Nations special procedures system / A.Nolan, R.Freedman, T.Murphy. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2017. – 472 p.

379. Noortmann M. Non-state actor dynamics in international law: from law-takers to law-makers / M.Noortmann, C.Ryngaert. – Burlington: Ashgate Publishing Company, – 2010. – 222 p.
380. Oberleitner, G. Global human rights institutions / G.Oberleitner. – Cambridge: Polity Press, – 2007. – 248 p.
381. OECD. Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting // OECD Publishing, – 2013. – 44 p.
382. Okinawa Charter on Global Information Society: [Electronic resource] // Adopted at the G8 Okinawa Summit (Okinawa, Japan) on July 21-23, 2000.
URL: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/2000okinawa/gis.htm>
383. Padideh, A. Research Handbook on transparency / A.Padideh, G.R.Vaughn. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2014. – 432 p.
384. Pandey, G.P. Problems and perspectives of the relationship between the media and human rights / G.P.Pandey, C.Joshi, D.Paromita. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, – 2017. – 210 p.
385. Park, S. International organisations and global problems: theories and explanations / S.Park. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2018. – 324 p.
386. Pascual-Vives, F. Consensus-based interpretation of regional human rights treaties // International studies in human rights, – Leiden: Koninklijke Brill, – 2019. Volume 129. – 290 p.
387. Paul, B.D. Information systems development: an introduction to information systems engineering / B.D.Paul. – 3rdedition. – Computer Science Series. – Hampshire: Macmillan Press LTD, – 1998. – 412 p.
388. Paula, C. Globalization and media policy: history, culture, politics / C.Paula, S.Katherina. – New York: Palgrave Macmillan, – 2006. – 211 p.
389. Pila, J. European intellectual property law / J.Pila, P.Torremans. – 2nd edition. – New York: Oxford University Press, – 2019. – 712 p.
390. Phan, D.H. A selective approach to establishing a human rights mechanism in Southeast Asia: the case for a Southeast Asian Court of Human Rights (Procedural

- Aspects of International Law) / D.H.Phan. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2012. – 266 p.
391. Privacy, free expression and transparency: redefining their new boundaries in the digital age / A.J.Cannataci [et al.] – Paris: UNESCO, – 2016. – 139 p.
392. Programme and Budget 2020-2021 of the CoE Committee of Ministers - Terms of Reference of Intergovernmental Structures. No. CM(2019)131-addfinal: [Electronic resource] // Prepared by the CoE Committee of Ministers on November 19-21, 2019.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168096a7de
393. Radi, Y. Research handbook on human rights and investment / Y.Radi. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2018. – 584 p.
394. Radu, R. Negotiating Internet governance / R.Radu. – New York: Oxford University Press, – 2019. – 256 p.
395. Rainey, B. The European Convention on Human Rights / B.Rainey, E.Wicks, C.Ovey. – 7th edition. – New York: Oxford University Press, – 2017. – 728 p.
396. Ramcharan, G.B. Modernizing the UN human rights system / G.B.Ramcharan. – Leiden: Koninlijke Brill, – 2019. – 241 p.
397. Recommendations and declarations of the Committee of Ministers in the field of media and information society: [Electronic resource] // Prepared by the Media and Internet Division of the CoE Directorate General of Human Rights and Rule of Law in July 2015.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680645b44>
398. Recommendations and resolutions adopted by the Parliamentary Assembly in the field of media and information society: [Electronic resource] // Prepared by the CoE Directorate General of Human Rights and the Rule of Law in 2015.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806461f9>

399. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. R (81)19: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on November 25, 1981.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804f7a6e>
400. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. R (97) 20 // Adopted by the CoE Committee of Ministers on October 30, 1997.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680505d5b>
401. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. Rec(2002)2 on access to official documents: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on February 21, 2002.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804c6fcc
402. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. Rec(2004)15 on electronic governance (“e-governance”): [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on December 15, 2004.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805db3b2
403. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. CM/Rec(2007)11 on promoting freedom of expression and information in the new information and communications environment: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on September 26, 2007.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d4d0e
404. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. CM/Rec(2009)1 on electronic democracy (e-democracy) : [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on February 18, 2009.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d1b01

405. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. CM/Rec(2013)1 on gender equality and media: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on July 10, 2013.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c7c7e
406. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. CM/Rec(2016)5 on Internet freedom: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on April 13, 2016.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016806415fa
407. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. CM/Rec(2016)8 on the processing of personal health-related data for insurance purposes, including data resulting from genetic tests: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on October 26, 2016.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=090000168069c49e
408. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. CM/Rec(2018)1 on media pluralism and transparency of media ownership: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on March 7, 2018.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680790e13
409. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. CM/Rec(2018)7 on guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on July 4, 2018.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016808b79f7
410. Recommendation of the CoE Committee of Ministers No. CM/Rec(2020)1 on the human rights impacts of algorithmic systems: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on April 8, 2020.

URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016809e1154

411. Recommendation of the CoE Parliamentary Assembly No. 2102 (2017) on technological convergence, artificial intelligence and human rights: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Parliamentary Assembly on April 28, 2017.

URL:<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=23726&lang=EN>

412. Regulation of the EU Parliament and Council No. 2016/679 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance): [Electronic resource] // Adopted by the EU Parliament and the EU Council on April 27, 2016.

URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>

413. Regulation of the EU Parliament and Council No. 2019/881 on ENISA (the European Union Agency for Cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing Regulation (EU) No 526/2013 (Cybersecurity Act) (Text with EEA relevance): [Electronic resource] // Adopted by the EU Parliament and the EU Council on April 17, 2019

URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1587294553215&uri=CELEX:32019R0881>

414. Report of the CoE Secretary General “Ready for Future Challenges – Reinforcing the Council of Europe”: [Electronic resource] // Report of the CoE Secretary General for the Ministerial Session in Helsinki on May 16-17, 2019.

URL: <https://rm.coe.int/168093af03>

415. Report of the Geneva phase of the World Summit on the Information Society. Document No. WSIS-03/GENEVA/9(Rev.1)-E: [Electronic resource] // Issued by the WSIS Executive Secretariat on February 18, 2004.

URL:https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0009!R1!PDF-E.pdf

416. Resolution of the EU Council No. 94/C 379/02 on the European contribution to the development of a Global Navigation Satellite System (GNSS): [Electronic resource] // Adopted by the EU Council on December 19, 1994.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31994Y1231%2803%29>
417. Resolution of the EU Council No. 95/C 341 /03 on the industrial aspects for the European Union in the development of the information society: [Electronic resource] // Adopted by the EU Council on November 27, 1995.
URL:[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31995Y1219\(03\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31995Y1219(03)&from=EN)
418. Resolution of the CoE Committee of Ministers No. (2000)2 on the Council of Europe's information strategy: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on April 11, 2000.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804eeab3
419. Resolution of the CoE Committee of Ministers No. CM/Res(2019)6 on the Programme and Ordinary Budget for 2020-2021: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Committee of Ministers on 21 November 2019.
URL:https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168098dc70
420. Resolution of the CoE Parliamentary Assembly No. 2001 (2014) on violence in and through the media: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Parliamentary Assembly on June 24, 2014.
URL:<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?fileid=21047>
421. Resolution of the CoE Parliamentary Assembly No. 2066 (2015)1 on media responsibility and ethics in a changing media environment: [Electronic resource] // Adopted by the CoE Parliamentary Assembly on June 24, 2016.
URL:<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?fileid=21960>
422. Resolution of the INTERPOL GA No. GA-2018-87-RES-02 - Authorization for car manufacturers to access relevant data from the INTERPOL Stolen Motor

- Vehicles database – Project INVEX (Phase II): [Electronic resource] // Adopted by the INTERPOL General Assembly on November 21, 2018.
URL: <https://www.interpol.int/en/Resources/Documents>
423. Resolution of the UN ECOSOC No. E/RES/2019/18 - Education for Justice and the rule of law in the context of sustainable development: [Electronic resource] // Adopted by the UN Economic and Social Council on July 30, 2019.
URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=E/RES/2019/18
424. Resolution of the UN ECOSOC No. E/RES/2019/19 - Promoting technical assistance and capacity-building to strengthen national measures and international cooperation to combat cybercrime, including information-sharing: [Electronic resource] // Adopted by the UN Economic and Social Council on July 31, 2019.
URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=E/RES/2019/19
425. Resolution of the UN GA No. A/RES/59(I) - Calling of an International Conference on Freedom of Information: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 14, 1946.
URL: [https://undocs.org/en/A/RES/59\(I\)](https://undocs.org/en/A/RES/59(I))
426. Resolution of the UN GA No. A/RES/132(II) - Conference on Freedom of Information: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on November 17, 1947.
URL: [https://undocs.org/en/A/RES/132\(II\)](https://undocs.org/en/A/RES/132(II))
427. Resolution of the UN GA No. A/RES/277(III) – Freedom of Information: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on May 13, 1949.
URL: [https://undocs.org/en/A/RES/277\(III\)](https://undocs.org/en/A/RES/277(III))
428. Resolution of the UN GA No. A/RES/424(V) – Freedom of information: interference with radio signals: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 14, 1950.
URL: [https://undocs.org/en/A/RES/424\(V\)](https://undocs.org/en/A/RES/424(V))
429. Resolution of the UN GA No. A/RES/633(VII) - Freedom of Information and of the Press: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 16, 1952.

URL: [https://undocs.org/en/A/RES/633\(VII\)](https://undocs.org/en/A/RES/633(VII))

430. Resolution of the UN GA No. A/RES/2722(XXV) - Freedom of information: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 15, 1970.

URL: [https://undocs.org/en/A/RES/2722\(XXV\)](https://undocs.org/en/A/RES/2722(XXV))

431. Resolution of the UN GA No. A/RES/3384 (XXX) – Declaration on the Use of Scientific and Technological Progress in the Interests of Peace and for the Benefit of Mankind: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on November 10, 1975.

URL: [https://undocs.org/en/A/RES/3384%20\(XXX\)](https://undocs.org/en/A/RES/3384%20(XXX))

432. Resolution of the UN GA No. A/RES/33/115 – Questions relating to information: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 18, 1978.

URL: <https://undocs.org/en/A/RES/33/115>

433. Resolution of the UN GA No. A/RES/36/154 – Regional arrangements for the promotion and protection of human rights: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 16, 1981.

URL: <https://undocs.org/en/A/RES/36/154>

434. Resolution of the UN GA No. A/RES/37/172 – Regional arrangement for the protection of human rights: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 17, 1982.

URL: <https://undocs.org/en/A/RES/37/172>

435. Resolution of the UN GA No. A/RES/46/126 - Human rights and scientific and technological progress: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 17, 1991.

URL: <https://undocs.org/en/A/RES/46/126>

436. Resolution of the UN GA No. A/RES/48/134 – Declaration on the National Institutions for the Promotion and Protection of Human Rights: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on March 4, 1994.

URL: <https://undocs.org/en/A/RES/48/134>

437. Resolution of the UN GA No. A/RES/53/144 - Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on March 8, 1999.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/53/144>
438. Resolution of the UN GA No. A/RES/56/165 – Globalization and its impact on the full enjoyment of all human rights: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on February 26, 2002.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/56/165>
439. Resolution of the UN GA No. A/RES/57/206 – Human rights education: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on February 10, 2003.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/57/206>
440. Resolution of the UN GA No. A/RES/59/196 - Regional arrangements for the promotion and protection of human rights: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 20, 2004.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/59/196>
441. Resolution of the UN GA No. A/RES/60/251 – Human Rights Council: [Electronic resource] // Adopted by the General Assembly on April 3, 2006.
URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/A.RES.60.251_En.pdf
442. Resolution of the UN GA No. A/RES/66/137 - United Nations Declaration on Human Rights Education and Training: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 19, 2011.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/66/137>
443. Resolution of the UN GA No. A/RES/68/165 – Right to truth: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 18, 2013.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/68/165>

444. Resolution of the UN GA No. A/RES/68/167 - The right to privacy in the digital age: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 18, 2013.
URL: <https://undocs.org/A/RES/68/167>
445. Resolution of the UN GA No. A/RES/69/166 – The right to privacy in the digital age: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on February 10, 2015.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/69/166>
446. Resolution of the UN GA No. A/RES/70/1 - Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on October 21, 2015.
URL: <https://undocs.org/A/RES/70/1>
447. Resolution of the UN GA No. A/RES/72/200 – Information and communications technologies for sustainable development: [Electronic resource] // Adopted by the General Assembly on January 17, 2018.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/72/200>
448. Resolution of the UN GA No. A/RES/73/218 - Information and communications technologies for sustainable development: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 20, 2018.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/73/218>
449. Resolution of the UN GA No. A/RES/74/151 - Strengthening United Nations action in the field of human rights through the promotion of international cooperation and the importance of non-selectivity, impartiality and objectivity: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on December 18, 2019.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/74/151>
450. Resolution of the UN GA No. A/RES/74/229 - Science, technology and innovation for sustainable development: [Electronic resource] // Adopted by the UN General Assembly on January 15, 2020.
URL: <https://undocs.org/en/A/RES/74/229>

451. Resolution of the UN HRC No. 4/5 - Globalization and its impact on the full enjoyment of all human rights // Adopted by the Human Rights Council on March 30, 2007.

URL:https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A%2FHRC%2FRES%2F4%2F5

452. Resolution of the UN HRC No. A/HRC/RES/12/16 - Freedom of opinion and expression: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on October 12, 2009.

URL:<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G09/166/89/PDF/G0916689.pdf?OpenElement>

453. Resolution of the UN HRC No. A/HRC/26/L.24 - The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on June 26, 2014.

URL: <https://undocs.org/A/HRC/RES/26/13>

454. Resolution of the UN HRC No. A/HRC/32/38 - Report II A-B of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on May 11, 2016. II A-B.

URL: <https://undocs.org/A/HRC/32/38>

455. Resolution of the UN HRC No. A/HRC/32/L.20 - Promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on June 27, 2016.

URL: <https://undocs.org/A/HRC/32/L.20>

456. Resolution of the UN HRC No. A/HRC/RES/37/24 - Promotion and protection of human rights and the implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on March 23, 2018.

URL:<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/103/41/PDF/G1810341.pdf?OpenElement>

457. Resolution of the UN HRC No. A/HRC/RES/38/7 - The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on July 17, 2018.
URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/215/67/PDF/G1821567.pdf?OpenElement>
458. Resolution of the UN HRC No. 41/11 - New and emerging digital technologies and human rights: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on July 11, 2019.
URL: <https://undocs.org/A/HRC/RES/41/11>
459. Resolution of the UN HRC No. A/HRC/RES/41/9 - The negative impact of corruption on the enjoyment of human rights: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on July 18, 2019.
URL: <https://undocs.org/A/HRC/RES/41/9>
460. Resolution of the UN HRC No. A/HRC/RES/41/16 - The right to education: follow-up to Human Rights Council resolution 8/4: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on July 19, 2019.
URL: <https://undocs.org/A/HRC/RES/41/16>
461. Resolution of the UN HRC No. 42/7 - World Programme for Human Rights Education: adoption of the plan of action for the fourth phase: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on September 26, 2019.
URL: <https://undocs.org/A/HRC/RES/42/7>
462. Resolution of the UN HRC No. A/HRC/RES/42/23 - The right to development: [Electronic resource] // Adopted by the UN Human Rights Council on October 1, 2019.
URL: <https://undocs.org/A/HRC/RES/42/23>
463. Reynolds, J. Empire, emergency and international law / J.Reynolds. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2017. – 342 p.
464. Riordan, J. The liability of Internet intermediaries / J.Riordan. – Oxford: OUP, – 2016. –639 p.

465. Roucouas, E.A. Landscape of contemporary theories of international law / E.A.Roucouas. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2019. – 732 p.
466. Rowlands, I. Understanding information policy / I.Rowlands. – West Sussex: Bowker-Saur. – 314 p.
467. Sakulin, W. Trademark protection and freedom expression: inquiry conflict trademark rights and freedom of expression under European, German, and Dutch law. (Information Law Series) / W.Sakulin. – Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, – 2011. – 400 p.
468. Salomon, D. Coding for data and computer communications / D.Salomon. – Massachusetts, Boston: Springer, – 2005. – 548 p.
469. Salvaggio, J.L. The information society: economic, social, and structural issues / J.L.Salvaggio. – New York: Routledge, – 2013. – 154 p.
470. Sandholtz, W. Research handbook on the politics of international law / W.Sandholtz, A.C.Whytock. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2017. – 608 p.
471. Sands, P. Principles of international environmental law / P.Sands, J.Peel, M.Ruth. – 4th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2018. – 1032 p.
472. Saul, M. The international human rights judiciary and national parliaments: Europe and beyond / M.Saul, A.Follesdal, G.Ulfstein. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2017. – 415 p.
473. Saunders, K.W. Free Expression and democracy / K.W.Saunders. – New York: Cambridge Universit Press, – 2017. – 386 p.
474. Scheinin, M. Human rights norms in 'other' international courts / M.Scheinin. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2019.
475. Scheinin, M. Judges as guardians of constitutionalism and human rights / M.Scheinin, H.Krunke, M.Aksenova. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2016. – 400 p.
476. Schmahl, S. The Council of Europe: its law and policies / S.Schmahl, M.Breuer. – New York: Oxford University Press, – 2017. – 1080 p.

477. Schütze, R. Oxford principles of European Union Law / R.Schütze, T.Tridimas. – New York: Oxford University Press, – 2018. Volume 1. – 1440 p.
478. Servaes, J. Towards a sustainable information society: deconstructing WSIS / J.Servaes, N.Carpentier. – Bristol: Intellect Books Ltd.2006. – 215 p.
479. Seville, C. EU intellectual property law and policy / C.Seville. – 2nd edition. – Cheltenham: Edward Elgar, – 2016. – 592 p.
480. Shalin, H.J. Data analytics in digital humanities / H.J.Shalin. – Cham: Springer International Publishing AG, – 2017. – 295 p.
481. Shelton. D. Regional Protection of Human Rights / D.Shelton, P.G.Carozza. – 2nd edition. – New York: Oxford University Press, – 2013. – 1120 p.
482. Sionaidh, D.S. Research handbook on EU Law and human rights / D.S.Sionaidh, N.Hatzis. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2017. – 576 p.
483. Smartt, E. Media & entertainment law / E.Smatt. – 3rd edition. – Abingdon: Routledge, –2017. – 544 p.
484. Smith, J.H.G. Internet law and regulation / J.H.G.Smith. – London: Sweet & Maxwell, –2007. – 780 p.
485. Smith, K.M.R. International human rights law / K.M.R.Smith. – New York: Oxford University Press, – 2018. – 472 p.
486. Soraj, H. Information technology ethics: cultural perspectives: cultural perspectives / H.Soraj. – Hershey: Idea Group Reference, – 2007. – 260 p.
487. Spinello, R.A. Cyberethics: morality and law in cyberspace / R.A.Spinello. – 5th edition. – Burlington: Jones & Bartlett Learning, – 2014. – 245 p.
488. Stamatoudi, I.A. Copyright enforcement and the Internet / I.A.Stamatoudi. – Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, – 2010. – 351 p.
489. Statute of the Council of Europe (ETS No. 001): [Electronic resource] // Signed on May 5, 1949 in London.
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680935bd0>
490. Stearman, K. Freedom of information: ethical debates / K.Stearman. – New York: The Rosen Publishing Group, – 2012. – 48 p.

491. Stichting Collectieve Antennevoorziening Gouda and others v. Commissariaat voor de Media. Case C-288/89: [Electronic resource] // Judgment of the EU Court of Justice of July 25, 1991
URL:https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2fd53656-79d9-4322-b3dd-117a319072f8.0002.03/DOC_2&format=PDF
492. Strmecki, D. Cablegate analysis of likely espionage of Nokia by USA / D.Strmecki, W.Schwiedop, E.Oyo-Ita, B.Kaagman // In “Proceedings of the 11th European Conference on Information Warfare and Security - ECIW2012 / Editors: Eric Filiol and Robert Erra. – London: Academic Publishing International Limited, – 2012. – 344 p.
493. Sturges, P. Information ethics in the twenty first century // Australian Academic & Research Libraries, – 2009. №.40 (4), – p. 241-251.
494. Subedi, S.P. The effectiveness of the UN human rights system: reform and the judicialisation of human rights / S.P.Subedi. – Abingdon: Routledge, – 2017. – 288 p.
495. Sun, H. Internet policy in China: a field study of internet cafés / H.Sun. – Maryland: Lexington Books, – 2010. – 332 p.
496. Talbot, K. The Official (ISC)2 Guide to the CISSP CBK Reference / K.Talbot. – 5th edition. – Hoboken: John Wiley & Sons, – 2019. – 928 p.
497. Thakur, R. The United Nations, peace and security: from collective security to the responsibility to protect / R.Thakur. – 2nd edition. – New York: Cambridge University Press, – 2017. – 444 p.
498. Thanuskodi, S. Handbook of research on inventive digital tools for collection management and development in modern libraries / S. Thanuskodi. – Hersey: IGI Global, – 2015. – 422 p.
499. Thirlway, H. The sources of international law / H.Thirlway. – 2nd edition. – New York: Oxford University Press, – 2014. – 272 p.
500. Tladi, D. Fourth report on peremptory norms of general international law (jus cogens) // International Law Commission - Seventy-first session. –Switzerland, Geneva, – 2019. – 63 p.

501. Tietosuojavaltuutettu v. Satakunnan Markkinapörssi Oy and Satamedia Oy. Case C-73/07: [Electronic resource] // Judgment of the EU Court of Justice (Grand Chamber) of December 16, 2008.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62007CJ0073&from=EN>
502. Torremans, P. Copyright law: a handbook of contemporary research / P.Torremans. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 2007. – 552 p.
503. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community: [Electronic resource] // Signed on December 13, 2007 in Lisbon. OJ C 306, 17.12.2007, – pp. 1–271.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12007L/TXT>
504. TV10 SA v. Commissariaat voor de Media. Case C-23/93: [Electronic resource] // Judgment of the EU Court of Justice (Fifth Chamber) of October 5, 1994.
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61993CJ0023&from=EN>
505. UN Department of Public Information. Basic facts about the United Nations, Volume 42. – New York: UN DPI, – 2017. – 294 p.
506. Unboxing Artificial Intelligence: 10 steps to protect Human Rights: [Electronic resource] // Issued by the CoE Commissioner for Human Rights in May 2019.
URL:https://search.coe.int/commissioner/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680946e64
507. Viale, R. The capitalization of knowledge: a triple helix of university–industry–government / R.Viale, H.Etzkowitz. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, –2010. – 368 p.
508. Voigt, P. The EU General Data Protection Regulation (GDPR): a practical guide / P.Voigt, A.Bussche. – Cham: Springer International AG, – 2017. – 383 p.
509. Volker und Markus Schecke GbR (C-92/09) and Hartmut Eifert (C-93/09) v. Land Hessen. Joined cases C-92/09 and C-93/09: [Electronic resource] // Judgment of the EU Court of Justice (Grand Chamber) of November 9, 2010.

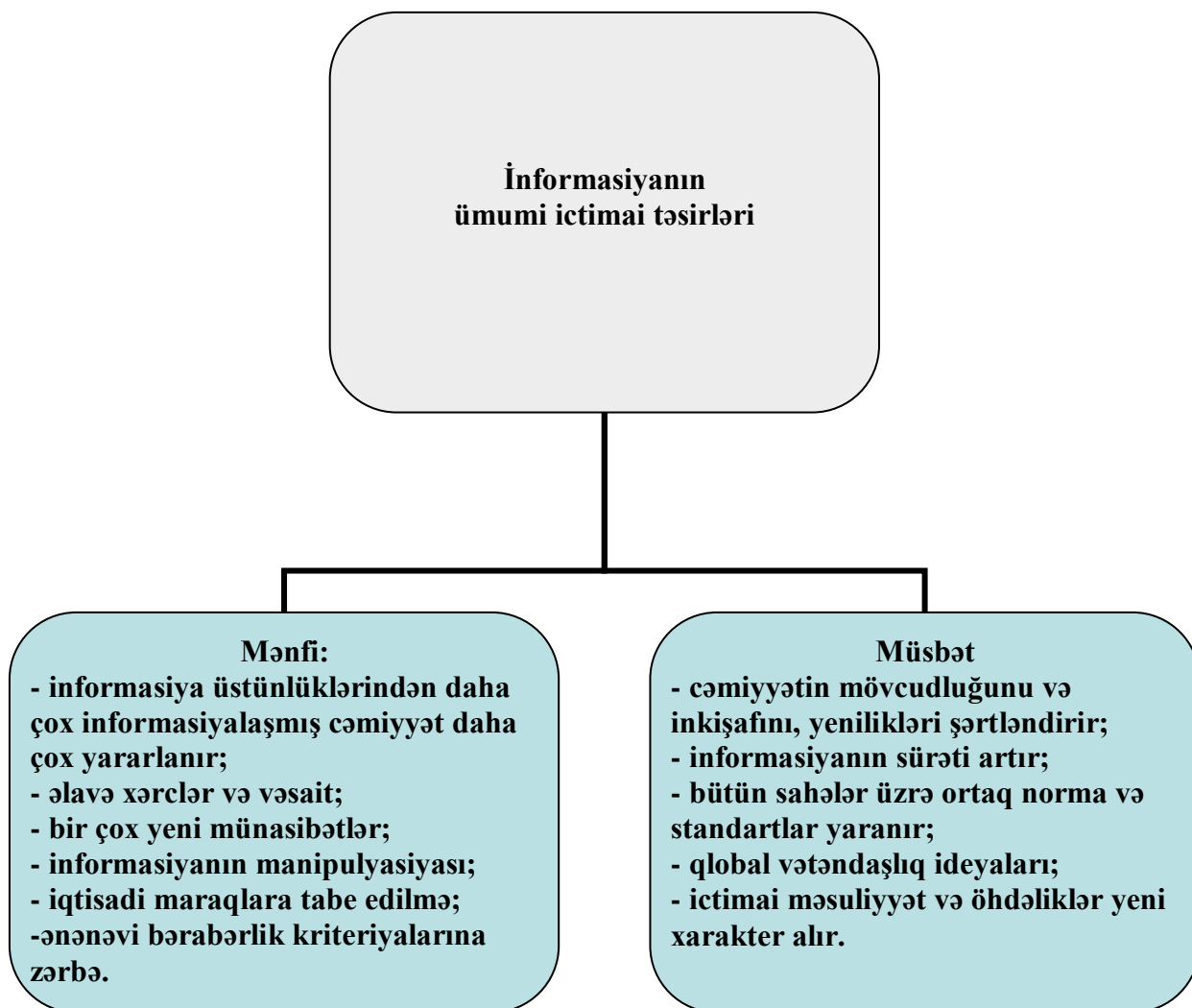
URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62009CJ0092&from=EN>

510. Von Baeyer, H.C. Information: the new language of science / H.C.Von Baeyer. – Massachusetts: Harvard University Press, – 2004. – 272 p.
511. Wagner, B. Research handbook on human rights and digital technology: global politics, law and international relations / B.Wagner, M.C.Kettemann, K.Vieth. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2019. – 464 p.
512. Wallace, C.S. Statistical and inductive inference by minimum message length / C.S.Wallace. – New York: Springer Science Business Media, – 2005. – 432 p.
513. Walter, L.F. Sustainable development, knowledge society and smart future manufacturing technologies / L.F.Walter, A.Úbelis, D.Bērziņa. – Cham: Springer International Publishing, – 2015. – 341 p.
514. Weatherill, S. Cases and materials on EU Law / S.Weatherill. – 12th edition. – New York: Oxford University Press, – 2016. – 704 p.
515. Wet, E. The implementation of international law in Germany and South Africa / E.Wet, H.Hestermeyer, R.Wolfrum. – Pretoria: Pretoria University Law Press, – 2015. – 528 p.
516. Wischmeyer, T. Regulating Artificial Intelligence / T.Wischmeyer, T.Rademacher. – Cham: Springer Nature, – 2020. – 388 p.
517. Woods, L. Steiner & Woods EU Law / L.Woods, P.Watson, M.Costa. – 13th edition. – New York: Oxford University Press, – 2017. – 832 p.
518. WSIS (World Summit on the Information Society) +10 High-Level Event. WSIS+10 Outcome Documents. – Geneva: ITU, – 2014. – 50 p.
519. WSIS Outcome Documents (Geneva 2003 - Tunis 2005): [Electronic resource] // Issued by the International Telecommunication Union in April, 2012
URL:<http://handle.itu.int/11.1002/pub/8061d4dd-en>
520. Yeshanew, S. Exploring the human rights-based approach in the context of the implementation and monitoring of the SSF Guidelines / S.Yeshanew, N.Franz, L.Westlund // Food and Agriculture Organization of the United Nations. Workshop proceedings, – 2016. 24-26 October, – Rome: FAO, – 2017. – 116 p.

521. Yeung, K. Responsibility and AI - A study of the implications of advanced digital technologies (including AI systems) for the concept of responsibility within a human rights framework. Council of Europe study No. DGI(2019)05: [Electronic resource] // Prepared by the CoE Expert Committee on human rights dimensions of automated data processing and different forms of artificial intelligence (MSI-AUT) on September, 2019.
URL: <https://rm.coe.int/responsability-and-ai-en/168097d9c5>
522. Zeadally, S. Privacy in a digital, networked world: technologies, implications and solutions / S.Zeadally, M.Badra. – Cham: Springer International Publishing, – 2015. – 418 p.
523. Zhang, W. The right to development: analysis of sustainable development and the the practice of good governance / W.Zhang. – Leiden: Koninklijke Brill, – 2019. – 304 p.

ƏLAVƏLƏR

a) Cədvəllər və qrafiklər

Qrafik № 1.1.1- İnformasiyanın ictimai təsirləri

İnformasiya ictimai əmtəə kimi

Vətəndaşlıq üçün informasiya

Pulsuz ictimai kitabxanalar
İnternet
İnformasiya azadlığı
Demokratiyaya çatım
Məsləhət xidmətləri
Hüquqi depozit

İnformasiya proteksionizmi

Məlumat gizliliyi
Senzura
Milli təhlükəsizlik
Kommersiya sirri
Mədəni mənsubiyyət
Milli çempionlar

Açıq və məhdudiyətsiz informasiya axını

Qapalı və məhdudlaşdırılmış informasiya axını

İstehlakçı seçimi üçün informasiya

Mətbuat azadlığı
Kütləvi İnformasiya Vasitələri
Universal (ümumdünya) xidməti
Dövlət-özəl əməkdaşlığı
Ödənişli kitabxana xidməti
İnformasiya-əyləncə

Rəqabət üstünlüyü üçün informasiya

İntranet, QİQ-Qapalı İstifadəçi Qrupu
Rəqabətçil zəka
Patentlər
Əqli mülkiyyət hüquqları
Bazarın öyrənilməsi
Məsləhətləşmə (konsultasiya)

İnformasiya ticarət obyektı kimi

Qrafik № 1.1.2- İnformasiya siyasətinin quruluşu

İctimai əmtəə kimi informasiya üzrə qanunvericilik

İnformasiya və vətəndaşlıq

İnformasiya azadlıqları və hüquqları
Elektron məkanda insan hüquqları
İnformasiya cəmiyyəti
Demokratiya və yaxşı idarəetmə
Yaradıcılıq, kitabxana və arxiv işi

İnformasiya proteksionizmi

Məhdudlaşdırma əsasları
Məlumat gizliliyi
Senzura
Milli təhlükəsizlik
Xüsusi fəaliyyət (peşə) sirləri

Açıq informasiya üzrə qanunvericilik

İstehlakçı seçimi üçün informasiya

Jurnalistika fəaliyyəti və hüquqlar
Qlobal informasiya dövriyyəsi
Dövlət-özəl sfera əməkdaşlığı
Ödənişli informasiya xidməti
İnformasiya-əyləncə

Məhdudlaşdırılmış informasiya üzrə qanunvericilik

Rəqabət üstünlüyü üçün informasiya

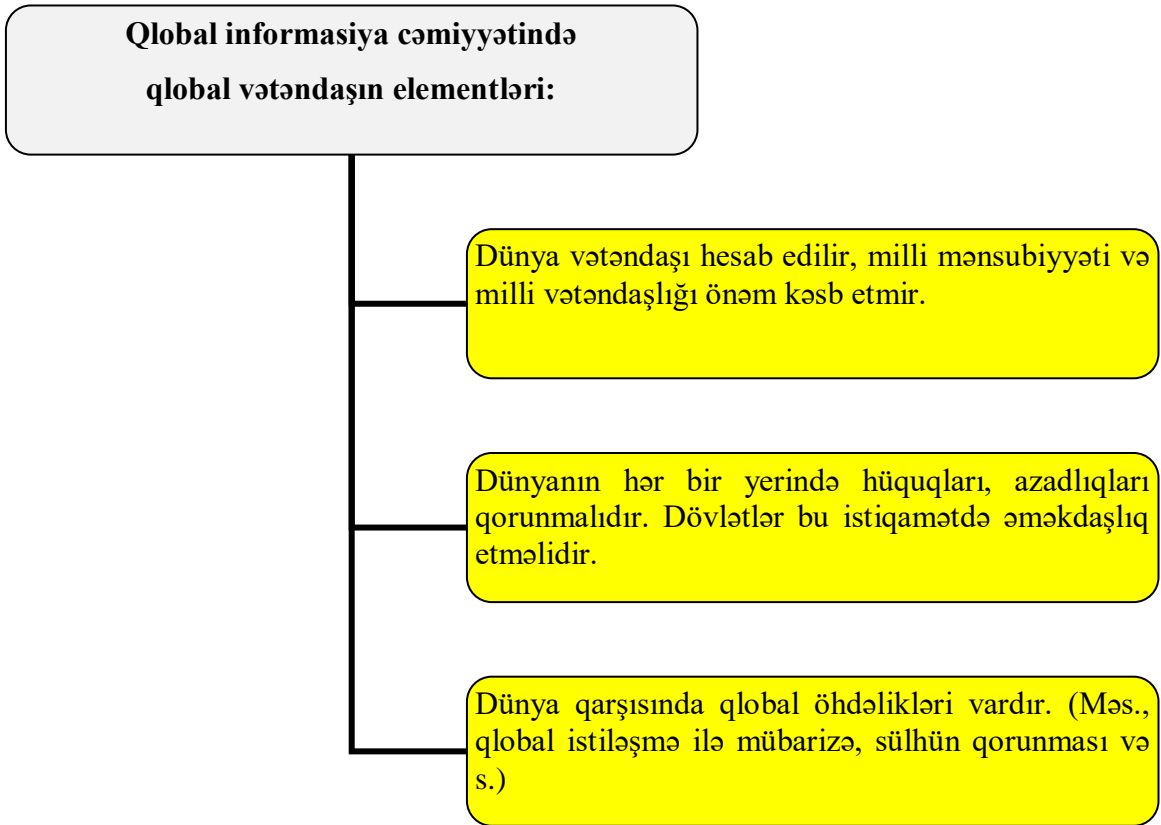
Korporasiyadaxili informasiya axını
Rəqabətçil İKT
Əqli mülkiyyət növləri (hüquqları)
Bazarın öyrənilməsi
Məsləhətləşmə (konsultasiya)

Ticarət obyektı kimi informasiya üzrə qanunvericilik

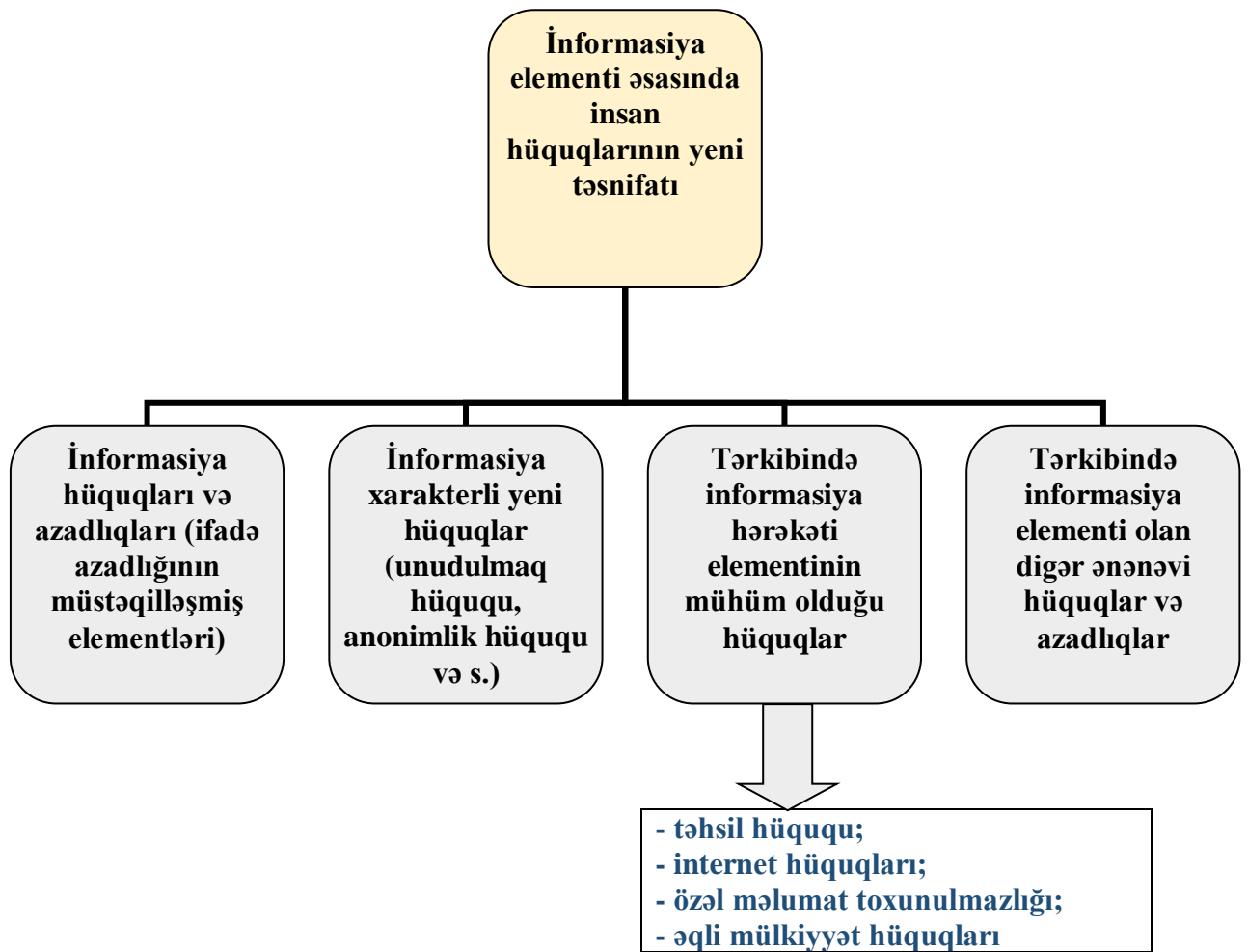
Qrafik № 1.1.3- İnformasiya qanunvericiliyinin quruluşu

Cədvəl № 1.1.1- İnformasiya hüququ sahəsində qanunvericilik

İnformasiya hüquq sahəsinin qanunvericilik bazası		
İctimai əmtəə (dəyər) kimi informasiya üzrə qanunvericilik		İqtisadi fəaliyyət obyektini kimi informasiya üzrə qanunvericilik
<i>effektiv vətəndaşlıq amili</i>	<i>proteksionizm amili</i>	
İnformasiya dövriyyəsi və əlaqədar insan hüquq və azadlıqları üzrə qanunvericilik;	İnformasiya təhlükəsizliyi üzrə qanunvericilik;	İnformasiya sferasında dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı üzrə qanunvericilik (qismən);
İnternet və elektron məkanın tənzimlənməsi üzrə qanunvericilik;	İnformasiyanın məhdudlaşdırılması üzrə qanunvericilik;	Əqli mülkiyyət hüququ sahəsi və əqli mülkiyyət hüquqları üzrə qanunvericilik (qismən);
İnformasiya cəmiyyəti, e-demokratiya və e-dövlət üzrə qanunvericilik;	İnformasiya sirləri üzrə qanunvericilik;	İnformasiya elementli sahibkarlıq (mülki) üzrə qanunvericilik (qismən);
Yaradıcılıq fəaliyyəti, informasiya resursları və bazaları üzrə qanunvericilik (qismən);		Media və informasiya-əyləncə üzrə qanunvericilik (qismən)
Jurnalistika, KİV və mətbuat azadlığı üzrə qanunvericilik (qismən);		

Qrafik № 1.3.1- Qlobal vətəndaşın səciyyəvi hüquqi əlamətləri

Qrafik № 3.1.1- İnformasiya elementi əsasında insan hüquqlarının təsnifatı

b) Bəzi beynəlxalq sənədlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı təkliflər:

**Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası
BÖLMƏ I. HÜQUQLAR VƏ AZADLIQLAR**

MADDƏ 2

Həyat hüququ

1. Hər kəsin həyat hüququ qanunla qorunur. Heç kəs, qanunla belə cəzanın nəzərdə tutulduğu cinayəti törətməsindən sonra məhkəmə hökmünün icrası istisna olmaqla, qəsdən öz həyatından məhrum edilə bilməz.
2. Həyatdan məhrumetmə mütləq zərurətdən başqa bir şey olmayan güc tətbiqindən nəticələndiyi zaman, bu maddənin ziddinə edilmiş hesab olunmur:
 - (a) istənilən şəxsin hüquqa zidd zorakılıqdan müdafiəsi zamanı;
 - (b) qanuni həbsi icra etmək və ya qanuni olaraq tutulmuş şəxsin qaçmasının qarşısını almaq məqsədi ilə;
 - (c) iğtişaş ya qiyamın yatırılması məqsədi ilə qanuna uyğun olaraq göstərilən fəaliyyət zamanı.

.....

MADDƏ 8

Özəl və ailə həyatına hörmət hüququ

1. Hər kəs öz özəl və ailə həyatına, öz evinə və öz yazışmasına hörmət hüququna malikdir.
2. Qanuna müvafiq olaraq və milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş və ya ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaş və ya cinayətin qarşısının alınması üçün, sağlamlıq və ya əxlaqı qorumaq üçün, və ya digər şəxslərin hüquqları və azadlıqlarını qorumaq üçün demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti qurumu tərəfindən müdaxilə olmamalıdır.

.....

MADDƏ 10

İfadə azadlığı

1. Hər kəs ifadə azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquq, dövlət hakimiyyəti qurumu tərəfindən müdaxilə olmadan və hüdudlardan asılı olmayaraq, rəyə malik olmaq və informasiya və ideyaları almaq və ötürmək azadlığını ehtiva edir. Bu maddə dövlətlərin yayım, televiziya və kinematografiya müəssisələrinin lisenziyalaşmasını tələb etməyinə mane olmur.
2. Bu azadlıqların həyata keçirilməsi, özü ilə birlikdə vəzifələr və öhdəliklər daşdığından, qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan, milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və ya əxlaqın qorunması üçün, digər şəxslərin nüfuzu və hüquqlarının qorunması üçün, konfidensial şəkildə alınmış informasiyanın açıqlanmasının qarşısının alınması üçün və ya məhkəmə hakimiyyətinin nüfuz və qərəzsizliyini qoruyub saxlamaq üçün müəyyən rəsmi tələblərin, şərtlərin, məhdudiyətlərin və ya cəzaların obyektinə ola bilər.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi

Maddə 19

Hər kəs fikir və ifadə azadlığı hüququna malikdir; bu hüquq heç bir müdaxilə olmadan fikirdə olmaq və istənilən vasitələrlə və hüdudlardan asılı olmayaraq informasiya və fikirlər axtarmaq, qəbul etmək və ötürmək azadlığını ehtiva edir

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktı

Maddə 19

1. Hər bir kəs müdaxilə olmadan fikirdə olmaq hüququna malikdir.
2. Hər bir kəs ifadə azadlığı hüququna malikdir; bu hüquq hüdudlardan asılı olmadan, şifahi, yazılı və ya çap şəklində, bədii formada və ya öz seçimi ilə istənilən digər vasitə ilə bütün növ informasiya və fikirləri axtarmaq, qəbul etmək və ötürmək azadlığını ehtiva edir.
3. Bu maddənin 2-ci bəndində göstərilmiş hüquqlardan istifadə xüsusi vəzifələr və öhdəliklər nəzərdə tutur. Bu səbəbdən də onlar müəyyən məhdudiyətlərə predmet ola bilər, lakin bu məhdudiyətlə ancaq qanunla nəzərdə tutulmuş və:
 - (a) Digərlərinin hüquqlarına və nüfuzlarına hörmət üçün;
 - (b) Milli təhlükəsizliyin və ya ictimai qaydanın (ordre public), və ya ictimai sağlamlıq və mənəviyyatın qorunması üçün- zəruri olmalıdır

Avropa İttifaqının Ümumi Məlumat Qorunması Qaydaları

Maddə 1. Predmet və məqsədlər

1. Bu Qaydalar şəxsi məlumatın işlənməsi ilə bağlı fiziki şəxslərin qorunması ilə bağlı qaydaları və şəxsi məlumatın sərbəst hərəkəti ilə bağlı qaydaları müəyyən edir.
2. Bu Qaydalar fiziki şəxslərin əsas hüquqlarını və azadlıqlarını, xüsusilə onların şəxsi məlumatın qorunması hüququnu mühafizə edir.
3. İttifaq daxilində şəxsi məlumatın sərbəst hərəkəti şəxsi məlumatların işlənməsi ilə bağlı fiziki şəxslərin qorunması ilə əlaqədar səbəblərə görə məhdudlaşdırılmayacaq və ya qadağan edilməyəcək.

Yenilənmiş Avropa Sosial Xartiyası

Maddə 21. İnformasiya və məsləhətləşmə hüququ

Müəssisə daxilində işçilərin məlumatlı olmaq və məsləhətləşmə aparmaq hüququnun səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Tərəflər milli qanunvericiliyə və təcrübəyə uyğun olaraq işçilərə və onların nümayəndələrinə :

- a) müəssisəyə zərər vura biləcək müəyyən informasiyanın açıqlanmasından imtina edilməsi və ya onun məxfiləşdirilməsi mümkünlüyünü nəzərə alaraq, onları işə götürən müəssisənin iqtisadi və maliyyə vəziyyəti barədə müntəzəm şəkildə və ya müvafiq vaxtda və ətraflı şəkildə məlumatlı olmağa; və
 - b) işçilərin maraqlarına əsaslı şəkildə təsir edə biləcək, xüsusilə müəssisədə məşğulluq vəziyyətinə vacib təsir göstərə biləcək təklif edilmiş qərarlar barədə məqsədəuyğun zamanda öncədən məsləhətləşməyə.
- imkan verən tədbirlərin görülməsini və ya təşviq edilməsini öhdəliyinə götürürlər.

c)
**İnternet məkanında insan hüquqlarının qorunması üzrə
ƏSAS PRİNSİPLƏR layihəsi**

Bu Prinsiplər milli informasiya qanunvericiliyinin tərkib hissəsi kimi, Azərbaycan Respublikasında, korporativ şəbəkələr və digər bütün növ şəbəkələr də daxil olmaqla, internet məkanından istifadə prinsiplərini, təminatları, müvafiq hüquqları və vəzifələri müəyyən edir.

**I FƏSİL.
ÜMUMİ MÜDDƏALAR**

Maddə 1. İnternetdə insan hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi
İnternetdə insan hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi bu Prinsiplərdən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən və Azərbaycan Respublikasının internet məkanını tənzimləyən digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Maddə 2. Beynəlxalq hüquq normaları

İnternetin global şəbəkə xarakteri əsas götürülərək hazırkı Prinsiplərin tətbiqində qiymətləndirmə sərbəstliyi çərçivəsində BMT, Avropa Şurası və Avropa İttifaqının müvafiq sahəni tənzim edən normaları (məhkəmə presedenti hüququ da daxil olmaqla), onların təfsiri və tətbiqetmə praktikası nəzərə alınmalıdır.

Maddə 3. İnternet İdarəçiliyinin əsas meyarları

İnternet İdarəçiliyinin təşkilində aşağıdakı meyarlar əsas götürülməlidir:

- internet şəbəkəsinin global xarakterinin tanınması;
- internetin inkişaf-yönümlü və sosial-yönümlü olması;
- plüralizm və müxtəliflik;
- açıqlıq, şəffaflıq və əməkdaşlıq;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin azadlığı, azad rəqabət və istehlakçıların müdafiəsi;

Maddə 4. İnternet İdarəçiliyinin əsas prinsipləri

İnternet İdarəçiliyinin təşkilində milli informasiya qanunvericiliyində əksini tapmış digər prinsiplərlə yanaşı, aşağıdakı prinsiplərə əməl olunmalıdır:

- insan hüquq və azadlıqlarına hörmət;
- ifadə və informasiya azadlığının təmin edilməsi;
- informasiya-əsaslı bərabərsizliyin bütün növlərinin ləğvi;
- rəqəmsal savadlılığın yüksəldilməsi və müvafiq maariflənmənin təşkili;
- gizlilik və gizli məlumatların qorunması;
- qanunla müəyyən edilmiş qaydada fərdi məlumatların qorunması;
- şəbəkə neytrallığını qorumaq və təmin etmək;
- internetdə sabitliyin, təhlükəsizliyin və funksionallığın təmin edilməsi;
- internet məkanındakı hüquqazidd əməllərə görə cəza və məsuliyyət;
- internet üzərindən azad sahibkarlıq fəaliyyətinin təmin edilməsi.

Maddə 5. İnternet İdarəçiliyinin məqsədləri

Milli İnternet İdarəçiliyində qarşıya aşağıdakı məqsədlər qoyulmuşdur:

- hər kəsin internetə çıxışının təmin edilməsi;
- informasiya və bilik əldə etməklə ictimai həyatda iştirak;
- texnoloji yenilikləri və innovativ bacarıqları yaymaq;
- tətbiqetmələr və verilənlər bazası arasında ünsiyyət, əlçatanlıq və qarşılıqlı əlaqə yaratmağa imkan verən açıq texnologiya standartlarına təbliğ etmək.

Maddə 6. Əsas anlayışlar

Hazırkı Prinsiplər çərçivəsində anlayışlar aşağıdakı mənalarda işlədilmişdir:

İnternet - müxtəlif şəbəkələr vasitəsilə elektron terminallar arasında məlumat əlaqəsini təmin edən, məhdudiyyətsiz ictimai istifadə üçün dünya miqyasında məntiqi protokollar dəsti ilə qurulmuş bir elektron informasiya mübadiləsi sistemi;

Terminal - internetə qoşulan hər hansı bir kompüter və ya cihaz;

İnternet protokolu ünvanı (IP ünvanı) - beynəlxalq standartlara uyğun olaraq müəyyən edilmiş, şəbəkəyə qoşulmuş bir terminala təyin edilmiş və həmin terminalın tanınmasına imkan verən kod;

Müstəqil sistem idarəçisi - müəyyən IP ünvanlarını və müvafiq yönləndirmə sistemini idarə edən bir fiziki və ya hüquqi şəxs. Müstəqil sistem idarəçisi IP ünvanlarının qeydiyyatı və yayılması üçün cavabdeh olan dövlət orqanında müvafiq qaydada qeydiyyatı alınmış olur;

İnternet bağlantısı – terminala internet üzərindən məlumat paketlərini göndərmək və qəbul etmək üçün ona IP ünvanının təyin edilməsi və ya təsdiqlənməsi;

Qoşulma qeydləri - internet bağlantısının başladığı və sona çatdığı tarix və vaxt, müddəti və məlumat paketlərini göndərmək və qəbul etmək üçün terminalın istifadə etdiyi IP ünvanı haqqında məlumat qeydləri;

İnternet tətbiqləri – internet şəbəkəsinə qoşulmuş bir terminal vasitəsi ilə internetdən istifadə və yararlanmanı təmin edən, interneti müvafiq server sistemindən məlumat əldə etmək, paylaşmaq və əks etdirmək üçün istifadə edən elektron funksional tətbiq (proqram) növü;

İnternet tətbiqetmələrinə giriş qeydləri - müəyyən bir internet tətbiqetməsinə müəyyən bir IP ünvanından daxil olma tarixi və vaxtı haqqında qeydlər.

İnternet xidməti provayderi – internet şəbəkəsinə çıxışı, internetdən istifadəni və yararlanmanı təmin edən xidmətləri təqdim edən təchizatçı;

İnternet bağlantı provayderi - internet şəbəkəsinə telekommunikasiya vasitələri ilə qoşulmaq üçün texniki imkan təmin edən təchizatçı;

İnternet tətbiqləri provayderi – internet şəbəkəsindən istifadə və yararlanmanı təmin edən tətbiqləri təqdim edən təchizatçı.

II FƏSİL.

İNTERNET İSTİFADƏÇİLƏRİNİN HÜQUQLARI VƏ TƏMİNATLARI

Maddə 7

7.1. Real həyatda beynəlxalq və milli qanunvericiliklə təsbit edilən bütün hüquqlar və azadlıqlar internet məkanında da eyni dərəcədə qorunmalı və təmin edilməlidir.

7.2. İnternetə çıxışın və internetdən istifadənin fərdlərin fərdi və ya kollektiv şəkildə hüquq və vəzifələrini həyata keçirməsi üçün vacibliyini əsas götürməklə, internet istifadəçiləri aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- ayrı-seçkiliyinin yolverilməzliyi hüququ;
- gizlilik, şəxsi, özəl və ailə həyatının toxunulmazlığı hüququ. Bu hüquq əlaqədar hüquq pozuntusuna görə maddi və mənəvi ziyanın tələb edilməsi hüququnu da ehtiva edir;
- informasiya xarakterli özünü müəyyən etmə hüququ;
- ifadə və informasiya azadlığı;
- informasiya şəffaflığı hüququ;
- unudulmaq hüququ;
- düzəlişlərin tələb edilməsi hüququ;
- cavab vermək hüququ;
- anonimlik hüququ;
- internet bağlantısının keyfiyyəti və dayanıqlılığı hüququ;
- internetdən istifadə qaydaları və şərtləri haqqında dəqiq və ətraflı informasiya almaq hüququ;
- internetə giriş və istifadə məlumatlarının, o cümlədən qeydlərin aparılması, toplanması, saxlanması, müvafiq gizlilik, məxfilik və təhlükəsizlik qaydaları haqqında informasiya almaq hüququ;
- internet məkanında keyfiyyətli, o cümlədən həqiqi və yeni informasiya almaq hüququ;
- internet məkanında rəngarəng, müxtəlif və kompleks xarakterli məlumat almaq hüququ;
- hüquq subyektlərinin texniki, fiziki, psixoloji, qavrayış, reaksiya, hissiyyat, intellektual və əqli və s. qabiliyyət, bilik və bacarıqları müxtəlifliyinin nəzərə alınması hüququ ;
- azad sahibkarlıq fəaliyyətindən irəli gələn hüquqlar;
- istehlakçı hüquqları;

- internetə giriş, istifadə və internet əməliyyatları ilə, habelə məlumat subyektliliyi ilə əlaqədar bütün digər hüquqlar və azadlıqlar.

Maddə 8

- 8.1. Kommunikasiya münasibətlərində gizlilik və ifadə azadlığının qorunması internetə giriş hüququnun tam şəkildə həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtidir.
- 8.2. Bu maddənin ilk bəndindəki müddəanı pozan müqavilə müddəaları etibarsızdır. Gizlilik hüququ və internet üzərindən şəxsi kommunikasiya məxfiliyinin və gizliliyinin qorunması istənilən mülki müqavilə normasından üstündür.

III FƏSİL.

İNTERNET XİDMƏTİ VƏ İNTERNET TƏTBİQLƏRİNİN PROVAYDERLƏRİ

Maddə 9.

- 9.1. İnternet xidməti və internet tətbiqi provayderləri azad sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş bütün öhdəlik, vəzifə və hüquqlara malikdirlər.
- 9.2. Bütün növ şəbəkələr daxil olmaqla, internet məkanına giriş və istifadə, texniki tələblər və meyarlar, həmçinin internet məkanından yararlanmanın bütün növləri üzrə, bütün növ internet xidmətlərinin göstərilməsi üzrə, habelə internet tətbiqlərinin təklif edilməsi, təqdim edilməsi, giriş, istifadə və yararlanması və s. üzrə fəaliyyət göstərərəkən ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyinə tam şəkildə əməl olunmalıdır.
- 9.3. Ötürmə, kommutasiya və marşrutlaşdırma üzrə məsul subyekt məzmunundan, mənşəyindən və təyinatından, xidmətindən, terminalından, tətbiqindən və s. asılı olmayaraq bütün istifadəçilərə internet istifadə paketlərini bərabər şəkildə təqdim etməlidir.
- 9.4. Bütün növ internet xidməti və internet tətbiqləri üzrə texniki nasazlığın yaranması, fəvqəladə və gözlənilməz halların baş verməsi zamanı bu maddənin 2-ci bəndində qeyd olunan istiqamətlər üzrə fəaliyyət ağılabatan ən qısa zamanda bərpa edilməlidir.
- 9.5. Ədalətli, mütənəsb və şəffaf davranmaq, istifadəçilərə şəbəkə təhlükəsizliyi tədbirləri daxil olmaqla, internet əməliyyatlarının idarə edilməsi və azaldılması təcrübələri barədə əvvəlcədən dəqiq və ətraflı məlumat vermək internet xidməti və internet tətbiqi provayderlərinin vəzifəsidir.

IV FƏSİL.

GİRİŞ QEYDLƏRİNİN, FƏRDİ MƏLUMATLARIN VƏ ŞƏXSİ KOMMUNİKASIYANIN QORUNMASI

Maddə 10.

- 10.1. Bu Prinsiplərdə nəzərdə tutulmuş internet bağlantısı qeydlərinin və internet tətbiqlərinə giriş sənədlərinin, şəxsi məlumatların və şəxsi kommunikasiyanın məzmununun qorunması və açıqlanması zamanı bu məlumatlara birbaşa və ya dolaylı yolla aidiyyətli olan şəxslərin şəxsi həyatına, şərəfinə və nüfuzuna hörmətlə yanaşılmalıdır.
- 10.2. Qeydlərin saxlanmasına cavabdeh olan provayderdən bu qeydləri tək ya da fərdi məlumatlar və ya istifadəçi və ya elektron terminalın müəyyənləşdirilməsinə kömək edə biləcək digər məlumatlarla birlikdə, bu fəslin IV bölməsində nəzərdə tutulmuş şəkildə məhkəmə qərarı əsasında və 7-ci maddənin müddəaları nəzərə alınmaqla, təqdim etməsi tələb edilə bilər.
- 10.3. Şəxsi kommunikasiyanın məzmunu yalnız 7-ci maddənin müddəaları nəzərə alınmaqla qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada məhkəmə qərarı ilə açıqlana bilər.
- 10.4. Bu maddə qanunvericiliklə bu tip informasiya sorğusuna səlahiyyətləndirilmiş dövlət orqanlarının istifadəçilərin identifikasiya və ünvan məlumatlarına çıxışına mane olmur.
- 10.5. Təhlükəsizlik və məxfilik tədbirləri və prosedurları xidmət provayderi tərəfindən aydın şəkildə bildirilməlidir və xidmət provayderinin ticarət sirlərini qorumaq hüququ standartlarına uyğun həyata keçirilməlidir.

Maddə 11.

- 11.1. İnternet xidməti və tətbiqləri provayderləri tərəfindən qeydlərin, fərdi məlumatların və ya kommunikasiya məlumatlarının tutulması, toplanması, saxlanması və ya işlənməsi ilə əlaqəli

bütün əməliyyatlar qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada gizlilik, məxfilik, fərdi məlumatların qorunması, təhlükəsizlik tələblərinə uyğun aparılmalıdır.

- 11.2. Bu maddənin müddəaları Azərbaycan Respublikası ərazisində toplanmış bütün məlumatlara və elektron terminalların ən azı birinin Azərbaycan Respublikasında yerləşdiyi kommunikasiya prosesinə və məzmununa aiddir.
- 11.3. Bu maddənin müddəaları Azərbaycan Respublikasında ictimaiyyətə xidmətlər təklif edən xarici əsaslı hüquqi şirkətlərə və ya ən azı Azərbaycan Respublikasında təsisata malik olan hüquqi şəxslərin iqtisadi qrup üzvlərinə şamil olunur.
- 11.4. İnternet bağlantısı və tətbiqləri provayderlərinin vəzifəsidir ki, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məlumatların tutulması, toplanması, saxlanması, işlənməsi və məlumatların məxfiliyinin, gizliliyinin və təhlükəsizliyinin qorunması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əməl edilməsini müəyyən etmək üçün lazım olan bütün məlumatları təqdim etsinlər.
- 11.5. Bu maddənin ehtiva etdiyi müddəalar üzrə pozuntuların müəyyən edilmə qaydası müvafiq qanunvericiliklə təyin ediləcəkdir.

Maddə 12.

- 12.1. Tətbiq edilə bilən hər hansı bir mülki, cinayət və ya inzibati sanksiyalara əlavə olaraq, 10 və 11-ci maddələrdə göstərilən qaydaların pozulması hər bir hala görə tək və ya birlikdə tətbiq oluna biləcək aşağıdakı sanksiyalara səbəb ola bilər:
 - hər hansı bir düzəliş tədbirlərinin edilməsinin son vaxtını təyin edən xəbərdarlıq;
 - hüquq pozuntusunun ciddiliyi və cəzanın ağırlığı arasında mütənasiblik prinsipi, habelə hüquq pozanın maddi vəziyyəti nəzərə alınmaqla, ən son maliyyə ilində əldə etdiyi satış gəlirinin vergilər çıxıldıqdan sonra 10% -ə qədəri həcmində cərimə;
 - 11-ci maddədə göstərilən hərəkətləri əhatə edən fəaliyyətin müvəqqəti dayandırılması;
 - 11-ci maddədə göstərilən hərəkətləri əhatə edən fəaliyyətin qadağan edilməsi.
- 12.2. Hüquq pozuntusu xarici şirkətlər tərəfindən törədildikdə, onun Azərbaycan Respublikasında yerləşən hər hansı törəmə şirkəti, filialı, yerli ofisi və ya digər tipli müəssisəsi yuxarıda göstərilən cərimənin ödənilməsi üçün birgə məsuliyyət daşıyacaqdır.

Maddə 13.

- 13.1. İnternet bağlantısı xidmətlərini təmin edərkən, müstəqil internet sistemi idarəçiləri bağlantı qeydlərini qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş təhlükəsizlik və gizlilik qaydaları altında 1 il müddətində saxlamalıdır.
- 13.2. Bağlantı qeydlərini saxlama ilə əlaqədar məsuliyyət üçüncü tərəflərə ötürülə bilməz.
- 13.3. Dövlət orqanları və xüsusi hüquq-mühafizə orqanları müvafiq əsaslar olduğu halda bağlantı və giriş qeydlərinin qanunvericiliklə nəzərdə tutulan müddətdən daha çox saxlanılmasını sorğu vasitəsi ilə tələb edə bilər.
- 13.4. Sorğu edən orqan sorğu verdikdən 60 gün ərzində bu sorğu əsasında saxlanılan qeydlərə çıxış əldə etmək üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.
- 13.5. Qeydlərin saxlanmasına cavabdeh olan provayder dövlət orqanından daxil olan tələbi gizli saxlamalıdır. Bu sorğu müvafiq məhkəmə qərarı təqdim edilmədikdə, məhkəmə qərarı ilə qeydlərə çıxış icazəsi rədd edildikdə və ya məhkəməyə müraciət müddəti ötürüldükdə etibarsız olur.
- 13.6. Bu fəslin müddəalarına uyğun olaraq qeydlərin təqdim edilməsindən əvvəl məhkəmə qərarının olması bütün hallarda məcburidir.
- 13.7. Bu maddənin tələblərinə əməl edilmədiyi üçün sanksiya tətbiq edərkən pozuntunun xarakteri və şiddəti, vurulan ziyan, cinayətkarın potensial faydası, ağırlaşdıran hallar, cinayətkarın qeydləri və təkrar cinayətləri nəzərə alınmalıdır.

Maddə 14.

İnternet bağlantısı xidmətlərini təmin edərkən internet tətbiqetmələrinə giriş qeydlərini saxlamaq qadağandır.

Maddə 15.

- 15.1. Gəlir məqsədi ilə peşəkar şəkildə tətbiqetmələr təqdim edən internet provayderləri tətbiqetmələrə giriş qeydlərini 6 ay ərzində ciddi gizlilik və təhlükəsizlik meyarlarının təmin edildiyi şəkildə saxlamalıdır.
- 15.2. Bu maddənin ilk bəndinə aid olmayan internet tətbiqetmələri provayderləri məhkəmə qərarı ilə müəyyən edilmiş konkret müddət üçün internet tətbiqetmələrinə giriş qeydlərinin saxlanılmasını həyata keçirməlidirlər.
- 15.3. Dövlət orqanları və xüsusilə hüquq-mühafizə orqanları hər hansı bir internet tətbiqi provayderinə ehtiyat tədbirləri qismində internet tətbiqi qeydlərini saxlamağı və lazım gəldikdə təqdim etməyi tələb edə bilər.
- 15.4. Dövlət orqanları müvafiq qeydləri tələb etməmişdən öncə, bütün hallarda məhkəmədən müvafiq icazə alınmalıdır.
- 15.5. Bu maddənin tələblərinə əməl edilmədiyi üçün sanksiya tətbiq edərəkən pozuntunun xarakteri və şiddəti, vurulan ziyan, cinayətkarın potensial faydası, ağırlaşdırıcı hallar, cinayətkarın qeydləri və təkrar cinayətləri nəzərə alınmalıdır.

Maddə 16.

Ödənişli və ya pulsuz internet tətbiqetmələri təqdim edərəkən aşağıdakıları saxlamaq qadağandır:

- 7-ci maddənin müddəalarına əsasən, məlumat subyektinin əvvəlcədən razılığı verilmədiyi halda digər internet tətbiqetmələrinə giriş qeydlərini; və ya
- məlumat subyektinin razılıq verdiyi həcmdən artıq olan şəxsi məlumatları.

Maddə 17.

Bu Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, internet tətbiqetmələrinə giriş qeydlərinin saxlanmaması seçimi, bu xidmətlərdən istifadə etdikləri üçün dəymiş ziyana görə üçüncü şəxslərin məsuliyyətinə səbəb olmur.

III BÖLMƏ.

ÜÇÜNCÜ TƏRƏFİN YARATDIĞI MƏZMUNUN VURDUĞU ZİYANA GÖRƏ MƏSULİYYƏT

Maddə 18. İnternet bağlantısı təminatçıları üçüncü tərəflərin yaratdığı məzmun nəticəsində dəymiş ziyana görə məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə. 19.

- 19.1. İfadə azadlığını təmin etmək və senzuranın qarşısını almaq məqsədilə, internet tətbiqləri provayderi üçüncü tərəflərin yaratdığı məzmunla görə ancaq o zaman məsuliyyət daşıyır ki, provayder, xüsusi məhkəmə qərarından sonra, hüquqpozucu xarakteri müəyyən edilmiş məzmunu təyin edilmiş müddət ərzində ümumi istifadə məzmunundan kənarlaşdırmır.
- 19.2. Bu maddənin ilk bəndində xüsusi məhkəmə qərarı dedikdə, məzmunun hüquqpozucu xarakterini təyin edən və materialın birmənalı olaraq düzgün yerləşdirilmədiyini ehtiva edən məhkəmə qərarı başa düşülür.
- 19.3. Bu maddə müəlliflik və əlaqəli hüquqların pozuntularına yalnız müvafiq qanun qəbul edildikdə tətbiq ediləcəkdir. İnternetdə müəlliflik və əlaqəli hüquqlar haqqında qanunvericilik Konstitusiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqlara hörmət ruhunda təşkil edilməlidir.

Maddə 20.

- 20.1. Əgər internet tətbiqi provayderinin 19-cu maddədə göstərilən məzmunla bağlı birbaşa cavabdeh olan istifadəçi ilə informasiya müqaviləsi varsa, provayder bu istifadəçiyə məzmunun silinməsi və silinməsi ilə bağlı səbəblər haqqında ətraflı izahat verməlidir.
- 20.2. Pozulan məzmunu paylaşan istifadəçinin sorğusu əsasında internet tətbiqləri provayderi, əgər provayder gəlir əldə etmək məqsədi ilə yaradılan hüquqi şəxsdirsə, həmin məzmunun yerinə onun silinməsi səbəbləri ilə bağlı izahat və ya məzmunun silinməsinə tələb edən məhkəmə qərarı haqqında məlumat yerləşdirməlidir.

Maddə 21.

- 21.1. Məlumatın aidiyyəti olduğu şəxsin razılığı olmadan ona aid video, şəkil və digər formada olan şəxsi xarakterli məlumatları ehtiva edən üçüncü tərəflərin yaratdığı məzmunla görə internet tətbiqləri provayderləri, məlumatın aidiyyəti olduğu subyektdən və ya subyektin

qanuni nümayəndəsindən xəbərdarlıq aldıqdan sonra, haqqında xəbərdarlıq alınan informasiyanı ümumi istifadə məzmunundan sılımsa (çıxarmırsa), gizlilik hüququnun pozulmasına görə bu cür məlumatı yayan şəxslərlə birlikdə ikincidərəcələri (törəmə) məsuliyyət daşıyır.

22.2. Bu maddənin ilk bəndində əlaqədar şəxs və ya onun nümayəndəsi tərəfindən internet tətbiqləri provayderinə verilən xəbərdarlıq dedikdə internet tətbiqləri provayderinə həmin şəxsin gizlilik hüququnun və maraqlarının pozulmasını açıq-aydın göstərən bildiriş başa düşülür.

Maddə 22.

22.1. Maraqlı tərəf mülki və ya cinayət işlərinə dair sübut əldə etmək üçün internet bağlantısı qeydlərinin saxlanmasına cavabdeh olan subyektin bu qeydləri təqdim etməsi ilə əlaqədar məhkəməyə müraciət edə bilər.

22.2. Digər qanuni tələblərə əlavə olaraq aşağıdakılar olmadıqda ərizə qəbul edilə bilməz:

- Hüquqazidd əməl və hərəkət ilə bağlı tutarlı əsaslar;
- Tələb edilən qeydlərin sübut kimi və ya araşdırma məqsədi ilə faydalı olacağına inanmaq üçün səbəblər;
- Qeydlərin əlaqəli olduğu dəqiq dövr.

Maddə 23.

Məhkəmə, alınan məlumatların məxfiliyini təmin etmək və istifadəçinin şəxsi həyatını, şərəfini və ictimai nüfuzunu qorumaq üçün tədbirlər görmək səlahiyyətinə malikdir və ictimaiyyətin informasiyaya çıxışını məhdudlaşdıra bilər.

IV FƏSİL.

DÖVLƏT ORQANLARININ ROLU, ÖHDƏLİK VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Maddə 24.

Dövlət orqanları təmin etməlidir:

- müvafiq istiqamətdə hökumətin, özəl sektorun, vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı ilə çoxtərəfli, şəffaf, əməkdaşlığa əsaslanan, demokratik idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını;
- internetin idarə olunması, internet şəbəkəsinin genişləndirilməsi və istifadəsi sahəsində səmərəliliyi;
- məlumat mübadiləsini və elektron əməliyyatların sürətli aparılmasına imkan verən müxtəlif dövlət və digər səviyyələr arasında elektron hökumət xidmətlərinin səmərəsinin artırılmasını və qarşılıqlı texnoloji əlaqəni;
- müxtəlif ictimai sahələrdə və istiqamətlərdə mövcud olan fərqli elektron sistemlər və terminallar arasında qarşılıqlı əlaqəni;
- müasir, üstün və açıq texnologiyaların, standartların və formatların mənimsənilməsini;
- açıq və sistemli şəkildə ictimai məlumatların və informasiyanın əldə edilməsini və yayılmasını;
- Azərbaycan Respublikasında infrastruktur şəbəkələrinin optimallığını və məlumat saxlama, idarəetmə və yayma mərkəzlərinin yaradılmasını;
- internetin açıqlığına, neytrallığına və əməkdaşlıq-yönlü xarakterinə xələl gətirmədən keyfiyyətli, yenilikçi və innovativ internet tətbiqlərinin istifadəsini;
- internetdən istifadə sahəsində maarifləndirici tədbirlər və təlim proqramları hazırlamağı;
- elektron vətəndaşlığın və elektron mədəniyyətin təbliğini;
- coğrafi şəraitindən asılı olmayaraq vətəndaşlara inteqrasiya olunmuş, effektiv və sadələşdirilmiş elektron dövlət xidmətlərinin göstərilməsini.

Maddə 25.

Dövlət internet tətbiqetmələri aşağıdakıları ehtiva etməlidir:

- elektron hökumət xidmətlərinin fərqli terminallar, əməliyyat sistemləri və giriş tətbiqetmələri ilə uyğunluğunu;
- məxfilik, inzibati və qanuni məhdudiyyətlərə riayət olunmaqla, qabiliyyətlərindən və ya qavrayış, mədəni, sosial və s. xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün maraqlı tərəflər üçün əlçatanlığı;

- avtomatlaşmış məlumat işlənməsi qaydaları ilə uyğunluğu;
- bütün elektron hökumət xidmətlərinin istifadəçi-yönümlü olmasını;
- dövlət siyasətində sosial fəallığın gücləndirilməsini.

Maddə 26.

Dövlət orqanlarının vəzifəsidir ki, digər təhsil təcrübələri ilə birlikdə, vətəndaş hüquq və vəzifələrini həyata keçirmək, mədəni və ümumi sosial inkişafı təmin etmək üçün internetdən təhlükəsiz, savadlı və məsuliyyətli istifadə üzrə təlim və tədrisi təşkil etsin.

Maddə 27.

Rəqəmsal savadlılıq və internetdən sosial vasitə kimi istifadəni təşviq etmək məqsədi ilə ictimai təşəbbüslər ehtiva etməlidir:

- rəqəmsal inteqrasiyanın təşviqini;
- rəqəmsal texnologiyalara çıxış və istifadə ilə əlaqədar bütün növ bərabərlikləri, o cümlədən Respublikanın müxtəlif regionaları arasında informasiya və rabitə mübadiləsi üzrə bərabərlikləri həll etmə yollarını;
- milli dəyərlərə, milli tarixi həqiqətlərə, ərazi bütövlüyümüzə və vətənpərvərlik ruhuna uyğun olan məzmunun yaradılması və yayılmasını;

Maddə 28.

Dövlət orqanları internetdən istifadə və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı məqsədi ilə müntəzəm olaraq tədqiqatların aparılmasını, strategiyalar və fəaliyyət planlarının qurulmasını təşkil etməlidir.

V FƏSİL. YEKUN MÜDDƏALAR

Maddə 29.

29.1. İstifadəçilər, azyaşlı övladları üçün uyğun olmayan hesab etdikləri məzmun üzərində valideyn nəzarətini asanlaşdırmaq məqsədi ilə, öz istəkləri və bu Prinsiplər və yeniyetmələrin və uşaqların hüquqları ilə bağlı digər qanunvericilik aktlarında təsbit edilmiş prinsiplər əsasında, proqram təminatı seçməkdə azaddırlar.

29.2. Hökumətin, internet şəbəkəsi və internet tətbiqləri provayderləri və vətəndaş cəmiyyəti qurumları ilə birlikdə, bu maddədə göstərilən proqram təminatından istifadə barədə məlumat vermək və müvafiq təhsili təşviq etmək, habelə uşaq və yeniyetmələri rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırmaq üçün ən yaxşı təcrübələri müəyyənləşdirmək vəzifəsi vardır.

Maddə 30.

Bu Prinsiplər çərçivəsində müəyyən edilmiş hüquq və mənafelər ilə bağlı qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada fərdi və kollektiv şəkildə məhkəmələrə müraciət edilə bilər. Bu növ müraciətlərə baxan məhkəmə ictimai informasiya maraqlarını, internet tətbiqləri provayderlərinin maddi maraqlarını və əlaqədar şəxslərin məlumat ilə bağlı fərdi hüquq və azadlıqlarını düzgün müqayisə etməlidir.

Maddə 31.

19-cu maddənin 2-ci bəndində göstərilən konkret qanunvericilik qüvvəyə minəcəyi vaxta qədər, üçüncü tərəfin yaratdığı məzmunun irəli gələn zərərə görə internet tətbiqləri provayderlərinin məsuliyyəti, əgər bu zərər müəlliflik və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı olarsa, həmin dövrdə qüvvədə olan əqli mülkiyyət qanunvericiliyi əsasında tənzimlənəcəkdir.

Maddə 32.

Bu Prinsiplər rəsmi dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

Aİ	Avropa İttifaqı
AİHK	Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası
AİHM	Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi
Aİ ƏM	Avropa İttifaqının Ədalət Məhkəməsi
AŞ	Avropa Şurası
AŞ PA	Avropa Şurasının Parlament Assambleyası
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BMT BA (BM)	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası (Baş Məclisi)
CAHAI	Avropa Şurasının Süni İntellekt üzrə Ad Hoc Komitəsi
CDHH	Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Komitəsi
CDMSI	Avropa Şurasının Media və İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Rəhbər Komitəsi
DH-BIO	Avropa Şurasının Bioetika Komitəsi
DH-SYCS	Avropa Şurasının AİHK Sistemi üzrə Ekspertlər Komitəsi
İKT	İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları
MSI-DIG	Avropa Şurasının İfadə Azadlığı və Rəqəmsal Texnologiyalar üzrə Ekspertlər Komitəsi
MSI-REF	Avropa Şurasının Media Mühiti və İslahat üzrə Ekspertlər Komitəsi
UNESCO	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil və Mədəniyyət Təşkilatı